

А. А. АБДУАЗИЗОВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ
ФОНОЛОГИЯСИ
ВА
МОРФОНОЛОГИЯСИ

*Ўзбекистон Халқ таълими
вазирлиги тасдиқлаган*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1992

www.ziyouz.com kutubxonasi

Тақризчилар: Ўзбекистон фанлар Академиясининг аъзоси
филология фанлари доктори, профессор Ш. Ш. Шайхмуродовна,
филология фанлари доктори, профессор А. Шерматов.

А 15

Абдуазизов А.

Ўзбек тилининг фонологияси ва морфоло-
гияси.— Т.: Ўқитувчи, 1992.—136 б.

Абдуазизов А. Фонология и морфология узбекского
языка.

ББК 81.2Ў3-1

А 4602020400 — 115 57—91
353(04) — 91

© «Ўқитувчи» н. ш. р. й. т. и., 1992

ISBN 5-645-01358-1

СУЗ БОШИ

Жамиятимизда рўй бераётган қайта қуриш жараёни барча фанлар қатори тилшуносликнинг ривожланишига ҳам ижобий таъсир ўтказмоқда.

Ўзбек тилшунослигининг ҳозирги даврда қўлга киритаётган катта ютуқлари билан бирга, ҳали илмий тадқиқ этилмаган кўпгина соҳалар ҳам мавжуд. Жумладан, фонология ва морфонология, интонология ва стилистика, тил матншунослиги, семнотика (рамзий белгилар тили) каби соҳалар ҳануз етарли ўрганилмай келмоқда. Биз фонология ва морфонология соҳасидаги кўп йиллик илмий-тадқиқотларимиз асосида мазкур китобни ёзишга жазм этдик. Гарчанд унда кўпгина мунозарали масалалар бўлса ҳам, уларни келгусида чуқурроқ муҳокама этиш ва бу соҳадаги илмий изланишларни давом эттириш зарур.

Фонологиянинг пайдо бўлиши на фақат тилшуносликда, балки барча ижтимоий фанларнинг ривожланишида катта бурилиш ясади. Машҳур француз олими К. Леви-Строснинг ёзишича: «Фонология ижтимоий фанларга нисбатан қанчалик янгиловчилик хизматини бажарган бўлса, хусусан, ядро физикаси ҳам барча аниқ фанларга нисбатан шунчалик хизмат қилган»¹. Бу фикрдан фонология ҳам етакчи фанлар қаторига кира олиши ва ундаги оппозиция (қарама-қаршилик), корреляция (бир турдаги бир неча оппозицияларнинг мажмуаси), интеграция (бир бутун бўлиб бирлашув) ва нейтрализация (оппозициянинг маълум ҳолатда йўқолиши) фақат тилшуносликда эмас, бошқа ижтимоий фанларда, хусусан, мантиқ, фалсафа, тарих, антропология ва бошқаларда қўлланиб келаётгани англашилади. Ўз навбатида, фонема, аллофон ва архифонема тушунчалари эса, фалсафадаги умумийлик, хусусийлик ва алоҳидалик категорияларини ва диалектик қарама-қаршилик қонуниятини эслатади. Эндиликда «фонология етакчи фанларнинг классик намунасидир»². Бу етакчилик фан «бино»сини ниманинг пойдеворида қуриш мумкинлигини, билимнинг бошқа соҳаларида уни қўллаш мумкинлигини кўрсатади. Тилнинг энг қўйи босқичи бўлган фонологиядаги тушунча ва атамалар, қолаверса, унда қўлланадиган усул, услуб ва қонун-қоидалар тилнинг бошқа босқичларини, хусусан, морфология, синтаксис, лексика ва стилистикани илмий тадқиқ этишда ҳам қўл кел-

¹ К. Леви-Строс. Структурная антропология. М., 1985, с. 35.

² В. К. Журавлёв. Фонология фундаментальная и прикладная. Проблемы фонетики и фонологии. Материалы Всесоюзного совещания. М., 1986. с. 35 — 39,

моқда. Фонологик изчилликнинг бир бутунлиги ва унинг тузилишидаги ички боғланишларнинг табиатини ўрганиш орқали тилнинг бошқа босқичлари, аспекти ва ундаги турли ҳодисаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши чуқур ўрганилиши мумкин.

Таниқли файласуф ва тилшунос А. Ф. Лосевнинг кўрсатишича, ҳозирги тилшуносликда барча фанларда қўлланувчи умумий илмий категорияларни аниқлаш ва уларнинг бутун бир системадаги турли жиҳатларини, кўпинча бир-бирига қарама-қарши бўлган томонларини диалектик илмий қараш асосида чуқур ўрганиш зарур¹.

Тилшуносликда ҳам бошқа фанлар сингарн умумий-илмий категориялар мавжуд. Уларни, биринчи навбатда, фонологиядан изламоқ зарур, чунки у тилнинг бошқа босқичларидан кўра кўпроқ ва чуқурроқ ўрганилган. Бироқ фонологиядаги умумий категориялар ва қонуниятлар муайян тилларни илмий тадқиқ қилишда ҳали етарлича татбиқ этилгани йўқ. Ваҳоланки, фонологиядаги кўпгина қонуниятлар, тушунча ва атамалар турли фанлар ва уларнинг ҳар хил соҳаларини чуқурроқ ўрганишда катта ёрдам бериб келмоқда.

В. К. Журавлёвнинг гувоҳлик беришича, тилни система сифатида ўрганишнинг асосий маркази фонология ҳисобланади. Риёзиётда (математика) структурал таҳлилни қўллаш ўзини «Никола Бурбаки» тахаллуси билан атаган француз олимлари гуруҳи томонидан тақлиф этилган ва бу ғоя фонологиянинг асосчиси Николай Трубецкойнинг таъсирида вужудга келган. Фонология ҳозирги даврда биология, психология, адабиётшунослик, антропология, фалсафа, мантиқ социология ва бошқа фанларда янги ғояларнинг вужудга келишида «Намунавий фан» («Наука — эталон») бўлиб хизмат қилмоқда².

Фонологиядаги баъзи хусусиятларнинг табиати бошқа фанлардаги турли ҳодисалар билан умумий қонуниятларга эга бўлишини машҳур фонологлар Н. С. Трубецкой ва Р. Якобсон ҳам қайд этган эдилар. Улар филологиянинг барча соҳалари, маданият, адабиётшунослик, музыка назарияси, антропология ва этнографияга доир асарлар ҳам ёзганлар. Хусусан, улуғ тилшунос Р. Якобсон буюк физик Нильс Бор билан биргаликда физика ва лингвистиканинг умумий жиҳатлари ҳақида семинар ташкил этган эдилар. Улардан бири товушнинг физик жиҳатига, иккинчиси товушнинг тилдаги аҳамиятига эътибор бериб, умумий қонуниятларни кашф этганлар.

Афсуски, маълум бир тилнинг фонологияси ва морфонологиясига доир асарлар жуда кам. Фақат рус тили ва бошқа баъзи ҳинд-европа тилларининг фонологияси ва морфоноло-

¹ А. Ф. Лосев. В поисках построения общего языкознания как диалектической системы. Теория и методология языкознания. Методы исследования языка. М., «Наука», 1989, с. 5 — 6.

² В. К. Журавлёв. Динамическая фонология М, 1980, с 5

гиясига доир айрим тадқиқотлар мавжуд. Ҳозирги туркий тилларнинг фонологияси ва морфонологиясига доир ҳамда ўзига хос хусусиятлари билан бошқа туркий тиллардан фарқланиб турувчи ўзбек тили фонология ва морфонологиясига доир ҳам асарлар мавжуд эмас. А. М. Шчербакнинг туркий тиллар диахроник (тарихий) фонологиясини ўрганишга доир қимматли асари («Сравнительная фонетика тюркских языков», Л., 1970.) ушбу китобнинг ёзилишида катта ёрдам берди. Машҳур турколог олим Н. А. Баскаковнинг туркий тилларининг тарихий-типологик фонологияси, морфонологияси ва морфологиясига доир чуқур илмий асосга эга бўлган бир неча асарларидаги ғоялар ўзбек тилига татбиқ этилиши фойдалидир. Н. А. Баскаковнинг фикрича, «...сўз фонологияси ўзининг тузилишига кўра, сўз морфологияси билан умумийликка (изоморф) эга. Бу умумийлик сўз морфологияси (сўз ясалиши) ўзак морфемалар фонологиясига тўғри келиши, сўз бирикмалари ва гапларнинг (сўз ўзгартириш) морфологияси ўзак морфемаларнинг аффикслар билан бирикувиغا тўғри келиши билан изоҳланади»¹.

Кўринадики, фонология ва морфонология ўртасидаги боғлашни сўзларнинг турли қисмларга бўлиниши доирасида қараш лозим бўлади.

Ўзбек тили фонологиясини илмий ёритишда ўзимизнинг кўп йиллик тадқиқотларимиздан фойдаландик (улар турли китоб ва мақолаларимизда ўз ифодасини топган)².

Морфонология ўзининг «туғилиши» билан фонология ва морфологияга «қарздор» ҳисобланади. Одатда, ана шундай икки фан соҳалари ораллигида бўлган масалаларни тадқиқ этиш анча қийин бўлади ва янги хусусиятларни келтириб чиқаради. Ўзбек тилининг морфонологиясини ёритишда устоз Аюб Гуломнинг чуқур илмий ғоялари катта ёрдам берди.

Ўзбек тилининг морфонологик системаси ҳам бошқа туркий тиллардан айрим хусусиятлари (сингармонизмининг йўқолиши, альтернацияларнинг уч-тўрт фонема атрофида бўлиши, морфонеманинг ҳосил бўлишидаги фонетик ва фонологик ҳолат кабилар) билан бошқа туркий тиллардан фарқ қилади.

Аслини олганда, «... биз талаффуз қилаётган сўзларнинг маъносини фарқлаш учун хизмат қилувчи фонемаларни онгли равишда билиш қобилиятига эга эмасмиз; яна ҳам паст даражада... ҳар бир фонемани фарқлаиш белгиларига бўлишга имкон берувчи фонологик қарама-қаршиликларни тушуниб етмаймиз»³.

Бу фикр фақат назарий жиҳатдан эмас, балки методик томондан, бирор тилнинг талаффузига ўргатишда ундаги фонемалар ва фонологик қарама-қаршиликларни онгли равишда

¹ Н. А. Баскаков. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., «Наука», 1988, с. 8.

² Адабиётлар рўйхатига қаранг.

³ К. Леви-Строс. Кўрсатилган асар, 54-бет.

билмаслик сабабли талаффузда турли хатоларнинг келиб чиқиши билан боғланади. Ҳозирги даврда ўзбек тили Ўзбекистон жумҳуриятининг давлат тили деб эълон қилинди ва уни бошқа миллат вакиллари ўрганишларини ҳаёт тақозо этмоқда. Бироқ, ўзбек адабий тили талаффузига ўргатишни шу тилнинг фонетика ва фонологиясига доир адабиётларсиз амалга ошириб бўлмайди. Чунки назарий тадқиқотлар тилни амалий ўрганиш масаласида катта ёрдам беради.

Китобга тилшунослик атамаларининг қисқача изоҳли луғати илова қилинди. Луғатга тилшуносликнинг умумий ва хусусий атамалари, турли бўлим ва қисмларга, ҳодиса, жараён ва таснифларга доир атамалар киритилди. Талабалар луғатдан осонлик билан зарур атамаларнинг изоҳини топиб олишлари мумкин. Бу луғат ўзбек тилшунослигига доир бошқа асарларни ўқишда ҳам ёрдам бериши мумкин.

Фонология ва морфонологияга доир атамалар кўпчилик жаҳон тилларида қўлланишига мослаб талқин этилди.

Китобнинг қўлёзмасини ўқиб, ўз маслаҳатлари ва танқидий фикрлари билан ўртоқлашган ҳамкасбларга муаллиф ўз миннатдорчилигини билдиради.

КИРИШ

Тилшунослик тарихида товуш системасини ўрганиш икки давр билан изоҳланади: 1) «фонема» тушунчаси пайдо бўлгунга қадар бўлган давр; 2) фонология, яъни XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрда фонема назарияларининг юзага келиш даври. Биринчи даврда фонема ва товуш, баъзан ҳарфлар ўртасидаги фарқ аниқ кўрсатилмай, товушларнинг талаффузи сўзлардаги у ёки бу ҳолатда этимологик ўзгаришларга учрашига кўпроқ эътибор берилган.

Фонология даврида улар ўртасидаги фарқ ойдинлаштирилди ва товушлар, кейинчалик бўғин, урғу ва интонациянинг тилдаги функционал томонлари ўрганила бошлади. «Фонема» тушунчасини биринчи бўлиб таклиф этганлар қаторида умумий фонологиянинг асосчиси И. А. Бодуэн де Куртене, унинг шогирди Н. В. Крушевский, француз олими П. Пасси, инглиз тилшуноси Г. Суит, швейцариялик машҳур тилшунос Ф. де Соссюр ва рус олими П. Усларнинг номлари бор¹. «Фонема» атамаси ва тушунчасини совет туркологиясига биринчи марта 1920 йилларда проф. Н. К. Дмитриев киритган бўлса², уни ўзбек тилшунослигида ўша йилларда проф. Е. Д. Поливанов қўллаган. Шу кунгача «фонема» тушунчасига бир қанча таърифлар берилди, бироқ баъзи атама ўзининг чуқур негизига эга бўлгани тўғайли ҳанузгача сақланиб келмоқда.

«Фонема» атамаси ва тушунчасига чуқур асос солган олим И. А. Бодуэн де Куртене дир. Ҳозирги замон тилшунослигида мавжуд бўлган фонология назарияларининг (улар бизнинг ҳисобимизда 14 та) забардаст олим Бодуэн яратган пойдеворига суянмасдан иложи йўқ. Бодуэннинг талантили шогирдларидан бири бўлган академик Л. В. Щерба яратган физик фонология назарияси кўпроқ рус ва француз тиллари мисолида ёритилди. Бодуэннинг машҳур шогирди проф. Е. Д. Поливанов алоҳида фонология назариясини яратмаган бўлса ҳам, устозининг фонемага психологик ва морфологик қарашларини кўпроқ функционал жиҳатдан асослашга уринди ва туркий ҳамда бошқа кўпгина тиллар мисолида кўрсатиб берди. Ҳозирги тилшуносликдаги икки таълимот — Москва ва Ленинград фонология мактаблари назариялари туркий тилларга ҳам татбиқ

¹ А. А. Леонтьев. Возникновение понятия фонемы (обзор отечественной и зарубежной литературы). Проблемы фонологии и морфонологии. Обзоры. М., 1975, с. 7.

² Қаранг: Севортян Э. В. Лингвистическое наследие Н. К. Дмитриева и современная советская тюркология. «Структура и история тюркских языков». М., 1971 с. 11—12.

этилмоқда. Фикримизча, бу назарияларнинг рус тилида тўла қўлланганлиги ва бошқа тилларни илмий тадқиқ қилишда уларнинг қайсиниси мос келса, ўшанисини ишлатиш мумкинлиги эътиборга олинмоқда¹.

Ҳозирги давр тилшунослигида фонемага берилган юзлаб таърифлар мавжуд. Бу таърифлар кўпинча фонологияга анъанавий (традицион) ва структурал йўналишлар ўртасидаги турли қарашлар билан изоҳланади. Бу қарашларни ўрганиб чиқиб, биз фонемага қуйидагича таъриф беришни мақбул топдик: фонема — тилдаги маънодор бирликлар бўлмиш сўз ва морфемаларни ташкил этувчи ва уларни фарқлаш учун хизмат қилувчи, тилнинг энг кичик, ўзи мустақил маънога эга бўлмаган бирлигидир.

Тилдаги маънодор бирликлар — сўз ва морфемаларни ташкил этиш ва уларни фарқлаш учун фонемалар тил системасида бир-бирига қарама-қарши қўйилиши зарур. Фонемалар ўртасидаги бундай қарама-қаршиликлар фонологик оппозициялар деб юритилади².

Тилдаги ҳар бир фонема, аввало, бошқа фонемалардан нима ёрдамида фарқланиши билан изоҳланади. Шунга кўра, «ҳар бир тилнинг барча фонемалари бутун бир қарама-қаршиликлар системасини ташкил этади ва унда ҳар бир аъзо алоҳида фонема ёки уларнинг гуруҳи сифатида турли қарама-қаршиликлар туркуми орқали аниқланади»³. Бу эса, диалектиканинг қарама-қаршиликлар қонунини эслатади⁴.

Юқорида фонемага таъриф берилганда, уни тилнинг энг кичик бирлиги деб атадик. Одатда, фонемани сўз, морфема ва гаплар таркибида иштирок этувчи энг кичик тил бирлиги сифатида қаралади. Аслида фонема анча мураккаб бирлик бўлиб, турли артикуляцион-акустик белгиларни ўз ичига қамраб олган ва бу белгилардан ташкил топгандир. Масалан, т фонемасида портловчи белгисини с фонемасидаги сирғалувчи белгисига қиёслаб ажратиб кўрсатиш мумкин: *тол — сол*; к фонемасида жарангсизлик белгисини г фонемасидаги жаранглилик белгиси билан қиёслаб ажратиб олиш мумкин: *кул — гул* ва ҳ.к. Демак, фонема турли белгиларнинг мажмуи сифатида намоён бўлади. Хусусан, тил олди, тиш, портловчи, жарангли белгиларнинг йиғиндиси д фонемасини ташкил этади. Шу белгилардан бири жарангли д фонемасини жарангсиз т фонемасидан фарқлайди. Ана шундай бир фонемани иккинчисидан фарқлаш учун хизмат қилувчи артикуляцион ёки акустик белгилар фарқланиш белгилари ёки фонологик белгилар деб аталади, фоне-

¹ Қаранг: Шаабдурахманов Ш., Абдуазизов А. А. К проблеме теории и метода фонетико-фонологического анализа в исследованиях тюркских языков. Общественные науки в Узбекистане. 1976, 10. с. 55 — 64.

² Бу таърифлар А. А. Реформатскийнинг фикрига асосланган: Введение в языковедение, М., 1967, с. 211.

³ Щерба Л. В. Фонетика французского языка. М., 1957., с. 20.

⁴ Қаранг: Диалектическое противоречие. М., Политиздат, 1979.

манинг таркибида фарқланиш белгилари билан бирга фарқланмовчи, фонологик бўлмаган белгилар ҳам бор. Масалан, ўзбек тилида унлиларнинг чўзиқ-қисқалиги, ундошларнинг юмшоқ-қаттиқлиги фонологик жиҳатдан аҳамиятсиздир.

Чунки улар фонемаларнинг сўзларни фарқлаши учун хизмат қилмайди. Ҳар бир тилдаги фонемаларнинг фарқланиш ва фарқланмовчи белгилари ўзига хосдир. Бир тилдаги фонологик бўлмаган белгилар бошқа тилда фарқланувчи белгилар бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек тилидаги унли фонемаларга хос бўлмаган чўзиқлик-қисқалик белгиси немис, француз, қирғиз ва туркман тилларида фонологик белги хизматини бажаради. Ўзбек тилидаги **п, т, к** ундошлари унлилардан олдин бироз қисқа нафас товушини қўшиб, яъни аспирация билан талаффуз этилади. Бошқа ҳолатларда **п, т, к** аспирациясиз талаффуз этилади. Бинобарин, ўзбек тилида **п, т, к** фонемалари учун аспирацияли—аспирациясиз белгиси фонологик эмас, яъни сўзларни фарқлашда қўлланмайди. Лекин ҳинд тилида бу белги фонологик жиҳатдан аҳамиятли бўлиб, икки турли фонемаларни аспирацияли **р^h, т^h, к^h** ва аспирациясиз **р, т, к** ташкил этади ва улар сўзларни фарқлашда хизмат қилади. Ҳаётимиздаги нарсалар турли қисмлар ва сифатлардан ташкил топганидек, фонемалар ҳам ҳар хил фарқловчи ва фарқланмовчи белгилардан ташкил топган. Бу диалектик қонуният фонемага ҳам тегишлидир.

А. Ф. Лосев таъкидлашича, «фонемалар — бўлинувчан, лекин бу айрим бўлинган қисмлари шу фонемани намоён этади, гўёки бу танадаги алоҳида зарур аъзодек туюлади...»¹ Ҳар бир фонема тилнинг ички қурилишидаги фонологик қарама-қаршиликнинг аъзоси ҳисобланади. Ана шу ички қурилиш турлича бўлгани сабабли жаҳон тилларидаги фонемалар ва уларни ташкил этувчи фонологик қарама-қаршиликлар ҳам ҳар хил бўлади. Фонема турли товушлар мажмуининг умумий мавҳум инъикосидир. Эшитилиши ва талаффузи жиҳатидан фарқланувчи товушлар фонеманинг аниқ вакиллари ҳисобланади. Бинобарин, фонема бир қанча товушларда намоён бўлади ва бу товушлар фонеманинг вариантлари ёки аллофонлари деб юритилади. Бир товуш доирасида айтилувчи турли товушлар эса, фонеманинг ҳар хил вариацияларидир. Тилдаги ҳисобсиз товушлар умумийлик асосида ҳисобли фонемаларга бирлашади. Масалан, ўзбек тилида **б** та унли ва **25** та ундош фонема ҳисобсиз товушларнинг тилдаги умумий вакилларидир.

Одатда, бир-бирига бир хил муносабатда бўлган фонологик оппозициялар корреляцияга бирлашади. Масалан, **п — б, ф — в, с — з, к — г, т — д** каби оппозициялар бир турдаги оппозициялар бўлиб, фақат жарангсиз — жарангли (кучли — кучсиз) тафовут белгиси билан фарқланади.

¹ А. Ф. Лосев. В поисках построения общего языкознания как диалектической системы. Теория и методология языкознания. Методы исследования языка. М., 1989, с. 88.

Қизиғи шундаки, корреляция тушунчаси биринчи марта шарқда араб тили мнсолида кашф қилиниб, кейинча риёзӣ таҳлилга («корреляцион таҳлил» номи билан) татбиқ этилган¹. Ҳатто, Абу Али ибн Сино ўзининг фонетикага доир рисоласида араб тили ундош товушларининг талаффузини батафсил ёртиб, «...«дол» «то»га қандай муносабатда бўлса, «зод» ҳам «син»га шундай алоқада бўлади»² деб кўрсатган эди. Ҳозирги кўринишда, д — т оппозицияси билан з — с оппозициясининг муносабати тенг эканлиги, яъни корреляция тушунилади. Корреляция ҳозирги мантиқ фанида ҳам «муносабат, алоқа, тенглик, ўзаро боғланиш»³ деб изоҳланади. Абу Али ибн Сино улуг табибгина эмас, балки буюк фонетист бўлиб, товушларнинг ҳар томонлама аниқ таснифини ҳам бера билган. У товушларнинг талаффуз аломатларини артикуляцион ва акустик жиҳатдан тўла ёритган ва товушларни бир-бирига қиёслаган ҳамда турли товушлар ўртасидаги муносабатларни оппозиция ва корреляция тартибиде бера олган⁴. Биз бу фикрларни муболаға қилиб ёзаётганимиз йўқ. Гап шундаки, кўпинча ҳозирги тилшуносликда ғарбда тарқалган услуб ва йўналишлар тилга олиниб, уларни муайян тилларни тадқиқ этишда қўллайдилар. Биринчи марта ёзилган ўзбек тили фонологияси ва морфонологиясига доир маскур ишда ҳам рус ва ғарб тилшуносларининг фикрига асосланиш шундай кучли деб ўйлашлари мумкин. Бироқ, фонология ва морфонология масалалари, гарчанд бу атамалар қўлланилмаган бўлса ҳам, шарқда қадим замонлардан маълум бўлган ва бу соҳада турк, хитой, араб, форс, ҳинд ва индонез олимлари шуғулланиб келганлар⁵. Шунини ҳисобга олиб, биз шарқ ва ғарб тилшунослигини қарама-қарши қўймай, уларни бутун жаҳон тилшунослигининг ютуқлари сифатида қараймиз.

Фонология ва морфонологиядаги турли тушунча ва хусусиятларнинг негизини тилшунослик тарихидан изламоқ керак.

Дистрибутив фонология (АҚШ олимлари кашф этган)⁶ методларига асосланган асарларда фонемалар сони рўйхати, қандай фонемалар қайси ҳолатда бирикишини кўрсатиб ўтиш билан чегараланиб қолиш ҳақиқий илмий текширишнинг мавқеини пасайтириб юборади. Н. С. Трубецкой назариясидаги фонологик оппозицияларнинг мантиқий ва тилшунослик жиҳатдан асосланган таснифи ва кўпгина тушунча, атамаларни муайян тилларга татбиқ этиш яхши натижаларга олиб келди.

¹ В. К. Журавлёв. Кўрсатилган асар, 74-бет.

² В. Г. Ахвледиани. Арабское языковедение средних веков. История лингвистических учений. Средневековый Восток Л., «Наука», 1981. с. 82.

³ Н. И. Кондаков. Введение в логику. М., 1967 с. 162.

⁴ Қаранг: Фонетический трактат Авиценны. Тбилиси, 1968. Перевод и комментарий В. Г. Ахвледиани.

⁵ Қаранг: История лингвистических учений. Средневековый Восток. Л. «Наука», 1981.

⁶ Бу назария ҳақида батафсил маълумот учун қаранг: Г. Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959. с. 240—258.

Бу назария турли тиллар фонологик системаларини тасниф этишда кўп қўлланмоқда. Бу назариянинг такомиллашувида, унга ўзгариш ва янгиликларни киритишда бизнинг тилшуносларнинг хизмати каттадир. Ўзбек тили фонологиясига оид тадқиқотларда бу янгиликларни ҳисобга олмоқ зарур.

«Тил — тушунчаларни ифодаловчи белгилар системасидир»¹ — деб қисқа таъриф берган эди Ф. де Соссюр. Бироқ, бу таърифда дунёча мазмун бор. Чунки тилдаги «тушунчаларни ифодаловчи белгилар» ундаги барча бирликларни (фонема, морфема, сўз, сўз бирикмаси, гап) қамраб олади. Тилнинг системаси ундаги барча бирликлар ўртасидаги ўзаро ички боғланишлар ва муносабатларнинг мажмуи сифатида қаралади. Тилнинг структураси эса, шу боғланиш ва алоқаларнинг қандай тарзда эканлигини изоҳлайди. Баъзан «система» ва «структура» тушунчалари фарқланмайди. Аслида тил системаси бошқа системалар каби ўз структурасига эгадир. Лекин уларни узвий боғлаб турувчи нарсa, ҳар иккисининг ҳар бир мавзуга (объектга) қаратилганидир. Тилнинг ҳар бир босқичи — фонология, морфонология, морфология, лексика, синтаксис ва стилистика ҳам ўз системасига, тўғрироқ айтганда, «кичик система»си (русча «подсистема»)га эгадир. Шу туфайли, тил бутун бир системалар системаси² сифатида тушунилади.

Ғапимиз фонология ҳақида борар экан, тилдаги барча фонемалар ўртасидаги ўзаро боғланиш ва алоқалар фонологик системани ташкил этади. Бу боғланиш ва алоқаларнинг қандай тузилганлиги ва қай тарзда эканлиги фонологик структурани изоҳлайди. Ҳар бир фонема эса, фонологик ёки фонематик бирлик сифатида қаралиб, у фонологик оппозициянинг бир аъзосидир. Ҳар бир фонеманинг фонологик системада ўз ўрни ва вазифаси бор. Масалан, нг фонемаси ўзбек ва инглиз тилларида фақат сўзнинг охирида учрайди ва шу ўрни ҳамда вазифаси билан бошқа фонемалардан фарқ қилади: *том — тонг*. Фонологик таҳлил ва таснифда фонемалар парадигматик ва синтагматик жиҳатдан қаралади. Фонемаларни (ва бошқа тил бирликларини) бир хил ўринларда бир-бири билан қиёслаш (*тор — бор, бел — бил* каби) парадигматик алоқалар деб аталади. Фонемаларни парадигматик жиҳатдан қараш орқали уларнинг фарқловчи ва фарқланмовчи белгилари аниқланади. Синтагматик жиҳатдан фонемаларнинг қайси ўринларда, ҳолатларда сўз, морфема ва бўғинларда тақсимоти (умуман, дистрибуцияси), уларнинг нутқ жараёнидаги турли артикуляцион-акустик хусусиятларининг ўзгариши ўрганилади. Тилнинг фонологик системаси фонемалар ўртасидаги парадигматик ва синтагматик алоқаларнинг пойдеворига қурилгандир.

¹ Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию. М., «Прогресс», 1977, с. 54. Бу назария ҳақида қаранг: Қўчқортоев И. Соссюрнинг лингвистик концепцияси. Назария ва метод масалалари. Т., 1976.

² Г. П. Мельников. «Системный подход» в лингвистике. Системные исследования. М., «Наука», 1972, с. 194.

Парадигматика ва синтагматиканинг муносабати фонология ва фонетиканинг боғланишида етакчидир. Чунки парадигматикада фонемалар ва уларнинг фарқланиши ҳамда фарқланмовчи белгилари аниқланса, синтагматикада ўша фонемаларни нутқда намоён этувчи товушлар, яъни фонемаларнинг аллофонлари ёки вариантлари фарқланади. Бундай муносабат яна бошқа иккиталик (бинар) фарқланишларни вужудга келтиради. Улар система — структура, тил (ижтимоий ҳодиса) — нутқ (шахсий ҳодиса), диахрония (тарихий ҳолат) — синхрония (ҳозирги ҳолат), динамика (ривожланишдаги ҳолат) — статика (муайян ҳолат) ўртасидаги фарқланиш ва боғланишларда кўринади.

Тилнинг тараққиётида, одатда, фонетик, яъни нутқдаги ўзгаришлар аста-секин фонологик, яъни тилдаги ўзгаришларга сабаб бўлади. Фонетика ва фонологиянинг бир-бири билан боғлиқлиги барча юқоридаги фарқланишларда ҳам кўринади. Чунки юқорида келтирилган жуфт ҳолдаги қарама-қарши тушунчаларнинг бири иккинчисини тақозо этади. Бу боғланишларда тил ва нутқдаги барча бирлик ва воситаларнинг диалектик алоқалари мужассамлашган. Шу сабабли, ўз вақтида Н. С. Трубецкой: фонетика нутқ товушларини, фонология эса, тил товушларини ўрганади; сиёсий иқтисод фани маҳсулотшуносликка (товароведение) қандай муносабатда бўлса, фонология ҳам фонетикага шундай муносабатда бўлади¹,— деган эди.

Товуш структурасини фонетик ва фонологик аспектда ёки материал ва функционал жиҳатдан ўрганиш ҳозирги давр тилшунослигида мунозарали масала бўлмай қолди. Бироқ фонетика ва фонологиянинг бир-бири билан узвий боғлиқлигини, уларнинг биринчиси аниқ, иккинчиси мавҳум тушунча эканлигини алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Умуман, тилнинг товуш структураси, бўғин, урғу ва интонация тўрт аспектда ўрганишни тақозо этади: 1) артикуляцион (физиологик); 2) акустик (физик); 3) перцептив (эшитиб ҳис этиш); 4) фонологик (функционал, социал) аспектлар. Ҳар бир аспектда алоҳида тадқиқот олиб бориш мумкин бўлса ҳам, (шу туфайли, баъзан уларни «артикуляцион фонетика», «акустик фонетика», «перцептив фонетика» ва «функционал фонетика» ёки «фонология», «фонематика», «фонемика» каби номлар билан аталади), бироқ улар бир-бирлари билан ўзаро боғлиқдир. Ҳар томонлама тўла фонетик текшириш кўрсатилган тўрт аспектда олиб борилади.

Маълумки, ўзбек тили фонетикасига доир мавжуд тадқиқотларда фонологик аспектининг ёритилмаслиги туфайли товуш структураси, бўғин, урғу ва интонациянинг лингвистик нуқтаи назаридан зарур бўлган функционал аломатлари, яъни жамият мулоқотида муҳим бўлган томонлари ёритилмай қолади. Аслида нутқнинг фақат артикуляцион-акустик ва перцептив томонлари билан чегараланиб қолиш тилшунослик фанига доир

¹ Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960. с. 18.

масалани четлаб ўтишга олиб келади. Шу аспектларни ўрганиш орқали уларнинг тилдаги хизматини ва функционал аспект билан боғланишини чуқурроқ ёритиш мумкин бўлади.

Яна бир масалани изоҳлаб ўтиш лозим: бу нутқнинг фонетик бўлинишидир. Одатда, нутқнинг фонетик жиҳатидан майда бўлақларга бўлиниши сегментация (инглизча «бўлиниш») дейилади. Ҳар бир бўлинган бўлақ сегмент деб юрнтилади. Нутқнинг фонетик бўлинишида йирик сегмент ибора (фраза) ҳисобланади. Фраза, ўз навбатида, майда сегментларга — такт, бўғин ва товушларга бўлиниши мумкин. Шу сабабли, энг кичик сегмент — товушга тўғри келганидек, уни тилдаги сўзларни фарқловчи фонема («сегментал фонема»)га қиёс этилади. Бошқа фонетик бирликлар суперсегмент воситалар (бўғин, урғу, интонация) дейилиб, улар маънони ажратиш хизматини бажарса, фонологияда силлабема, акцентема ва интонема деб аталади.

Силлабема¹ тушунчаси, одатда, мусиқий оҳангга эга бўлган хитой, япон, тай (Таиланд), корейс, вьетнам тилларида қўлланади. Масалан, хитой тилида ши бўғин, сўзи, яъни силлабемаси оҳангнинг турли даражада бўлишига кўра, ҳар хил маъноларни ифодалаш мумкин: текис оҳангда ши — «шеърлар», кўтаришувчи оҳангда «ўн» маъносини, тушиб-кўтаришувчи оҳангда — «тарих», тушувчи оҳангда — «бозор» маъноларини билдиради.

Акцентема тушунчаси сўзнинг бўғинларидаги урғунинг кучли ва кучсизлигига қараб динамик урғуга эга бўлган тилларда сўзлар ва ибораларни фарқлай олади. Шунга кўра, сўз акцентемаси: *атлас* (мато) — *атлас* (жуғрофий кичик хариталар мажмуи), *олма* (мева) — *олма* (ол феълининг инкор формаси) ва ибора (фраза) акцентемаси фарқланади: *ғишти́н* (ғиштин ўй) *ғишт'ин*, *бу мени́нг ука́м* — *Омон*. *Бу менинг укам*, *Омон* (укасини Омонга таништирамоқда). Охириг жумлада урғунинг ўрни билан фарқланиши, махсус оҳанг ва тўхташ билан ажратилади. Бу ёзувда тириш белгилари билан ифода қилинади. Оҳанг фонологик, яъни маънони фарқлаш вазифасини бажарса, бу интонема деб аталади. Бироқ оҳанг йирик ва мураккаб фонетик бирлик бўлгани туфайли фонологик жиҳатдан уни интонема деб аташ баъзи тилшунослар учун мақбул келмайди². Баъзи тилшунослар (айниқса АҚШда) интонация ва урғу фонологик хизмат бажарса, «суперсегмент фонема», «просодема» атамаларини қўллайдилар.

Юқоридагилар асосида фонетик бирликлар (товуш, бўғин, урғу, интонация) билан фонологик бирликлар (фонема, силлабема, акцентема, интонема) ўртасида маълум муносабат ўрна-тилади.

¹ «Силлабема» ҳақида қараг: В. Б. Касевич. Фонологические проблемы общего и восточного языкознания. М., 1983, с. 118—140.

² Қараг: А. А. Реформатский. Прологомены к изучению интонации. Фонологические этюды. М., «Наука», 1975, с. 64—75.

Ўзбек тилшунослигида мавжуд фонетика ва фонологияга доир тушунча ва атамалар алоҳида текширишни талаб қилади. Ҳар бир атамани фонетик ва фонологик жиҳатдан фарқлаш зарур. Бизнингча, бу масалада қуйидагича йўл тутмоқ мумкин:

ФОНЕТИКА	ФОНОЛОГИЯ
Сегментал фонетика — товуш	Сегментал фонология (ёки фонемика) фонема
Суперсегментал фонетика	Суперсегментал фонология (ёки просодика)
{ <ul style="list-style-type: none"> бўғин сўз урғуси интонация 	{ <ul style="list-style-type: none"> силлабема, сўз акцентема, интонама

Бу атамаларни фонологик жиҳатдан фарқлашда Е. Д. Поливанов хитой, дунган ва япон тилларида бўғинни «силлабема», мусиқий сўз урғуси ёки оҳангни «тонема» деб, рус ва туркий тилларда динамик сўз урғусини «акцентема»¹ деб атагани диққатга сазовордир.

Сегментал фонетика ва фонологияда адабий тил фонемалар системасини экспериментал (артикуляцион-акустик) ва фонологик текшириш бўйича кўпгина вазифалар амалга оширилди. Ўзбек тили вокализмининг бошқа туркий тиллар унлилари системасидан ўзига хос хусусиятлари билан фарқланиши ойдинлашди. Консонантизм системаси ҳам артикуляцион-акустик ва фонологик жиҳатдан ўрганилди. Бироқ ҳали фонемаларнинг синтагматик хусусиятлари, уларнинг комбинатор ва позицион ўзгаришлари батафсил ёритилганича йўқ. Фонемаларни парадигматик жиҳатдан текшириш улар ўртасидаги оппозицияларни тўла аниқлашга олиб келса, синтагматик томондан қараш эса фақат дистрибутив усулга асосланиб, фонемалар артикуляцион-акустик хусусиятларининг ўзгаришларини етарлича аниқлаб бермайди. Бу ўринда экспериментал текшириш натижаларидан фойдаланиш талаб этилади.

Фонемаларнинг бир-бири билан бирикувида (одатда, уни «фонотактика» деб аталади) уларнинг фонологик ва фонологик бўлмаган белгиларининг тақсимоли, урғу ва бўғин структураси билан муносабати масалаларини сегмент ва суперсегмент (просодик) бирликларнинг ўзаро алоқаси борасида чуқур ўрганмоқ лозим. Бўғин структурасининг назарий масалаларини фонетик ва фонологик аспектларда ўрганишда экспериментал текшириш натижаларига асосланмоқ лозим. Ўзбек тилида сўзларнинг фонетик ва фонологик структурасини илмий тадқиқ қилиш — сегмент ва суперсегмент воситаларнинг ўзаро боғланишини очиб берувчи калитдир. Просодикада бўғин, урғу

¹ Поливанов Е. Д. Физическая система гансуйского наречия дунганского языка. Вопросы дунганского языка. Фрунзе, 1937, с 30—40.

ва интонациянинг ўзаро муносабатини ўрганиш қизиқарли хулосаларга олиб келиши мумкин. Ўзбек тилида «чегара сигналлари» («пограничные сигналы»), сингармонизмнинг баъзи қолдиқлари ва унинг йўқолиб бориш сабаблари чуқур ўрганилмаган. Ваҳоланки, сингармонизм фақат туркий тилларга хос бўлмай, бошқа кўпгина тилларда ҳам мавжудлиги ва у унлиларнинг фақат мослашуви эмас, балки умуман сўзга тегишли просодик восита эканлиги эътиборни жалб этмоқда. Бу хусусият фонологияда сегмент ва просодик воситаларнинг ўзаро таъсири кучли эканлигини тасдиқлайди.

Ўзбек тилидаги сўзларнинг урғу (акцент) тузилишини чуқурроқ текшириш зарур. Чунки ҳозирги кунда миллий тилларнинг ўзаро таъсири натижасида ўзбек тилига бошқа тиллардан кирган сўзлар ҳам ҳисобга олинса, сўз урғусининг, асосан, динамик характери билан бирга оҳанг бирлиги ҳам иштирок этиши ва бу кўп бўғинли сўзларда, айниқса, сезиларли эканлигига шубҳа қилмаслик мумкин. Мазкур масала сўзларнинг фонетик ва акцент структураларини узвий равишда боғлаб ўрганишни талаб қилади. Сўз урғусини фраза (ибора) урғуси билан қиёслаш натижасида уларнинг акустик белгилари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқланиш аломатларини аниқлаш мумкин. Фикримизча бирламчи динамик табнат ва иккиламчи оҳанг бирлиги биргаликда сўз ва иборани (фразани) акустик ва функционал жиҳатдан шакллантиради. Урғунинг кучи кўп бўғинли сўз ва ибораларнинг ҳар хил бўғинларида ҳар хил даражада бўлиши мумкин. Бу масалани экспериментал-фонетик ва фонологик томондан текшириш натижасида ойдинлаштириш зарур.

Ўзбек тилида оҳанг турлари ва уларнинг грамматика (синтаксис) билан алоқаси, лексик-семантик хусусиятлари, физик ва фонологик белгиларини ўрганиш энг долзарб масалалардан ҳисобланади. Интонация турларини экспериментал-фонетик жиҳатдан текшириш натижасида уларнинг акустик структураси, грамматик, фонологик (маънони фарқлаш), фоностилистик (эксперессив маъно бериш) ва паралингвистик (овознинг сифати билан боғлиқ бўлган алоҳида талаффузи, унда имо-ишора ва мимиканинг бошқаруви) вазифаларини тўлароқ аниқлаш мумкин.

Интонацияни ўрганишда проф. А. М. Пешковский аъналаридан фойдаланиш ва ҳозирги давр тилшунослигидаги «интонология» назарияси ва усулларининг ижобий томонларини қўллаш зарур. Нутқнинг синтагмагик бўлиниши, пауза, ритм, нутқ суръати (темпи) ва овоз сифати (тембри)нинг ўзгариши энг зарур белгилар ҳисобланувчи оҳанг (мелодика) ва ибора (фраза) урғусининг табиатини ҳам ўзгартириб юбориши натижасида гапнинг мазмун жиҳатидан (коммуникатив) тури, унинг семантик (маъно) жиҳати ва эмоционал томони ҳам ўзгариб кетиши мумкин.

Фонетикага доир баъзи адабиётларда кўпинча овоз сифатини (тембрини) фақат эмоционаллик белгиси деб нотўғри талқин қилишади. Тембр — овознинг сифатини белгилайди. Бироқ овознинг сифатини белгилаш орқали нутқнинг эмоционал эмоционал эмаслик хусусиятлари очилади. Ҳозирги пайтда экспрессив нутқнинг талаффуз хусусиятлари фонетика ва фонологиянинг «фоностилистика» бўлимида ўрганилмоқда¹. Авваллари бу соҳа жуда тор маънода «товуш стилистикаси» бўлими деб аталар эди. Фоностилистикада оғзаки матндаги экспрессив хусусиятларни ўрганишда баъзан «фоностилема», «текстостилема» каби тушунча ва атамалар қўлланилмоқда. Аслида улар тил ва нутқ бирликларнинг экспрессив томонларини намоён этувчи «уйдирма стилема»лардир. Чунки тилшуносликнинг айрим соҳаси ёки алоҳида тил босқичи бўлган лингвостилистика ўзининг аниқ бирликларига эга бўлмай, тил бирликларига у ёки бу экспрессив маъно бериш билан чегараланади. Шу туфайли ҳам ҳар бир тил босқичи доирасида «фоностилистика», «грамматик стилистика» (синтактик ва морфологик), «лексик стилистика» атамаларидан фойдаланиб, уларнинг ўрганиш соҳаси ва вазибалари аниқ фарқланади. Одатда, тилдаги бирор стилистик хусусият лексик ёки грамматик жиҳатдан тўла намоён бўлмаса, уни фонетик жиҳатдан экспрессив шакллантириш натижасида тўлдирилади. Бу проф. А. М. Пешковский томонидан таклиф этилган «компенсация принципи»²нинг фоностилистик жиҳатдан бир кўринишидир. Бу жиҳатлар ҳисобга олинса, тилнинг энг кичик бирлиги бўлган «фонема» мустақил маънога эга бўлмаса, бошқа йирик фонологик бирликлар (урғу, интонация) эса, бир йўла акустик ва маъно томонларини намоён этади.

Тилшуносликнинг айрим соҳаси ҳисобланган паралингвистика дастлаб фақат «имо-ишора тилини» ўрганиш билан чегараланади. Ҳозир эса паралингвистик воситалар иккига бўлиниб, психофизиологик характердаги имо-ишора ва мимика «кинесика» деб, овознинг сифатига боғлиқ бўлган алоҳида артикуляцион-акустик хусусиятлар эса «фонация» деб аталмоқда³. Проф. Е. Д. Поливанов бу икки турдаги паралингвистик воситаларни 1919 йилдаёқ биринчилардан бўлиб кўрсатиб берган эди⁴.

Булардан ташқари, психоллингвистика, паралингвистика ва фоносемантика ҳамда фоностилистика каби тилшуносликнинг қизиқарли йўналишлари ҳам мавжуд. Социофонетика нутқ фаолиятига ижтимоий омилларнинг таъсирини, ҳар хил иж-

¹ Қаранг: Ганиев Ж. В. Социофонетика и фоностилистика (К методике эксперимента) Социально-лингвистические исследования. М., 1976, с. 53—61.

² Қаранг: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7—е, 1956, с. 49—52.

³ Колшанский Г. В. Паралингвистика. М., 1974.

⁴ Поливанов Е. Д. По позоду «звуковых жестов» японского языка. В. его книге: «Статьи по общему языкознанию». М., 1968, с. 295—305.

тимой гуруҳларнинг талаффузни ўрганувчи усуллари билан ижтимоий лингвистиканинг бир тармоғи ҳисобланади. Тилшуносликнинг кўнгина йўналиш ва тармоқлари орасидаги алоқалар нутқ фаолиятининг психо-физиологик ва акустик хусусиятлари, жамиятнинг ижтимоий табақалари орасидаги талаффуз нормалари, кишининг ҳар хил руҳий ҳиссиётларини уйғотиш, нутқ ва мусиқанинг боғланиши каби масалаларни ўз ичига олади.

Ўзбек тилининг морфонологияси алоҳида текширишни талаб қилади. Бунда морфонологияга бўлган икки хил қараш, яъни Н. С. Трубецкой ва ундан кейинги тузатиш ва ўзгаришлар билан ҳисоблашмоқ лозим. Н. С. Трубецкой морфемалардаги барча фонемалар алмашинуви морфонологияга киритишни таклиф этган эди¹. Бу масала турли мунозараларга сабаб бўлди. А. А. Реформатский супплетивизм, ички флексия каби ҳодисаларни морфонологиядан ташқарида қолдириб, фақат фонологик ҳолат билан боғлиқ бўлмаган морфемалардаги фонемалар алмашуви билан чекланишни кўрсатиб ўтган эди². Кейинчалик тилдаги барча морфонологик алмашинувлар аниқланиб, уларнинг грамматик системанинг қайси ўринларида ва қандай маъноларда қўлланишини ўрганиш морфонологиянинг асосий вазифаси деб ҳисобланади³. Ҳозирги даврда Москва ва Ленинград фонология мактабларининг назариялари фарқланганидек, улар ўртасида икки морфонологик назария ҳам турли кўринишларда таклиф этилди. Улар ўртасидаги фарқ яна ўша морфема ва сўзнинг фонологик ва морфонологик структураси асосига қурилган. Ленинград морфонология мактабининг назариясига кўра, грамматик маъноларни ифодаловчи ўзгаришлар морфонологияга кирмайди (бу Москва мактабига хос қараш), балки грамматик жараёнларни бошқариб борувчи ўзгаришлар морфонологик ўзгаришлар ҳисобланади⁴.

Туркий тилларда морфонологик хусусиятлар ҳинд-Оврўпа тилларига қараганда анча камроқ эканлиги сезиларлидир. Шу жиҳатдан морфонология, А. А. Реформатский таъбирича, нормага тегишли бўлиб, «донали бўлим» («морфонология — «штучный отдел») сифатида фонология ва морфонология ўртасидаги «кўприк» ҳисобланади.

Ҳозиргача баъзи тилшунослар барча товуш алмашинувларини морфонологияга ноўрин киритмоқдалар. Баъзан эса уларни морфонологияда қараб, урғуга боғлиқ ҳолларда «акцентологик морфонология» деб ҳам атамоқдалар. Бир йўла фонема-

¹ Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфонологии. Пражский лингвистический кружок. М., 1967, с.115—118.

² Реформатский А. А. Ещё раз о статусе морфонологии, её границах и задачах. В его книге «Фонологические этюды». М., 1975. с. 98—111.

³ Кубрякова Е. С., Панкрац Ю. Г. Морфонология в описании языков. М., «Наука», 1983, с. 21.

⁴ Кубрякова Е. С., Панкрац Ю. Г. Морфонология в описании языков. М., «Наука», 1983, с. 21.

лар алмашуви ва урғунинг силжиши рўй берса, унга ном ҳам топилмай қоляпти. Шу сабабли, В. Б. Қасевич морфема, сўз ва гап (синтактик) морфонологиясини фарқлашни таклиф этди¹.

Юқорида ўзбек тили фонетика, фонология ва морфонологияси бўйича муаммолар санаб ўтилди ва уларни илмий ўрганишда қайси назария ва усулларга асосланиш кераклиги кўрсатилди. Уларнинг кўпчилиги шева ва лаҳжаларни текширишга ҳам тегишлидир. Булардан ташқари, адабий талаффуз меъёр ва услублари, тарихий фонетика ва фонология масалалари, ўзбек тилини бошқа туркий тиллар ва ўзга структурадаги тиллар билан қиёслаш соҳасида ҳам кўпгина вазибалар ҳал этилмоғи лозим. Тилнинг энг бошланғич босқичи бўлган фонологияни ҳар тарафлама ўрганиш бошқа босқичлардаги морфонология, морфология, синтаксис, лексика ва стилистика билан боғлиқ масалаларни ойдинлаштиришда катта аҳамиятга эгадир.

¹ Қасевич В. Б. Морфонология Изд. ЛГУ Л., 1987, с. 23.

ФОНОЛОГИЯ

1.1. КОНСОНАНТИЗМ СИСТЕМАСИНING ФОНОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Фонетикага доир адабиётларда ўзбек адабий тилида 25 ундош фонема мавжудлиги кўрсатилган. Улардан **ф, ж, ц** фонемалари рус тилидан ва у орқали ўзбек тилига ўтганлиги айтилади. Ундош фонемаларнинг артикуляцион-акустик хусусиятлари старли равишда экспериментал-фонетик жиҳатдан текширилмаганлиги уларни фонологик томондан ўрганишга унчалик халал бермайди. Ушбу қисмда адабий тил ундошларининг фонологик таснифига парадигматик жиҳатдан фонемаларнинг оппозициялари, уларнинг фарқланиш элементлари ва синтагматик томондан қисман у ёки бу ўринда ўз вариантларига (аллофонларига) эга бўлиши масалаларига эътиборни қаратдик.

Фонологияда уч хил атамалар ишлатилади: артикуляцион, акустик ва аралаш (дихотомик яъни, жуфт белгили, фонологиядаги 12 нафар фарқланиш элементларидан баъзилари ана шундай атамалар ҳисобланади. Масалан, оддий тоналлик-бемол тоналлик, биринчиси, акустикадан, иккинчиси эса, мусиқа назариясидан олинган) Ўзбек тили ундошлари тўла экспериментал ўрганилмаганлиги туфайли акустик атамалардан (компакт — диффуз, юқори тоналлик — пастки тоналлик каби) фойдаланиш қўл келмайди. Артикуляцион атамаларнинг барча учун тушунарли ва аниқлиги (тил олди, тил орқа, портловчи, сирғалувчи каби) ва уларнинг адабий талаффузига ўргатишда амалий жиҳатдан фойдали эканлигини ҳисобга олиб, шу атамаларни ишлатиш мақсадга мувофиқдир.

Тилдаги фонемалар сонини уларнинг бир ўринда икки сўз ёки морфемани бир фонологик бирлик ёрдамида фарқлай олиши (Л. В. Шчерба, бундай сўзларни «квазномоним»лар, бошқалар эса, минимал жуфтликдаги сўзлар деб аташади) орқали белгилаш доим аниқликка олиб келмайди. Бу ўринда **ф, ж, ц'** фонемаларини мисол келтириш мумкин. Бир фонологик элемент билан фарқланувчи **ф** — в оппозицияси *суф* — *сув* минимал жуфтликдаги сўзларга эга бўлса, **ж** ёки **ц** нинг бошқа бирор фонемага қарама-қарши қўйилишни намоён этувчи бундай сўзлар мавжуд эмас. (Бу ўринда гап *журнал*, *жюри* сўзлардаги **ж** фонемаси ҳақида борапти). Агар тилда фонемалар оппозициясини намоён этувчи минимал жуфтликдаги сўзлар топилмаса, у фонемаларни фонологик системадан ўчириш мумкин

¹ Биз ўзбек тилида халқаро фонетик алфавит асосидаги транскрипцияни қўллашга тарафдоримиз. Бироқ ушбу китобда матбаа осонлигини ҳисобга олдик.

эмас. Бу ўринда Л. Р. Зиндернинг фонеманинг вазифаси фақат сўз ва сўз формаларини фарқлашда эмас, балки тилдаги бирликларни «таниб олишда» («чтобы опознать»)¹ деб жуда тўғри кўрсатгани таҳсинга лойиқдир. Рус тилидан ва у орқали ўзбек тилига кирган сўзларнинг структурасини улар таркибидаги **ф, ж, ц** фонемалари орқали таниб олиш мумкин. Одатда, чет тилидан кирган фонемалар она тилидаги кўпгина фонемалар билан оппозицияга кира олмаслиги ва минимал жуфтликдаги сўзларда камроқ учраши ёки тамоман учрамаслиги билан ажралиб туради. Умуман, бошқа тиллардан ўзбек тилига кирган сўзларнинг талаффузида она тили талаффузига мослаштириш ва ўша чет тилидаги талаффузнинг баъзи хусусиятларини сақлаб қолиш қонунияти сезиларлидир. Бошқа тиллардан кирган сўзларнинг фонетик ва фонологик структураси тилларнинг ўзаро алоқаси борасида алоҳида текширишларни талаб қилади².

Фонологик тасниф ундошларнинг фонетик классификациясидаги барча артикуляцион-акустик хусусиятлар ичидан бир фонемани бошқа фонемадан фарқлаш учун хизмат қилувчиларини (яъни фарқланиш белгиларини) танилаб олади. Фонологик таснифда фонемалар парадигматик ва синтагматик жиҳатдан қаралади. Парадигматик томондан фонемалар бир-бирига оппозиция⁴ сифатида қарама-қарши қўйилади. Тилдаги бирликлар бир-бирларига қарама-қарши қўйилиб фарқланади ва шу болада тил муҳим алоқа воситаси вазифасини бажаради. Синтагматик жиҳатдан қаралганда, тилдаги бирликларнинг маълум ўринда бирор хусусиятини ўзгартириши, бироқ бу уларни фарқлаш учун хизмат қилмаслиги кўринади. Масалан, **п, т, к** фонемалари унлилардан олдин, улар ўртасида ва сўз охирида келганда, қисқа нафас товуши билан, яъни аспирацияли, бошқа ўринларда эса аспирациясиз вариантларига эга бўлиши мумкин. Лекин бу икки хусусият сўз ва морфемаларни фарқловчи аломат бўла олмайди. Бошқача айтганда, фонемаларнинг нутқ жараёнида бир қанча вариантлари синтагматик хусусиятга тегишлидир.

Маълумки, ундош фонемаларнинг кўплиги улар ўртасидаги оппозицияларни ҳам кўпайтиради. Ундошларнинг бундай парадигматик алоқалари уларни қулайроқ тасниф этишни талаб

¹ Зиндер Л. Р. О «минимальных парах»—Сб. «Язык и человек», Изд. МГУ, 1960, с. 109

² Баскаков Н. А. Бу фонемаларни қозоқ, қорақалпоқ, ҳақос, ёқут ва бошқа туркий тилларга рус тилидан ўтганлигини кўрсатади. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с. 199.

³ Ўзбек тилшунослигида ҳам бу соҳанинг кашшофи проф. Е. Д. Поливановдир. Қаранг: Поливанов Е. Д. Статьи по общему языкознанию, М., 1968, с. 239—241, 252.

⁴ Оппозиция, яъни қарама-қаршилиқнинг турлари мантиқий асослангандир. Қаранг: Кондаков Н. И. Введение в логику. М., 1967, с. 239.

қилади. Проф. В. А. Васильев¹ томонидан таклиф этилган фонологик оппозицияларнинг дастлабки таснифи қулай бўлганлиги туфайли, биз уни ўзбек тилига ҳам татбиқ этишни лозим топдик. Бу принципдан сўнг Н. С. Трубецкойнинг фонологик оппозициялар таснифини қўллаш осонлик туғдиради. В. А. Васильев фарқига кўра, ҳар бир фонологик оппозицияни икки фонема ўртасида олиб (п — т, т — к каби) уларни бир фарқланиш белгиси билан фарқланса, «бирлик оппозиция» («одинарная оппозиция»), икки фарқланиш белгиси бўлса, «иккиталик оппозиция» («двойная оппозиция»), иккидан ортиқ фарқланиш белгиси бўлса, «кўплик оппозиция» («множественная оппозиция») тартибида қараш мумкин. Бунда ундош фонемалар ўртасидаги парадигматик алоқалар қуйидаги икки аъзодан таркиб топган (бинар)² оппозицияларда намоён бўлади.

1. Талаффузда иштирок этувчи асосий нутқ аъзоси ва тўсиқнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра ўзбек тили ундош фонемалари ўртасида қуйидаги бирлик оппозициялар мавжуд: а) лабиал (лаб-лаб ва лаб-тиш) — тил олди ундошлари ўртасида:

портловчилар: п — т, б — д,

бурун сонантлари: м — н,

сирғалувчилар: ф — с, в — з, ф — ш, в — л, бунда в, л, р фонемалари сонорлар сифатида қаралган. Акс ҳолда, улар иккиталик оппозиция (лабиал сирғалувчи — тил олди сонант): в — л, в — р ташкил этиши мумкин.

б) лабиал — тил ўрта фарқланиш элементлари бўйича фақат иккита бирлик оппозицияси мавжуд: ф — й, в — й. Ўзбек адабий талаффузида в, й фонемалари икки вариантда кўринади. Сўз бошида ва охирида ундошлар бирикмасида сирғалувчи, унлилар ўртасида ва бўғин ҳосил қилганда, сонорлик хусусиятига эга. Шу туфайли, в, й ундошлари бир ўринда сирғалувчи, иккинчисида сонант деб қаралади.

в) лабиал — тил орқа:

портловчилар: п — к, б — г

сирғалувчилар: ф — х, в — ф

г) лабиал — бўғиз ундошлари ўртасидаги оппозиция ф — х, в — ҳ да кўринади. Бунда ҳнинг жарангли ёки жарангсиз эканлиги эътиборга олинмаган. Чунки бу хусусият экспериментал жиҳатдан аниқланмаган. ҳ ни фақат унлилар ўртасида жарангли, бошқа ўринларда жарангсиз деб ҳисобланади³.

¹ Васильев В. А. Фонетика английского языка (теоретический курс (на англ. языке) М., 1970, с. 183—194. Бу назария ҳақида бизнинг фикримиз «Иностранные языки в школе», 1971, 6-сон, 101—105-бетларда берилган.

² Фонологиядаги бу принцип мантиқан тўғри бўлиб, бошқа фанларда ҳам қўлланилади. Қаранг: Иванов В. Я. В. Бинарные структуры в семиотических системах. Системные исследования. М., «Наука», 1972, с. 206—232.

³ Атамирзаева С. А., Агзамов С. А. Акустико-артикуляционный анализ узбекской речи применительно к речевой аудиметрии. Ташкент, «Фан», 1972, с. 17.

синтагматик жиҳатдан таснифи баъзи аниқликларни талаб қилади. **п, т, к** фонемалари икки вариантда учрайди. Уларнинг аспирацияли варианты сўз бошида унлидан олдин, икки унли ўртасида ва сўз охирида унли билан ёндош келганда ишлатилади. **С.** Отамирзаеванинг кўрсатишича, Наманган шеvasида энг кучли аспирация сўз охирида (бизнингча, бу урғунинг таъсири бўлса керак), ўрта даражада сўз бошида ва кучсиз ҳолда икки унли ўртасида бўлади¹. Бу хусусият адабий тилда ҳам сезиларлидир.

Бошқа туркий тиллардаги каби ўзбек тилида ҳам шовқинли портловчи **п, т, к** ундош фонемалари аспирацияли (**п^h, т^h, к^h**) ва аспирациясиз вариантларига (**п, т, к**) эга. Аспирацияли аллофонлар унлилардан олдин учрайди: пул **п^h** ул, *тўк* **т^h** ўк, *кўл* **к^h** ул каби. Баъзи туркий тилларда бўғизнинг иштирокида ҳосил бўлувчи унли билан ундош олдин ёки кейин келган ундошнинг аспирацияси боғланади.² Бу қисман ўзбек тилида ҳам сезилади: *эт* э^h т, *ўт* ў^h т, *кўп* к^h ўп, *от* о^h т, *эк* э^h к.

Бу ўринда ҳосил бўлувчи унлилар фарингализация (бўғизда айтилади) қилинади, лекин ўзбек тилида бу белги фонологик эмас. Бу ҳолатда унлилар бироз чўзиқроқ бўлади. Араб тилидан ўзбек тилига кирган сўзларда бўғиз портловчи **ъ** товуши учрайди: *маъсум*, *таъсир*, *таъзим* каби. Бу товуш алоҳида қаралмай талаффузда сўзнинг икки бўғиндаги чегарасини кўрсатиб, кейинги унлига улашиб кетади. Туркибида **ъ** бўлган арабча сўзлар одатдаги туркий сўзлардан фонологик жиҳатдан фарқланади: *суръат* — *сурат*, *талъат* — *талат*, *санъат* — *санат* каби. Бу сўзлардаги кейинги бўғин кескинлиги (интенсивлиги) билан ажралиб туради.

Баъзи адабиётларда **к, г, л** ва бошқа портловчи фонемаларнинг қаттиқ ва юмшоқ вариантлари мавжудлиги айтилади³. Бизнингча, уларнинг юмшоқлиги рус тилидаги юмшоқ ундошлар даражасида бўлмай, акустик жиҳатдан юмшоқлиги қисман сезилади. Умуман, ўзбек адабий талаффузида ундошларнинг қаттиқ ва юмшоқлиги қайси ўринларда қандай даражада эканлиги аниқ эмас ва шу туфайли уни ҳозирча факультатив хусусият деб ҳисоблаймиз. Умуман, юмшоқ-қаттиқ ундошлар оппозицияси кўпгина тилларда, айниқса, славян тиллари ва баъзи фин-угор ва туркий тилларида учрайди. Бу оппозиция Р. Якобсон фикрича, ўзбек тилининг эронлашган шеваларида кўпроқ ташқи ҳодиса («несколько периферийный случай») ҳисобланади. Туркий тилларнинг кўпчилигида юмшоқ-қаттиқ

¹ Отамирзаева С. Наманган шеvasидаги аспирация ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1961, 4-сон, 31-бет.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Отв. редактор Тенишев Э. Р. М., «Наука», 1984, с. 50.

³ Қараг: Севортян Э. В. Материалы по сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского языков. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», ч. I, Фонетика, М., 1955 стр. 29.

ундошлар оппозицияси делIMITатив (яъни чегаралаш) функциясини бажаради. Шу географик ҳудуддаги фин-угор ва бошқа тилларда бу оппозиция сигнификатив (яъни фақат маънони фарқлаш) функциясини бажаради¹. Умуман ундош фонемаларнинг ҳар хил вариантлари чуқур экспериментал текширишларини талаб қилади. Адабий тилда ундошларнинг фонологик хусусиятларидан бири чуқур тил орқа қ ва сирғалувчи х, ғ фонемаларининг мавжудлигидир. Улар ўзаро ва бошқа ундош фонемалар билан оппозицияга кириши, нутқда ўзаро ўрин алмашиши ва ёндош келган унлиларнинг сифат ва миқдор белгиларини ўзгартириши мумкин. Ўзбек тили консонантизм системасида чуқур тил орқа увулар қ, ғ, х фонемаларининг мавжудлиги ундаги оппозицияларни анча мураккаблаштиради ва бу хусусияти билан ўзбек тили бошқа тиллардан, хусусан, рус, инглиз, француз, испан тилларининг ундошлар системасидан тубдан фарқ қилади. Шу сабабли ўзбек тилини ўрганувчилар учун қ, ғ, х товушларининг талаффузини ўзлаштириш анча қийиндир.

Одатда, товушлар фонетик жиҳатдан аниқ фарқланмагунча фонологик оппозиция функциясини бажара олмайди. Бу жиҳатдан қ, ғ, х фонемалари бир гуруҳга кириб, ҳ (h) эса, системада якка ўзи қолса ҳам, улар ўртасидаги аниқ артикуляцион, акустик ва перцептив белгилар бу фонемаларни фонологик оппозицияларда қатнашувини таъминлайди. қ, ғ, х фонемалари жаҳон тилларида анча кам қўлланади. Бироқ, бу фонемалар турига кирувчи бошқа шаклдагилар мавжуд. Масалан, қ туридаги 5 фонема (q, q^w, q^w, q^h, q^{w/h}), ғ туридаги 3 фонема (q, q[;], q^w), х туридаги 5 фонема (x, x[;], x^{w/h}, x^h, x^w) бор.² Умуман, ўзбек тили консонантизмда ҳар бир ундош фонема, баъзи аллофонларини ҳисобга олмаганда, ўзининг артикуляцион, акустик, перцептив белгилари билан ва бинобарин, фонологик оппозицияга киря олиши билан ажралиб туради. Баъзи тилларнинг консонантизмга қараганда, ўзбек тили анча содда ҳолдаги ундошлар системасига эга. Масалан, Кавказдаги абхаз тилида к туридаги 14 фонема, качин тилида (Бирма, Хитой ва Таиландда тарқалган) b туридаги 3 фонема, p туридаги 6 фонема, t туридаги 2 фонема, q туридаги 3 фонема, k туридаги 6 фонема ва бошқа турдаги турли фонемалар³ мавжуд. Ундош фонемаларнинг сони жиҳатдан (улар 317та жаҳон тилларида) 6 тадан 95 га етади.⁴

Ўзбек тили анча содда ҳисобланади. Ундош фонемалар сонининг камлиги оппозициялар сонини ҳам камайтиришга имкон беради. Умуман, ўзбек тили ундошлари фонологик жиҳатдан 14 фарқланиш белгиси ёрдамида 58 та бирлик оппозициясини ташкил этади. Иккиталиқ ва кўплик фонологик оппо-

¹ Якобсон Р. О теории фонологических союзов между языками. Избранные работы М., 1985, с. 100—101

² Maddieson I. Patterns of sounds, Cambridge Univ. Press. 1984, p. 214—232.

³ Пузицкий Е. Б. Качинский язык, М. 1968, с. 21—25.

⁴ Maddieson I. Op. cit., p. 9.

зициялар эса, бу ҳисобдан 2—3 марта ортиқдир. Демак, ундош фонемалар ўртасидаги парадигматик алоқалар анча мураккаб ва структураси хилма-хилдир. Синтагматик жиҳатдан эса, фонемаларнинг у ёки бу ўриндаги хусусиятлари қанчалик чуқур ўрганилса, уларнинг вариантларини шунчалик кўп аниқлаш мумкин.

1.2. УНДОШЛАРНИНГ ОППОЗИЦИЯ ВА КОРРЕЛЯЦИЯЛАРИ

Фонологияга доир адабиётларда фақат бир ўлчовли, приватив, пропорционал ва улар бирлашган жарангсиз-жарангли оппозициясининг нейтрализацияси кўрсатилади. Н. С. Трубецкой систематик бўлган фонологик оппозициялар (яъни парадигматик жиҳатдан бир ўлчовли, приватив пропорционал: т-д, с-з, ф-в, к-г, каби) нейтрализациясини тўлиқ ва чуқур ёритиб берган эди. Бундай нейтрализация ҳам кейинча архифонеманинг намоён бўлиши масаласида анча аниқ ҳолга келтирилди. Буида А. А. Реформатский, В. К. Журавлёв ва бошқаларнинг хизмати каттадир. Бироқ Н. С. Трубецкойни систематик бўлмаган ассимилятив, диссимилятив ва контекстуал нейтрализацияларни кўрсатмаганликда айблаш¹ ҳақиқатга тўғри келмайди.

Н. С. Трубецкой биринчи бўлиб рус тилида ундошларнинг тембр белгиси (артикуляция ўрни) бўйича «комбинатор нейтрализациясини»² чуқур ва тўла ёритиб берган эди. Лекин бу хилдаги нейтрализацияни бошқа тилшунослар тадқиқотдан четда қолдириб келдилар. Фикримизча, контекстуал, комбинатор нейтрализациялар фонология назариясини тўла ва чуқур илмий бўлишида катта аҳамиятга эгадир. Кейинги йиллардаги тадқиқотларнинг натижаларига кўра кўп ўлчовли, эквиолент, тенгҳуқуқ, градуал (поғонали) ва бошқа турдаги оппозициялар ҳам нейтрализация қилиниши мумкин. Лекин бу турдаги оппозициялар қандай қилиб корреляцияларга бирлашиши билан боғлиқ бўлган қатор масалалар алоҳида тадқиқотларни талаб қилади. Ушбу тадқиқот шу борадаги илк қадамдир. Чунки умумий фонология ва маълум тилларнинг фонологик системаларини илмий тадқиқ қилишга бағишланган асарларда ундошларда фақат бир (жарангсиз-жарангли) ёки икки (жарангсиз-жарангли, қаттиқ-юмшоқ) корреляция, унларда эса, кўпинча фақат бир корреляция (чўзиқ-қисқа ва унга боғлиқ бўлган кучли-кучсиз) ҳақида гапирилади. Одатда, ҳар бир корреляция бир неча оппозицияларни ўзига бирлаштиради. Бу оппозициялар аъзолари ўртасидаги фарқланиш ва ўхшашлик аломатлари уларнинг нимадан ташкил топгани, яъни фонетик хусусиятлари

¹ Lass R. Phonology. An introduction to the basic concepts. Cambridge Univ. Press. 1984, p. 39—53.

² Трубецкой Н. С. Морфонологическая система русского языка. Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии. М., «Прогресс», 1987. с. 82.

ичидан инсон мулоқотида маънони фарқловчиларини ҳамда физик (акустик) хусусиятлари ичидан фонологик система учун зарур бўлган структурал аломатларини танлаб олади. Бу масала турли фонологик назарияларда ҳар хил изоҳланади. Лекин биз асосланган В. К. Журавлёвнинг янги фонологик назариясида субстанция билан структура ўртасидаги мураккаб боғланиш алоқаларини аниқлаш учун фонологияда икки босқич фарқланади: реляцион ва реляцион-физик. Бу икки фонологик босқич улар учун материал субстанция бўлган фонетик босқич асосига жойлашган¹. Фонологик система оппозицияларини аниқлаш борасида у ёки бу белгини маълум ҳолатда (позицияда) бирор нутқ бўлагига тегишли эканлигини ҳисобга олади. Бу масалага семиотика нуқтаи назаридан қараш мавжуд. Фаннинг турли соҳаларида кўриниш поғонаси (ёки аниқ, конкрет) ва мавҳум (абстракт) поғона фарқланади. Тилнинг ифода жиҳатида аниқ поғонага фонетика, мавҳум поғонага фонология киради. Бу икки поғонада аниқ талаффуз қилинувчи нутқ товушлари — фонетик бирликлар ва фонема — мавҳум фонологик бирлик сифатида қаралади². Шу сабабли фонология — нутқ товушларининг рамзий белгилар муносабати (оппозиция) билан боғлиқлиги ҳақидаги тилшунослик бўлими³ деб ҳисобланади. Бирор тилнинг фонологик системасини илмий тадқиқ этишда ундаги оппозицияларни турли йирик категориялар (корреляция) ва гуруҳларга (оппозицияларнинг турлари) ажратиш, улардаги нейтрализация масалаларига асосий эътиборни қаратиш лозим. Лекин фонология қанчалик мавҳум босқич бўлмасин, ундаги ўрганилаётган мавзунинг «акси» фонетикага, тилнинг маълум даврдаги талаффуз нормасига тушиб туради. Бу орқали фонология фақат талаффуз эмас, балки орфография ва графика билан ҳам боғланади. Фонологик оппозициялар ва корреляцияларнинг таснифида товушларнинг артикуляцион-акустик хусусиятлари қанчалик аниқ берилганлигини назардан четда қолдириш хатоликларни келтириб чиқаради. Ўзбек тили ундош товушларнинг таснифи турли тилшунослар томонидан деярли анча тўғри берилган⁴. Лекин кейинги йилларда ўтказилган экспериментал-фонетик тадқиқотда баъзи масалалар хато ва чалкашликлардан холи эмас. Ўзбек адабий тили ундош фонемаларининг А. Маҳмудов томонидан берилган таснифида улар артикуляция ўрнига кўра лаб, альвеоляр, тил ўрта, тил орқа, фарингал аталган⁵. Бунда агар тил ўрта ва тил орқа

¹ Журавлёв В. К. Диахроническая фонология М., 1986, с. 93.

² Степанов Ю. С. Семиотика. М., 1971, с. 48—49.

³ Ахманова О. С. Фонология. Морфонология. Морфология. Изд. МГУ, 1966, с. 5.

⁴ Қаранг: Решетов В. В. Узбекский язык. Ташкент, 1959, Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.,—Л., 1960, с. 23—34. Бу асарда И. И. Қиссеннинг асарига асосланади. Бошқа адабиётларда ҳам деярли катта фарқ кўринмайди.

⁵ Маҳмудов А. Согласные узбекского литературного языка. Ташкент, 1986.

ундошлари бўлса, тил олди ундошлари четда қолган. Чунки артикуляция ўрнига кўра, аввало, лаб ва тил (лингвал) ундошлари фарқланади. Лаб ундошлари ўз навбатида (тўсиқнинг ҳосил бўлиш ўрнига кўра ҳам деб юритилади), лаб-лаб, тиш-тиш, тил олди ундошлари: тиш (дентал, дорсал), тиш оралиғи, альвеоляр (апикал); тил ўрта ундоши й, тил орқа ундошлари тил орқа, чуқур тил орқа, веляр ва увуляр, бўғиз (фарингал) ундоши.

Бу классификацияга бошқа тиллардан яна қўшимчалар киритилган. Лекин ўзбек тили учун юқоридагилар кифоя қилади. А. Маҳмудов тил олди ундошлари атамасини қўлламайди ва **т, д, с, з, ш, ч, ж, н, л, р** ундошларини «альвеоляр» деб кўрсатади. Бизнингча, тил олди альвеоляр (ёки апикал) белгиси ўзбек тилида барча ундошлар учун хос эмас. Бу белги инглиз тилига хос. Балки альвеоляр атамаси ўрнида уларни тил олди деб кўрсатилиб, сўнгра дорсал (дентал) ёки тиш ундошлари дейиш лозим. Ўзбек тилида **т, д, с, з, н, л**, лц ана шундай тиш ундошлари ҳисобланади¹. Кейин эса тил олди ундошларнинг навбатдаги гуруҳи альвеоляр (апикал) **ш, ж, ч, дж** берилиши керак. Тил орқа ундошлари: ҳақиқий тил орқа, веляр **к, г, нг** ва чуқур тил орқа увуляр **қ, ғ, х** деб кўрсатилиши лозим. А. Маҳмудов тил орқа ундошларини юқори фарингал — **х** ва қуйи фарингал — **ҳ** га ажратади. Бу «кашфиёт» ўзбек тилидаги тил орқа ва бўғиз ундошларининг ҳосил бўлиш ўрнини аниқ кўрсатмайди. Балки бу хато қатор чалкашликларни келтириб чиқаради. Хусусан, нг ундошини увуляр дейиш учун асос йўқ. Ҳаттоки **г** веляр ундошининг ўзи ҳам велярлиги, **н** эса тил олди, тиш ундоши эканлиги, лекин артикуляциянинг охириги фазасида нг да **г** тил орқа қисми милкка қараб йўналгани бу ундошнинг тил орқа, веляр эканлигини тасдиқлайди. **х** ундошини юқори фарингал деб бўлмайди. У деярли **ғ** ундоши каби талаффуз қилинади ва **х** — **ғ** жарангсиз-жарангли жуфтини ташкил қилади. Юқори ва қуйи фарингал ундошлар атамаси ва уларнинг изоҳи Л. Р. Зиндер томонидан берилган. Унинг кўрсатишича, бўғизнинг сиқилиши икки — ўрта ва қуйи «конструктор» ёрдамида амалга оширилади. Шу сабабли юқори бўғиз (аниқроғи — ўрта бўғиз — буни Л. Р. Зиндер алоҳида таъкидлайди) ва қуйи бўғиз ундошлари фарқланади². Лекин унинг китобидаги (150-бет) келтирилган жадвалда **һ** — қуйи фарингал, **х** — эса тил орқа ундошлари қаторида берилган. Юқори (ўрта) фарингал ундош араб тилида ва Доғистондаги авар тилида борлигини айтиб, унинг транскрипциясини арабча «айн» **с**, билан кўрсатади, лекин лотинча транскрипцияда **һ** билан беради, чунки бошқа белги топилмаган бўлса керак. Қуйи фарингал ундош ҳам **һ** билан берилиб, унинг жарангли варианты **һ** борлиги ҳам таъкидланади³. Кўринадикки, Л. Р. Зиндер кўр-

¹ Бу ўзбек тили фонетикасига доир барча асарларда ҳам таъкидланган.

² Зиндер Л. Р. Общая фонетика, М., 1979, с. 149.

³ Зиндер Л. Р. Кўрсат. асар, 166.

сатган юқори фарингал ундошнинг ўзбек тилидаги хга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Уни х — чуқур тил орқа, увуляр, сирғалувчи, жарангсиз ундош сифатида изоҳлаймиз. ҳ ундоши бўғиз (фарингал), сирғалувчи, жарангсиз ҳисобланади. хнинг жарангсиз варианты Л. Р. Зиндер томонидан қуйи фарингал деб, кўпинча интервокал ҳолатда учровчи жарангли варианты «кучли ҳаво унлиси» («сильно воздушный гласный») деб аталган. Демак, қуйи фарингал ҳ бу ундош фонеманинг бир варианты сифатида қаралиши мумкин, лекин бундай ундош ўзбек тилида йўқ.

Юқорида биз келтирган ундош фонемаларнинг артикуляцион-акустик таснифи асосида фонологик оппозициялар ва корреляцияларни кўриб чиқамиз.

Артикуляция ўрнига кўра ўзбек тили ундош фонемаларининг оппозициялари қуйидагилардир: 1. лабиал (лаб-лаб, лаб-тиш) ва тил олди, тиш (дорсал) ундошлар оппозициялари: **п-т, б-д, м-н, ф-с, в-з**.

2. Тиш-альвеоляр оппозицияларига қуйидагилар киради: **с-ш, з-ж, ц-ч, д-дж** — оппозициясини ҳам шу қаторга қўйса бўлади, бироқ бунда яна бир белги — портловчи аффрикат фарқланади.

3. Лабиал-тил орқа ундошлари оппозициялари: **п-к, б-г, ф-х, в-ғ, п-қ** олдинги икки оппозицияда веляр эмас — веляр, кейинги учтасида увуляр эмас — увуляр белгилари фонологикдир.

4. Тиш-тил орқа ундошлари оппозициялари: **т-к, д-г, с-х, з-ғ, н-нг**. Бу оппозицияларнинг *биринчи иккитаси веляр эмас — веляр, кейинги учтаси увуляр эмас — увуляр белгилари* билан фарқланади.

5. Альвеоляр-тил орқа (увуляр) ундошлари оппозициялари: **ш-х, ж-ғ** (журнал сўзидаги ж). Бу оппозицияларда увуляр эмас — увуляр белгилари фонологикдир. Тил орқа (увуляр) — фарингал (увуляр эмас) оппозициясига яккаланган **х-ҳ** киради: *хол — ҳол, ҳам — ҳам* каби. Юқоридаги оппозициялар занжирсимон улангандек боғланишда бўлиб, умумий бир бутунликни ташкил этувчи белги, яъни интегротив белги билан изоҳланади. Фонеманинг система ясовчи фаол бирлик эканлиги унинг бир бутунликда ушлаб турувчи интегротив функцияси туфайлидир¹. Ўзбек адабий тили ундошлари қуйидаги занжирсимон оппозицияларни ташкил этади: **п-т-к, б-д-г, ф-с-х-ҳ, в-з-ғ**. Бу оппозицияларда лабиал-тил олди (тиш ва альвеоляр) — тил орқа (веляр, увуляр) — бўғиз ундошлари иштирок этган. Бошқа занжирсимон оппозициялар **м-н-нг, ф-с-ш-х, в-з-ж-ғ** бўлиб, улар ҳам юқоридаги артикуляция ўрнига кўра фарқланиш белгиларига асосланади. Занжирсимон оппозициялар уч ёки тўрт гуруҳдан (азодан) иборат¹. Ўзбек тилида артикуляция

¹ Журавлѐв В. К. Диакреническая фонология. М., «Наука», 1986, с 87—90.

ўрни, усули ва жаранглилигига кўра й (j) якка қолади ва ҳеч қандай оппозицияга кира олмайди. Чунки j даги тил ўрта палаталлик (юмшоқ), (жарангли-жарангсиз жуфти йўқ) белгиси бошқа бирор фонемада йўқ. й сўз боши ва ўртасида аниқроқ, лекин сўз охири ва интервокал ҳолатда и унлисига яқинлашади, яъни вокализация қилинади: *йўл, ойдин, уйим, Навоий* каби. Ундошларнинг ҳосил бўлиш усулига кўра портловчи-сирғалуви корреляцияси мавжуд: п-ф, б-в, т-с, д-з, к-х, г-ғ, қ-х, кейинги уч оппозицияда веляр-веляр эмас, увуляр-увуляр эмас белгилари бор. Бу белги бўйича тузилган бошқа оппозициялар эквивалент, яъни икки белгига асосланган: т-ш, д-ж тиш-альвеоляр, портловчи-сирғалувчи белгилари билан фарқланади. Портловчи-аффрикат оппозициялари қуйидагилар: т-ч, т-ц, д-дж.

Сирғалувчи-аффрикат оппозицияларига ш-ч, ж-дж киради.

Портловчи-оғиз сонантлари: д-л, д-р.

Портловчи-бурун сонанти: б-м, д-н, г-нг.

Сирғалувчи-(оғиз) сонант: з-л, ж-р.

Оғиз сонанти-бурун сонанти: в-м, л-н, р-н.

Эн сонанти-титроқ сонанти: л-р яккаланган оппозицияси кўпгина тилларда шу ҳолатдадир.

Тилдаги фонемалар системаси фонологик оппозициялар «пойдевори»га қурилган. Фонологик оппозициялар маълум тартиб ва структура асосида тузилган. Тилнинг фонологик системасини парадигматик жиҳатдан тасниф қилишда оппозицияларни аниқлаш методи асосий ҳисобланади². Н. С. Трубецкой фонологик оппозицияларни уч принцип асосида тасниф қилган.

1. Фонологик оппозициялар умуман оппозициялар системасига нисбатан тасниф қилинади. Бу принцип асосида фонологик оппозициялар аввало бир ўлчовли («одномерные») ва кўп ўлчовли («многомерные») ҳамда пропорционал ва яккаланган («изолированная») бўлади.

Бир ўлчовли оппозицияларда ҳар икки аъзосига тегишли бўлган белгилар йиғиндиси (яъни фарқланиш белгилари) фақат шу оппозициянинг икки аъзосига хос бўлиб, шу системанинг бошқа аъзосига тегишли эмас. Ўзбек тилида т-д оппозицияси бир ўлчовли, чунки улардаги белгилар йиғиндиси (тил олди портловчи) фақат шу фонемаларга тегишли бўлиб, ўзбек тили фонологик системасидаги ҳеч бир бошқа фонемага хос эмас. Бошқача айтганда, т-д оппозициясида учинчи аъзо йўқ. Бошқа белгилар асосида бир ўлчовли фонологик оппозициялар қуйидагилар: п-б, к-г, б-м, д-н, г-нг, ф-в, с-з, с-ш, з-ж, т-ч, д-дж, р-л, к-х, г-ғ, қ-х. Бу оппозициялар турли фарқланиш белгиларига асосланган. Хусусан, п-б, к-г, с-з, ф-в жарангсиз-жарангли (кучли-кучсиз) белгисига эга. б-м, д-н, г-нг — оғиз ундоши — бурун ундоши, яъни назал эмас — назал, с-ш, з-ж, дентал (дор-

¹ Биз олдинги бўлимда бу масалага яқинлашган эдик. Бироқ, унда фарқланиш белгиларининг сонига кўпроқ эътибор бериб, интегратив функция қаралмаган.

² Абдуазизов А. А. Элементы общей и сравнительно-типологической фонологии. Т., «Фан», 1981, с. 17—32.

сал) — альвеоляр, **т-ч, д-дж** — дентал-аффрикат, **р-л** — титроқ сонант-ён сонант, **к-х, г-ғ** — портловчи-сирғалувчи, **қ-х** — портловчи + жарангли — сирғалувчи + жарангсиз фарқланиш белгиларига эга.

Юқоридагига аксинча, кўп ўлчовли оппозицияларда аъзоларига тегишли бўлган белгилар ўша системадаги бошқа фонемага ҳам тегишли бўлиши мумкин. Ўзбек тилида **б-д** оппозицияси асосидаги белгилар йиғиндиси (портловчи + жарангли) бошқа фонема г да бор: **б-д-г**. Шунга ўхшаш кўп ўлчовли оппозицияга **п-т-к** (портловчи + жарангсиз) мисол бўла олади. Чунки **п-т** даги портловчи + жарангсиз белгиси к да бор.

Бу оппозицияларни лотин алфавитидаги ҳарфларнинг шакли ёрдамида тушуниш осонроқдир. **Е-Ғ** ҳарфлари қиёсланса, бундай шакллардаги чизиқлар йиғиндиси бошқа ҳарфларда кўринмайди. Демак, **Е-Ғ** ўртасидаги қарама-қаршилик бир ўлчовли, **Р-Ғ** ҳарфларидаги чизиқлар йиғиндиси бошқа ҳарфда, яъни **В** да ҳам борлиги туфайли кўп ўлчовлидир.

Оппозициянинг аъзолари ўртасидаги алоқа шу системадаги бошқа оппозиция ўртасидаги алоқага айнан ўхшаш бўлса, бундай оппозициялар пропорционал дейилади. Масалан, ўзбек тилидаги **п-б** ўртасидаги алоқа (жарангсиз-жарангли) бошқа оппозициялар **т-д, к-г, с-з, ш-ж, ч-дж, ф-в, х-ғ** ўртасидаги алоқага ўхшаш, улар жарангсиз-жарангли (кучли-кучсиз) белгиси билан фарқланадилар.

Яккаланган оппозициянинг аъзолари ўртасидаги алоқа бошқа оппозицияларда ҳеч қайтарилмайди. Ўзбек тилида **р-л** оппозицияси титроқ сонор-ён сонори белгиларига асосланган ва бундай оппозиция бошқа топилмайди. Умуман, **р-л** бошқа тилларда, хусусан, рус, инглиз, немис, қозоқ, қирғиз тилларида яккаланган оппозиция ҳисобланади.

2. Оппозицияларнинг аъзоларига нисбатан классификация уч турли бўлади: а) агар оппозициянинг бир аъзосида бўлган белги иккинчи аъзосида бўлмаса, «приватив» оппозиция дейилади. Бунда белгиларнинг қариндошлиги ҳисобга олинади: жарангли-жарангсиз **б-п, т-д, к-г** каби;

б) агар оппозициянинг аъзолари ўртасига яна бошқа фонемаларни қўйиш мумкин бўлса, «поғонали» (ёки градуал) оппозиция дейилади. Масалан, ўзбек тилида **п-к, б-г** оппозициялари ўртасига **т** ва **д** фонемаларини қўйиш мумкин;

в) оппозициянинг аъзолари мантқиқий жиҳатдан тенг бўлиб, улардаги белгилар поғонали бўлмаса ва белгиларнинг бор ёки йўқлигини тасдиқ ёки инкор этмаса, «тенгхуқуқ» (ёки «эквиполент», «равнозначный») оппозиция дейилади. Ўзбек тилида **п-т, ф-к, к-п, б-д, д-г, г-в** оппозициялари тенг ҳуқуқлидир.

3. Оппозициялар маъно ажратиш кучи ва унинг ҳар хил ҳолатлардаги (позиция) хизматида кўра доимий ва нейтрализация қилинувчиларга бўлинади.

Доимий оппозициянинг аъзолари ҳеч бир ҳолатда ўз фарқланиш белгиларини йўқотмайдилар. Ўзбек тилида сўз бошида

келган ундошлар **б-д, п-т, к-г, с-з, т-к** каби оппозициялари ҳеч вақт ўзгармайди. Бироқ, сўз охирида жарангли ундошларнинг жарангсизлашуви натижасида **г-к, д-т, б-п** каби оппозициялар аъзолари ўртасидаги фарқ йўқолади. Бу ҳолатда оппозициянинг ҳар икки аъзоси ҳам бир хил фарқланиш белгиларига (портловчи+жарангсиз) эга бўлиб қолади. Бу ҳодиса нейтрализация деб ва ўша ҳолат (сўз охири) нейтрализация ҳолати (ёки ўрни) деб юритилади. Ҳосил бўлган бирлик эса **архифонема** дейилади. Бу ҳолатда жарангсиз фонема архифонеманинг вакили деб қаралади. Н. С. Трубецкой кўрсатишича, фақат бир ўлчовли приватив оппозицияларгина нейтрализацияга учрайди.

Н. С. Трубецкой кўрсатишича, бир ўлчовли пропорционал приватив оппозициялар **п-б, т-д, с-з, ш-ж, ч-дж, ф-в, к-г, х-ғ** корреляцияга бирлашади. Бундай оппозициядаги фонемалар коррелятив жуфтлар ва уларни фарқловчи белги (жарангсиз-жарангли) коррелятив белги деб аталади. Биз юқорида бошқа турдаги фонологик оппозициялар ҳам корреляцияга бирлашишни кўрсатиб ўтдик.

Н. С. Трубецкой назариясида бир оппозиция ҳар хил классификация туфайли бир неча номлар билан аталади. Масалан, **т-д** оппозицияси бир ўлчовли пропорционал, **р-л** эса, бир ўлчовли яккаланган оппозиция деб ҳисобланади. **п-ф, б-в** оппозициялари фақат портловчи-сирғалувчи белгилари билан эмас, балки **лаб-лаб** — **лаб-тиш** белгилари билан фарқланадигандек кўринади. Лекин лабиаллик белгиси бу оппозицияларда фарқланувчи эмас, чунки кўпгина тилшунослар **ф, в** ни **лаб-лаб** (билабиал) фонемалар деб аташади. **ф-п, б-в** оппозициялари сўз ўртасида ва охирида баъзан нейтрализация қилиниши мумкин: *кабоб* (кавоп), (ковоп), *лоф* (лоп), *фойда* (пойда) ва ҳ. к. Бундай мисоллар, айниқса, Тошкент шеvasида кўпроқ учрайди. *Кабоб* (кавоп) сўзида бир йўла **б-п** ва **б-в** оппозициялари нейтрализация қилинади.

Ўзбек тилида бир ундош билан икки унли ўртасидаги, яъни интервокал ҳолатда учровчи иккиланган ундош (геминат) бирикмасини қисқа ва чўзиқ ундошлар оппозицияси сифатида қараш мумкин, чунки иккиланган ундош бирикмалари анча чўзиқ ва кескинроқ талаффузи билан ажралиб туради: *ҳам* — *ҳаммол*, *бил* — *биллур*, *жиз* — *жизза*, *тиз* — (тиз чўкмоқ) — *тизза*, *ис* — *иссиқ*, *кети* (охири) — *кетти* (кетди), *тақа* (отнинг тақаси) — *таққа* (бирдан), *боқ* (боқмоқ) — *боққа* (боғга) ва ҳ. к. Бу оппозицияларни баъзи тилларда интенсивлик корреляциясига бирлаштирилади¹. Кўпгина оппозициялар кўп ўлчовли эквиполент ҳисобланади. Хусусан, **т-н, к-нг, к-л, к-р, б-л, б-р, г-л, г-р** оппозицияларида оғиз ва бурун сонанглари иштирок

¹ Қарап: Эдельман Д. И. К географическому распределению дифференциальных элементов фонем (на материале индоиранских языков)—Очерки по филологии восточных языков. М., 1975, с. 95.

этган, лекин бу оппозицияларнинг биринчи аъзолари жарангли-жарангсизлиги билан ёки артикуляция ўрнига кўра бир йўла фарқ қилади. Бу оппозицияларни сонант эмас — сонант тартибида қараш ҳам мумкин, бироқ бошқа белгилари баъзан кўринмай қолади. **н-нг** сонантларининг оппозициясида артикуляция ўрни тил олди, веляр эмас, тиш-тил орқа, веляр белгилари фарқланади. **н-нг** оппозицияси бир ўлчовли, градуал (поғонали) оппозициядир. Чунки тил олдидан тил орқага тил ўрта й ундошини ҳамда тиш ундошидан тил ўрта, танглай (альвеоляр-апикал), палатал артикуляция ўринларини «сакраб» ўтиб, велярга етиб келинди.

Ўзбек тили консонантизм системасининг яна бир қизиқ хусусияти шуки, фонемаларнинг деярли ярми (12 та) марказда жойлашган тил олди ундошларидир. «Марказ» тушунчаси фонологик системадаги структурал алоқаларни типологик жиҳатдан изоҳловчи хусусиятдир. Периферия системадаги четки элементларга тегишли бўлиб, уларнинг оппозициялари кам ва бошқа фонемалар билан интегратив алоқалари ҳам кучсиздир¹. Хусусан, **й, қ, х, ғ, ҳ** ҳамда **б, п, ф, в, м** фонемалари ана шундай «периферия»да ҳисобланади. Бу масалага боғлиқ яна бир тушунча «фонологик валентлик» ёки «фонеманинг валентлиги» деб аталади ва у фонеманинг интегратив кучи, унинг системада қандай ўрин эгаллаши, қандай оппозицияларга кира олиши масалаларини қамраб олади². Фонеманинг валентлиги ҳали етарли ўрганилмаган. Лекин юқоридаги берилган оппозицияларни ташқи жиҳатдан қараб, марказдаги фонемаларнинг валентлиги анча кучли эканлигини пайқаш мумкин. Одатда, кўпгина тилларда **р** ундоши анча турғун артикуляцион-акустик хусусиятлари билан ажралиб туради ва кўпинча ассимиляцияга учрамайди. Лекин ўзбек шеваларида **р** бошқа фонема таъсирида ассимиляция қилинади. Бундай ассимилятив нейтралзация натижасида иккиланган ундошлар қатори ҳосил бўлади: **р+л→лл, р+д→дд, р+с→сс, р+з→зз, р+ш→шш, р+н→нн, р+м→мм, р+ж→жж**.

Демак, ўзбек шеваларида **р** нейтралзация қилинувчи оппозициялар қатори барча тил олди ундошларини (яъни марказни) ўз ичига олади: **р-л, р-н, р-д, р-с, р-ж**. Лекин бу оппозициялар корреляция эмас, балки **р** фонемаси «бошчилигидаги» оппозициялар йиғиндисини («пучок») ҳосил қилади. Бу хусусият қисман адабий тилда ҳам бор, лекин **р** ассимиляцияси камроқ бўлгани учун бир неча оппозициялар билан чегараланиб қолади. Шеваларда эса, **р** нинг йўқолиши ҳисобига, унинг бошқа фонемалар билан интегратив алоқаси кучаяди³.

¹ Журавлёв В. К. Қўрсатилган асар М., 1986, 83—87-бетлар.

² Журавлёв В. К. Қўрсатилган асар, М., 1986, 82—83-бетлар.

³ Журавлёв В. К. Қўрсатилган асар, 115-б. Бу масала фонетик жиҳатдан куйидаги асарларда тасдиқланган: Решетов В. В. Узбекский язык. Т., 1959, с. 262; Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Узбек диалектологияси. Т., 1978, 103—104-бетлар.

Ўзбек шеваларидаги талаффуз хусусиятларини инобатга олинса, адабий тилда «периферия»даги **б, п, ф, в, м, айниқса, й, қ, ғ, х** фонемалари турли сабабларга кўра, контакт (ёнмаён) ва дистант (бир-биридан узоқроқ) ассимиляция таъсирида контекстуал нейтрализацияга учрайди. Масалан: **б** фонемаси жарангсиз **т** таъсирида **п, л** сонанти таъсирида **в** га кўчади: **н + б → м, г + ч → х. қ + с → х, ғ + г → кк, н + б → мб, т + м → м** ҳолатида бўлади: *ўн беш* (ўмбеш), *боғча* (бохча), *мақсад* (махсат) *боғга* (боққа), *шанба* (шамба), *олмиш* (олмиш) (Самарқанд, Бухоро шеваларида). Демак, ўзбек шеваларидаги хусусиятларга кўра, юқоридаги ундошларни ҳақиқий «периферия»даги фонемалар деб бўлмайди. Чунки, биргина **б** фонемаси **б-п, б-в, б-й, б-м** оппозицияларининг йиғиндисини («пучок») ҳосил қилади. Чуқур тил орқа фонемалари **қ-х, ғ-х, х-ҳ** оппозициялари билан чегараланиб қолади ва бу оппозициялар фақат шеваларда эмас, адабий тилда ҳам регрессив ассимиляцияга учрайди. Демак, **қ, ғ, х** ундошлари ҳақиқатда ҳам «периферия»да ҳисобланади. **й** тил ўрта ундоши ҳам турли оппозицияларда кўринади. Шеваларда баъзи ундошлар интервокал ҳолатда **й** га ўтишини ҳисобга олинса, бу фонема лаб ва тил олди ундошларнинг ўрнини эгаллашга интилиши сезилади. Масалан: **б-й** кейинги **б** таъсирида: *табиб* (тайип), **в-й** интервокал ҳолатда: *сўзини* (суйини), **д-й** интервокал ҳолатда: *сидириб* (сийириб). Бундай контекстуал нейтрализация шеваларда кўп учрайди. Лекин адабий тилда юқоридаги нейтрализациядан баъзилари **ғ + ч → х, қ + с → х** каби учрайди. Биз бу мисолларни «периферия»даги фонемалар, фонеманинг валентлиги ва фонемалар ўртасидаги интегратив алоқа масалаларини ойдинлаштириш мақсадида келтирдик. Бу тушунчалар адабий тил ва унинг шеваларида турлича бўлиши улар ўртасидаги фонологик алоқаларнинг ва фарқланишларнинг сабабини аниқлашда катта ёрдам беради. Юқоридаги мисолларда фонемаларнинг бирикуви, яъни фонотактика ҳам четда қолмади. Лекин фонотактика схематик тарзда эмас, балки фонемалар белгиларнинг ўзаро таъсири ва фонологик нейтрализациянинг контекстуал, ассимилятив, диссимилятив турларини аниқлашга боғланиши фойдадан холи эмас. Одатда, кўпроқ жарангли ундошлар сўз охирида нейтрализация қилинади. Лекин сонантлар бу хусусиятга эга эмас: *тон — тонғ, ўн-унг, сўн — сўнг, бор — бол, шон — шом, сўр — сўл* ва ҳ. к. **н** фонемаси истаган ўринда бўла олади, бироқ **нг** эса фақат сўз охирида қўлланади. **нг** нинг бу хусусияти бошқа тилларда ҳам кўринади. Ўзбек тилида **нг** интервокал ҳолатда ва сўз ўртасида икки элементга бўлиниб кетади: *мингинчи, тонги, сингил* каби. Бу сўзларда **нг** ҳам олдинги, ҳам орқадаги бўғинга тегишли бўлиб кўринади яъни у ҳар икки бўғин ўртасида тақсимланади. Баъзи чет тилидан ўтган сўзларнинг охирида у анча аниқроқ эшитилади: *митинг, брифинг*. Лекин шундай сўзларнинг ўртасида **нг** фонемаси эмас, **н + г** ундошлар бирикмаси қўлланади. Аслида *инглиз, конгресс* каби

сўзкарда (**нг+г**) қўлланади, бироқ **иг** даги **г** билан кейинги **г** талаффузда бирлашиб кетади. Бир фонема бир неча оппозицияларда қатнаша олади. Бу фонеманинг интератив функцияси ва унинг валентлигига боғлиқдир. Масалан, **т** фонемаси қуйидаги саккизта оппозицияда иштирок этади: **т-д** — жарангсиз-жарангли; **т-п** — тиш-лабиал; **т-с** — портловчи-сирғалувчи, **т-ш** — портловчи-сирғалувчи, тиш-альвеоляр; **т-ч**, **т-ц** — портловчи-аффрикат; **т-к** — тил олди, тиш-тил орқа, веляр; **т-қ** тил олди — тил орқа, тиш-увуляр. Кейинги **т-к**, **т-қ** оппозициялари ўзбек тили ундошлари учун веляр — веляр эмас **к-т**, увуляр эмас-увуляр **т-к** белгилари фонологик жиҳатдан аҳамиятли эканлигини тасдиқлайди. Рус тилидан ўзбек тилига ўтган **ф**, **ц** фонемалари ҳам оппозицияларда қатнаша олади. Улар авваллари оғзаки-сўзлашувда **п**, **с** фонемалари билан алмашар эди. Ҳозирги талаффузда, айниқса, ёшлар томонидан улар тўла фарқланаётир. Бу ўзбек-рус билингвизми ва унинг таъсирида тил маданиятининг, хусусан, адабий талаффуз нормасининг такомиллашиб бораётганини кўрсатади. Ҳатто, баъзан русча **щ** ҳам ўзбеклар талаффузида **ш** дан фарқланаётир: боршч (борш), Шчерба (Щерба) каби. Лекин рус тилининг ўзида ҳам **ш-щ** оппозицияси нейтрализация қилиниб, архифонема **ш** га тенг бўлиб, қуйидаги корреляцияларга бирлашади: жарангсиз-жарангли, портловчи-сирғалувчи (аффрикатлар гуруҳи ҳам киради) лабиаллик-денталлик (дорсаллик, тиш), лабиаллик-альвеолярлик, оғиз ундошлари ёки сонантлари-бурун сонантлари (бошқа терминда — назал — назал эмас), веляр-веляр эмас, увуляр-увуляр эмас. Икки ёки ундан ортиқ фарқланиш белгисига асосланган фонологик оппозициялар **кўп ўлчовли**, икки белгили, поғонали, (эквиполент), (градуал) бўлиши мумкин. Уларнинг баъзилари юқорида кўрсатиб ўтилди. Демак, жарангли-жарангсиз корреляциясидан ташқари, бошқа турли оппозициялар ҳам корреляцияга бирлаша олади ва турли нейтрализацияга учрайди. Фонологиянинг асосий вазифаси тилдаги барча оппозицияларни ва улар бирлашадиган корреляцияларни, гуруҳларни, уларнинг занжирсимон боғланишларини, оппозицияларнинг турли ҳолатларда нейтрализация қилинишидаги хусусиятларни, марказ ва периферия, фонологик интеграция ва валентлик аломатларини, умуман, системадаги барча ички ва ташқи структурал парадигматик ва синтагматик алоқаларни буткул илмий тадқиқ этишдан иборатдир.

1.3. ЖАРАНГЛИ - ЖАРАНГСИЗ ОППОЗИЦИЯСИННИНГ ФОНОЛОГИК НЕЙТРАЛИЗАЦИЯСИ

Фонологик нейтрализация фонологиянинг пойдеворини ташкил қилувчи асосий тушунчалардан бири (бошқалари: оппозиция, корреляция ва ҳ.к) ҳисобланиб, оппозициянинг бирор ҳолатда (қисман) йўқолишини изоҳлайди. Авваллари «нейтрализация» термини «вариативлик», «товуш алмашинуви» ва

«альтернация» терминларнинг синоними сифатида қаралган эди. Бунда фонеманинг нейтралзациялашуви унинг фарқланиш кучининг йўқолиши сифатида изоҳланиб, нутқ органларининг хизматини иқтисод қилиш билан боғланган эди. Аслида фонема эмас, фонологик оппозиция нейтралзация қилинади ва бунда нейтралзация ҳолати («позиция») билан фарқланувчи ҳолати ўртасидаги муносабат оппозициянинг йўқолиши ва сақлаб қолиниши масаласи билан боғланади¹. Фонологик оппозициянинг йўқолиш ўрни нейтралзация ҳолати деб юритилади ва бу ҳолатда оппозициянинг ҳар икки аъзоси ўрнида улардан бири сақланиб қолади. Баъзан эса, нейтралзация ўрнида оппозициянинг ҳар икки аъзосига ҳам ўхшамаган бошқа бир «ҳолат» ҳосил бўлади (бу ҳақда кейинроқ гапирамиз). Фонологик оппозициянинг сақланиб қолиш ўрни унинг фарқланувчи ҳолати ҳисобланади. Н. С. Трубецкой фонологик оппозицияларнинг кучи бўйича классификациясида уларни доимий ва нейтралзация қилинувчиларга бўлган эди. Бу тасниф ҳам ҳолат (позиция) тушунчаси асосида «қурилган» эди². Бироқ бу назарияда фақат бир ўлчовли («одномерные») фонологик оппозицияларнинг нейтралзацияга учраши ҳамда нейтралзация ҳолатида ҳосил бўлган «архифонема» шу оппозиция аъзоларининг ҳар иккиси учун умумий бўлган фарқланиш белгиларининг йиғиндиси деб қаралиши каби масалалар анча чегараланган эканлиги кейинги йиллардаги илмий-тадқиқотлар асосида исбот қилинди³. Фонологик нейтралзациянинг ҳар томонлама чуқур илмий таҳлили В. К. Журавлёв томонидан берилган⁴. Бу янги назарий таълимот фонологик нейтралзациянинг на фақат бир ўлчовли — пропорционал оппозициялар, яъни корреляция (ўзбек тилида жарангли-жарангсиз, рус тилида юмшоқ — қаттиқ ундошлар оппозицияси киради) учунгина хос бўлмай, балки бошқа оппозициялар ҳамда корреляцияларга (сирғалувчи — портловчи, лаб — тил олди ва ҳ. к.) ҳам тегишли эканлигини илмий асослаб берди. Фонологиянинг «ожиз» жойи — турли оппозициялар классификация қилинганидан сўнг, улар турли ҳолатларда, айниқса, нутқ жараёнидаги комбинатор — позиция ўзгаришларда қандай қаралиши зарур эканлигини изоҳлай олмас эди. Бошқача айтганда, парадигматик жиҳатдан фонологик оппозициялар таснифига кўпроқ эътибор бериб, шу оппозицияларнинг синтагматик томонини дурустроқ тушунтира олмас эди. Аслида ўша парадигматик алоқа (оппозициялар) синтагматик муносабат (яъни, ҳолат — «позиция») пойдеворига қурилган эканлиги тан олинса ҳам, бу масала чуқур текширилмай қолади. В. К. Журавлёв кўрсатишича, кўпинча турли ас-

1 Журавлёв В. К. Диахроническая фонология. М., 1986, с. 124.

2 Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960, с. 86.

3 Виноградов В. А. Некоторые вопросы теории фонологических оппозиций и нейтраллизации. — Проблемы лингвистического анализа. Фонология. Грамматика. Лексикология. М., 1966, с. 13 — 21.

4 Журавлёв В. К. Диахроническая фонология. М., 1986.

симиляция, диссимиляция, коартикуляция кабилар тил структурасини бузувчи хусусиятлар бўлиб, улар осон талаффуз қилиш одати, талаффузни иқтисод қилиш, нутқ органлари хизматининг чегаралангани кабилар билан боғлиқ. «Бу — биринчи қарашда, тўғри, бироқ чуқурроқ қаралса, бу ўринда ҳам структурализация — системадаги элементлар ўртасидаги алоқанинг кучайиш тенденцияси рўй беради»¹. Фонологияда ҳар бир фонема алоҳида қаралмайди, балки унинг бошқа фонемалар билан боғланиши биринчи ўринга қўйилади, чунки фонологик системада ҳар бир фонеманинг ўз ўрни бор. Фонологик система — тилдаги фонемаларнинг схематик йиғиндиси эмас, балки у «интеграцион система», яъни элементларнинг структурал ва функционал алоқаларининг маълум тартиби, жараёни ва уларни бир бутунликка йиғиб туриш «механизми»дир². Демак, алоҳида узиб олинган бир фонема ҳеч нима эмас, унинг умумий бир бутун системага бирлаштириб турувчи алоқасини топиш зарур. Икки фонеманинг бир-бири билан алоқаси оппозицияни ташкил этади. Лекин алоҳида олинган бир оппозиция ҳали система эмас. Энг зарур масала: оппозицияларни ҳамда уларни ташкил қилувчи фонемаларни йирик бир бутунликдаги системага бирлаштириб турувчи интеграциядаги услуб ва механизмларни аниқлашдан иборат.

Бир фарқланиш белгиси асосига қурилган фонологик оппозициялар (масалан, жарангсиз — жарангли, юмшоқ — қаттиқ, чўзиқ — қисқа ва ҳ.к.) корреляцияга бирлашадилар. Ўз навбатида бу ҳам алоҳида оппозицияларни бирлаштириб турувчи интеграция усулидир. Корреляцияга бирлашган фонологик оппозицияларни умумий фарқланиш белгиси (корреляцион белги) билан аниқлаймиз. Ўзбек тилида саккиз жуфт жарангсиз — жарангли фонемалар оппозицияси мавжуд: **п-б, ф-в, т-д, к-г, с-з, ш-ж, ч-дж, х-ғ**. Корреляциянинг барча жарангсиз аъзолари — маркерсиз, ҳамма жарангли аъзолари эса маркерли («маркированный») қаторларни ташкил этади³. Сонантлар **м, н, р, л, й** товушлари каби аслида жарангли ҳисобланса ҳам бу корреляциядан четда туради, чунки уларнинг жарангсиз — жуфтлари йўқ. Ўзбек тилида жарангсиз-жарангли оппозициялари бошқа оппозициялар каби сўз бошидаги ҳолатда аниқ фарқланади ва бу ҳолатни кучли деб аташ мумкин. Аксинча, сўз ўртасида ва охирида жарангсиз-жарангли оппозицияси йўқолиши мумкин. Бу ўринни эса, кучсиз ҳолат дейиш мумкин. Одатда, фонологик нейтрализация кучсиз ҳолатда рўй беради⁴.

¹ Журавлёв В. К. Дiachроническая фонология. М., 1986, с. 112.

² Журавлёв В. К. Кўрсатилган асар, М., 1986, 67—68. бетлар.

³ Н. С. Трубецкой маркерли — маркерсиз фонемаларни шундай қараган эди. Лекин кейинча илмий тадқиқотлар бу масалага кўпгина тузатишлар киритди. Бу ҳақда кейинроқ тўхтаймиз.

⁴ Ундош фонемалар оппозициясидаги кучли ва кучсиз ҳолатларни унли фонемаларнинг кучли ва кучсиз ҳолатлари билан фарқлаш зарур. Унлиларда урғули ҳолат — кучли, урғусиз ҳолат — кучсиз деб юритилади.

Бу ўринда фарқланиш белгиси (жаранглининг жарангсизлашуви) иқтисод қилинади.

Б. А. Серебренников фикрича, сўз охирида жарангли ундошларнинг жарангсизлашувига асосий сабаб сўз охирининг унча аҳамиятли эмаслиги, суҳбатдош учун уни унчалик эшитиларли айтилмаслиги билан изоҳланади. Жарангли ундошлар жарангсизларга қараганда яхши эшитиларли ҳисобланади¹. Ўзбек тилида п-б, т-д, к-г оппозицияларининг нейтрализация қилиниши кўпроқ рўй беради. Масалан, *китоб*, *қанд*, *барг* сўзларида бп-п, дт-т, кг-к архифонемаларини жарангсиз ҳам, жарангли ҳам деб бўлмайди, балки уларда жарангли — б, д, г ва жарангсиз — п, т, к деб қараш лозим. Лекин бу портловчи фонемалар оппозициясида қатнашган жарангсиз п, т, к яна аспирация белгисига эгадирлар, уларнинг жарангли жуфтлари аспирациясиз ҳисобланади. Жарангсиз-жарангли оппозицияси кўпгина тилларда кучли-кучсиз (*fortis-lenis* ёки *tense lax*) белгисига ҳам эгадир. Демак, портловчи фонемаларнинг фарқланиш белгилари мураккаб кучсиз-кучли, жарангсиз-жарангли ва аспирацияли-аспирациясиз бўлиб, инглиз, дат тилларида кучли-кучсиз асосий бўлиб, қолганлари фонологик бўлмаган белгилар ҳисобланади. Ўзбек ва рус тилларида, аксинча, жарангсиз-жарангли белгиси фарқланувчи бўлиб, кучли-кучсиз ва аспирацияли-аспирациясиз белгилари фонологик эмас. Одатда, кейинги белгилар жарангсиз-жарангли белгиси билан бирга бўлади. Лекин бу уч белгидан қайси бири фарқланувчи эканлиги ҳар бир тилда алоҳида аниқланиши зарур². Ўзбек тилида аспирациянинг фонологик бўлмаса ҳам фонетик фарқланиш белгиси сифатида хизмат қила олиши сезиларлидир (ҳинд, баъзи Африка тилларида аспирация фонологик белгилар). Фонологик бўлмаган белги фарқланиш белгисига нисбатан зид муносабатда бўла олиши гўё корреляция-нейтрализация муносабатига ўхшаб кетади. Бу хусусият, асосан, портловчи фонемаларга хосдир.

Сирғалувчи ундош фонемаларнинг жарангсиз-жарангли оппозицияси ф-в, с-з, ш-ж, х-ғ, ўзбек тилида ҳинд-Оврўпа ва бошқа туркий тилларига қараганда бошқа хусусиятлари билан ажралиб туради. Корреляциядаги ф-в оппозицияси жуда кам сўзларни фарқлайди: *фаҳм* — *ваҳм* каби. Бизнингча, «в ва ф — ўзбек тилида мустақил фонемалар ва улар бир-бири билан жарангли ва жарангсиз корреляциясини ташкил этади, ф фо-

¹ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. Е. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., «Наука», 1986, с. 72—73.

² Виноградов В. А. Озперанд (Аспирант). Қ проблеме гиперфонемы Фонетика. Фонология. Грамматика. Қ 70- летию А. А. Реформатского. М., 1971. с. 103—105. Биз бу масалада жарангсиз-жарангли, кучсиз-кучли белгиларини бир белгига — сонорлик-сонор эмаслик белгисига бирлаштирилишини қувватлаймиз. Чунки бунда сонантлар ҳақида гап бораётгани йўқ. Шу сабабли аталарни чалкаштириб юбориш керак эмас.

³ Виноградов В. А. Озперанд . . . с. 105.

немасини инкор этиш хатоDIR»¹ дейишнинг ўзи ҳам хато, ҳам чалкаш бўлиб, назарий асосга эга эмас. 1) Аввало, уларни мустақил фонемалар деб аташ учун фонологик оппозицияларда қатнашувини аниқлаш зарур; 2) Лекин **в-ф** оппозициясининг якка ўзи корреляцияни ташкил этмайди. Балки шу типдаги бир неча оппозициялар корреляцияга бирлашади; 3) **ф** нинг ўзбек тилида мустақил фонема эканлигини биз фонологик оппозицияларни аниқлаш борасида бир неча марта кўрсатиб ўтган эдик². Лекин бунда биз В. В. Решетовнинг: «Фонема **ф** в ряде узбекских говоров и собственно узбекских словаx отсутствует или употребляется сравнительно редко в старых лексических заимствованиях»³ деб ёзганини инобатга олган эдик.

в-ф оппозицияси рус ва интернационал сўзларнинг ўртаси ва охирида ўзидан кейин келган жарангсиз ундошнинг таъсирида регрессив контакт нейтрализацияга учрайди: *авто* (афто), *актив* (актиф)⁴ каби. Бундай нейтрализацияни қўйидагича кўрсатиш мумкин: **в-ф+т-ф**. Архифонема **в-ф** оппозициясининг бошқа бир нейтрализация ҳолати сўзларнинг ўртаси ва охирида лабнинг кучли ҳаракати натижасида рўй беради. Бу ҳолатда архифонема сонантлашган *ш* ёки дифтонглашган *ау*, *бу*, *у* га тўғри келади: *палов* (палоу), *сув* (су:), *олов* (олоу, олов), *савлат* (саувлат, савлат), *давлат* (даулат, давлат) *шавкат* (шаукат, шавкат)⁵. Бу нейтрализация фақат ҳолатга боглиқ бўлиб, ўзига яқин бўлган вариантлари билан ўрин алмашув табиатига эгадир. Лекин *сув*, *олов*, *палов* сўзларида в дан олдин келган лабланган унлилар таъсирида прогрессив контакт нейтрализация рўй беради. Бу ўринда нейтрализациянинг йўналиши бўйича: прогрессив, регрессив, турли йўналишда, ўзаро боғланган, аралаш бўлишини ҳамда нейтрализация жараёнига кўра: контакт, дистакт ва контакт дистакт⁶ бўлишини кўрсатиб ўтиш лозим. Биз юқорида кўрсатиб ўтган нейтрализация турлари гўё товушларнинг комбинатор-позицион ўзгаришларига ўхшаб кетади. Бироқ бу ташқи кўриниш, холос. Фонологик нейтрализация оппозициялардаги фарқланиш кучининг бирор ҳолатда йўқолиши ва у ҳисобига бошқа ўринда шу фарқланишнинг бошқа фонологик оппозициялар билан боғланиши ва умуман, маълум даврда системадаги турғун ёки турғун бўлмаган фонологик ўзгаришларнинг

¹ Махмудов А. Согласные узбекского литературного узбекского языка. Ташкент, 1986, с. 23.

² Махмудов А. Бизнинг 1965 йилдаги («Совет мактаби», № 9) мақоламизни кўрсатиб, бошқа қатор ишларимиздаги аниқроқ фикрларимизни четлаб ўтади. Биз танқид ҳаққоний ва илмий асосда бўлишининг тарафдоримиз. А. Махмудовнинг бу китоби унинг фонологиядаги тушунча ва атамаларни, хусусият ва аломатларни бутунлай тушунмаслигини кўрсатади.

³ Решетов В. В. Узбекский язык, ч. 1. Фонетика, Ташкент, 1959, с. 212.

⁴ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., Л., 1960, с. 29.

⁵ Кононов А. Н. Кўрсатилган асар, 29-б.

⁶ Журавлёв В. К. Кўрсатилган асар, 142—143-бетлар.

ички қонуниятларини изоҳлаб беради. У, албатта, фонетик жиҳатдан талаффуз ўзгаришларини, хусусан, ассимиляция, диссимиляция, протеза, элентеза, метатеза кабиларни инкор этмайди. Балки бу фонетик ҳодисаларга фонологик изоҳ беради ва улардан фойдаланади. Яна такрор айтамизки, бу хусусиятларни четлаб ўтиш фонологиянинг «ожиз жойи» эди. Эндиликда «фонология етакчи фанларнинг классик намунасидир»¹, чунки ундаги турли тушунча ва усуллар, услублар, қонуниятлар тилнинг барча босқичларини систематик-функционал ўрганишда қўлланади. Етакчилик — фан биносини ниманинг пойдеворига қуриш мумкинлигини, билимнинг бошқа соҳаларида уни умумий қўллаш мумкинлигини кўрсатади².

Ўзбек тилида с-з оппозицияси сўз бошида турғун: *сот* — *зот*, *сўр* — *зўр*, *сил* — *зил* (оғир маъносиди) ва ҳ.к. Бу оппозиция сўз ўртасида ва охирида нейтрализация қилинади: *кучсиз* (кус-сиз), *юзсиз* (юссиз), *саккизта* (саккиста), *юлдуз* (юлдуз-с), *илдиз* (илдиз-с). Сўз ўртасидаги ҳолатда з+жарангсиз ундош с шаклида регрессив контакт нейтрализация рўй беради. Лекин сўз охиридаги ҳолатда нейтрализация жарангсиз-жарангли фарқланиш белгиси чегарасидан чиқмайди. Фонетик жиҳатдан з сўз охирида бутунлай жарангсизлашмайди: с—з+с→з/с. Бу масалани ойдинлаштириш учун А. А. Реформатскийнинг қимматли кўрсатмасига мурожаат қиламиз. Тил структурасининг фонетик яруси уч босқичга бўлинади: 1) қуйи фонемик («подфонемный») босқич (фонетик, вариатив); 2) фонемик (фонематик) босқич; 3) юқори фонемик («надфонемный») ёки суперсегмент босқич³. Юқорида келтирилган с-з оппозициясининг сўз охиридаги ҳолатда жарангсиз-жарангли фарқланиш белгиси доирасидан чиқмаслиги қуйи фонемик босқичда рўй беради ва бу белги фонетик вариативлиги билан ажралиб туради. Бу хусусият, умуман, ўзбек тилидаги жарангсиз-жарангли корреляциясининг аъзолари бўлган фонологик оппозицияларнинг сўз охирида нейтрализация қилинишида сезиларлидир. Хусусан, **ш-ж**, **х-ғ** оппозицияларининг нейтрализациясида ҳам фонетик вариативлик учрайди. **ш-ж** оппозицияси ўзидан кейин келган жарангсиз ундош, яъни бошқа фонологик оппозициянинг бир вакили, масалан, **т-д** даги **т** таъсирида баъзан сўз бошидаги ҳолатда регрессив контакт нейтрализацияга учрайди: *иштимоий* (иштимой). Бу сўзда архифонема **ш** билан берилса, сўз ўртаси ва охирида **ч** ҳамда **джъ**⁴ оралиғидаги вариативлик вакили билан берилади: *бож* (боджъ ч), *муҳтож* (мухтоджъ ч) каби. Унинг схемаси: **ш-ж**+жарангсиз ундош **т**, **с**→**ш**, **джъ**, **ч**. **х-ғ** оппозицияси сўз бошида турғун бўлади *хор* — *ғор*, *охир* — *оғир* каби. Бу оппозиция сўз ўртасида ва охирида нейтрализа-

¹ Журавлёв В. К. Кўрсатилган асар, 204-б.

² Уша асар, 204 — 205-бетлар.

³ Реформатский А. А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. — Исследования по фонологии. М., 1966, с. 189.

⁴ Кононов А. Н. Кўрсатилган асар, 32-бет.

цияга учраши мумкин. Бунда архифонема *х* билан берилади: *боғча* (бохча), *тоғча* (тохча). Унинг схемаси: *х*—*ғ* + жарангсиз ундош—*х*, *х*-*ғ* оппозициясининг яна бир нейтрализация ўрни охири *ғ* билан тугаган сўзларга *-га*, *-ган* қўшимчалари қўшилганда рўй беради: *боғ+га* (боққа), *соғ+ган* (соққан) каби. Бу ўринда архифонема иккиланган *қ* чуқур тил орқа, увуляр, портловчи, жарангсиз ундоши билан берилади. Ўзбек тилида *ғ*-*қ* ва *қ*-*ғ* товушларининг ўзаро ўрин алмашиб туриши кўпроқ учрайди: *ўроқ* (ўроғ), *байроқ* (байроғ), *қуруқ* (қуруғ) ва ҳ. к. Шу гуруҳдаги сўзларга аффикслар қўшилганда *қ*-*ғ* алмашинуви айниқса сезиларлидир: *ўроғи*, *байроғи*, *қуруғи* каби. Лекин бу алмашинув доимий бўлмай, баъзи сўзларда учрамайди: *оқ*—*оқи*, *тақ*—*тақи*, *чўғ*—*чўғи*, *боғ*—*боғи* каби. Маълумки, *қ* фонемаси жарангли-жарангсиз оппозициясида иштирок этмайди. У жарангсиз бўлиб, ўзининг жарангли жуфтига эга эмас, яъни бу ўринда бўш ўрин («пустая клетка») қолади. Шу сабабли, *қ* ўзига яқинроқ оппозициядаги, яъни *х*-*ғ* даги *ғ* га томон интилади ва у билан иккиланган оппозицияга киради: *қ*-*ғ*—портловчи, жарангсиз, *қ*—сирғалувчи жарангли, *ғ* фарқланиш белгиларидир, бироқ ҳар иккисининг чуқур тил орқа, увуляр эканлиги бу ҳолатда релевант эмас. *қ*-*ғ* оппозицияси эквиолент ҳисобланади, чунки унда икки фонологик белги бир-биридан ажралмасдир. Эквиолент ва кўп ўлчовли оппозициялар ҳам нейтрализация қилинади. Авваллари фақат приватив, бир ўлчовли (жарангсиз-жарангли каби), пропорционал оппозициялар нейтрализация қилиниши аниқланган эди. Бундай оппозицияларда архифонема, одатда, уларнинг маркерсиз аъзоси бўларди. Бироқ шундай оппозициялар ҳам борки, уларда, юқорида кўрганимиздек, архифонема баъзан маркерли, баъзан эса маркерсиз аъзога тўғри келади. Архифонема+ (жарангли) ва —(жарангсиз) белгиларидан ҳолис бўлмоғи зарур, у жарангли ҳам, жарангсиз ҳам эмас. Фонологик нейтрализацияда оппозиция бирор ҳолатда уни «ушлаб турган» фарқланиш белгисидан ҳолис бўлади ва оппозициянинг ўзи олиб ташланади. Баъзи оппозицияларда архифонема жарангли-жарангсиз оралиғидаги вакилга (уни аллафон ҳам дейилади) тўғри келади. Нейтрализация натижасида тилдаги баъзи сўзлар омонимларга¹, тўғрироғи, омофонларга тўғри келиши мумкин: *туз*—*тус*, *суд*—*сут*, *эк*—*эг* (экмоқ—эгмоқ), *тош*—*тошж* каби. Бироқ бу омофонлар ўзбек тилининг лексик ва грамматик структураларида ўзгариш ясамайди, балки контекст ёрдамида уларнинг фарқланиш функцияси ойдинлашиб туради. Жарангсиз-жарангли корреляциясида яна бир оппозиция аффрикатлар ўртасида мавжуд: *тш*-*ч*-*дж*. Бу оппозиция сўз бошида ва ўртасида турғун, лекин сўз охирида нейтрализацияга учрайди: *бошж* (боч/дж), *тошж* (точ/дж), *илошж* (илоч/дж) каби. Лекин бу

¹ Қаранг: Вахек И. Пражские фонологические исследования сегодня.— Пражский лингвистический кружок. М., 1967, с. 107—108.

ўринда ҳам ч ва дж оралғидаги вариатив архифонема намоён бўлади. Аслида бу вариативлик фонетик (қуйи фонемик) бўлиб, фонологик (фонематик) поғонага етиб келмайди.

В. К. Журавлёв кўрсатишича, кўпгина туркий тилларда жарангсиз-жарангли корреляцияси, биринчи навбатда, интервокал ҳолатда қўлланади, сўз боши ва охиридаги ҳолатда, одатда, жарангсиз, яъни маркерсиз коррелятлар учрайди. Тарихий жиҳатдан сўз боши ва охиридаги ҳолатда бу оппозиция йўқолмайди. Балки интервокал ҳолатда жаранглилашиш орқали аввал жарангсиз бўлган фонема иккига ажралиб кетади ва янги фонологик оппозицияни ташкил этиш учун асос бўлади¹. Бу ўринда А. М. Шчербакнинг энг қадимий турк тилида жарангсиз-жарангли корреляцияси бўлмагани ва унинг пайдо бўлиши жарангсиз ундошларнинг р, т, к позицион жаранглашуви билан боғлиқ эканлиги ҳақидаги фикри тасдиқланади². Ҳозирги туркий тилларда жарангсиз+кучли, жарангли+кучсиз бир-бирига боғлиқ ёки чатишиб қолган белгилар сифатида қаралади. «... лекин жаранглиларнинг кучсизлиги» факультативдир: «кучсиз»лар — жарангсиз, ярим жарангли ҳамда бутунлай жарангли бўлиши мумкин³. А. М. Шчербакнинг бу фикри аynи ҳақиқатга тўғри келиши юқоридаги нейтралзация турлари мисолида яққол сезилади. Бу ўринда фақат жарангсиз-жарангли корреляцияси ва унинг нейтраллизацияси билан чегараланамиз. Тарихий жиҳатдан бир бўғинли сўзларда шовқинли ундошлар уч аллофонига эга бўлган:

1) сўз бошида (кучли, жарангсиз);

2) бир бўғинли сўзларнинг охирида, қисқа унлилардан кейин (кучсизроқ, жарангсиз);

3) бир бўғинли сўзлар охирида чўзиқ унлилардан кейин (кучсиз, жаранглилашувчи ундош). Сонантлар эса сўз охирида қўлланиб, сўз бошида қўлланмаган. Шовқинли ундошлар интервокал ҳолатда кучсизлашиб, жарангли бўлишига интилган⁴.

Фонологик нейтраллизация фонемалар оппозициясининг кучсизлашуви (охири фарқланмай қолиши) натижасида рўй беради. Фонологик оппозициянинг бирор аъзоси артикуляцион-акустик жиҳатдан кучсизлашуви нейтралзациянинг келиб чиқишига таъсир этади. Юқорида А. М. Шчербак кўрсатган, бир бўғинли сўзларнинг охирида ундошларнинг кучсизроқ ёки кучсиз бўлиши ҳамда интервокал ўринда кучсиз бўлиши фонологик нейтраллизация учун қулай ҳолат ҳисобланади. Фонологик маркерли — маркерсиз масаласи бўйича янги қараш мавжуд. Авваллари жарангли ундош маркерли фонема (+), жарангсиз ундош фонема маркерсиз (—) деб қаралган эди⁵. Аслида мар-

¹ Журавлёв В. К. Кўрсатилган асар, 106-б.

² Шчербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 158.

³ Шчербак А. М. Кўрсатилган асар, 88-бет.

⁴ Шчербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 106.

⁵ Трубецкой Н. С. Основы фонологии М., 1960, с. 256.

керли — маркерсиз белгиси фонемага эмас, алоҳида фарқланиш белгиларига тегишлидир¹. Турли тилларда маркерсиз белгисига эга бўлган фонема (масалан, жарангсиз фонема) кўпроқ қўлланади. Бу ўзбек тилига ҳам тегишлидир. Маркерли — маркерсиз белгиси бир фарқланиш белгисига эмас, балки бир йўла бир неча фарқланиш белгиларининг йиғиндисига тегишлидир. Масалан **б** бўғин ҳосил қилмайдиган лаб + портловчи + жарангли белгилари турли ўринларда қайси фонеманинг фарқланиш белгилари билан бирика олиши ва бу бирикишнинг частотасини аниқлаш ёрдамида маркерли — маркерсиз тушунчасига тузатишлар киритилди. Н. С. Трубецкой кўрсатишича, фақат приватив фонологик оппозициялар сўз охирида нейтрализация қилиниши мумкин эди. Бу фақат структурал (парадигматик) нейтрализацияни ҳисобга олган ва фақат шундай нейтрализацияда маркерли — маркерсиз тушунчасини қўллаб, уни чегаралаб қўйган эди. Контекстуал нейтрализацияда архифонема вакили сифатида оппозициянинг ҳар икки вакили ҳам бўлиши мумкин, яъни баъзан оппозициянинг биринчи аъзоси маркерли ёки маркерсиз, баъзан эса иккинчи вакили маркерли ёки маркерсиз бўлиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида сўз охирида жарангли белгисининг жарангсизлашуви Н. С. Трубецкой фикрига аниқ мисол бўлса, морфонологик альтернативияда *курак* — *кураги*, *суяк* — *суяги* мисолларида жарангсизнинг жаранглашуви унга тескари келади. Айниқса контекстуал нейтрализацияда архифонема жарангли — жарангсиз доирасидан чиқиб, бошқа фонемалар фарқланиш белгиларининг бирикувига боғлиқ бўлиб қолади: *боғ* — *боққа* (**Ғ-Қ**), *тўқсон* (**Тўқсон**), (**қ-х**) мисолларида сирғалувчи — портловчи ва портловчи — сирғалувчи белгилари контекста бирика олмай, биринчиси портловчи жаранглининг чўзиқ (иккиланган) талаффузи, иккинчи мисолида эса, икки сирғалувчи + жарангсиз белгилари бирикади. Бу эквиполент оппозициясининг контекстуал нейтрализациясига мисолдир. Ўзбек тилида портловчи ундошларнинг жарангли — жарангсиз белгиси билан ҳосил бўлиш ўрнига кўра белгиларининг бирикуви маълум иерархик қаторни ташкил этади. Жаранглилик белгиси либиаллик белгиси билан, жарангсизлик эса велярлик белгиси билан яхши бирика олади, денталлик эса булар ораллидаги ўринни эгаллайди ва уларнинг бирикиш частотаси ҳам фарқ қилади². Шу сабабли, **б-п** оппозициясида **б** маркерсиз, **п** эса маркерли, **к-г** да **к** маркерли, **г** маркерсиз, **т-д**-да **т** маркерли, **д** эса маркерсиз ҳисобланади.

Сирғалувчи фонемалар оппозицияларда **в-ф**, **ғ-х**, **з-с**, **ш-ж** лабиал қаторида **в-ф** маркерсиз аъзо сифатида жарангли сир-

¹ Гамкрелидзе Т. В. Маркированность в фонологии и типология фонологических систем. — Теоретические основы классификации языков мира. М., «Наука», 1980, с. 72—85.

² Меликишвили И. Г. Отношение маркированности в фонологии (Условия маркированности в классе шумных фонем) АҚД, Тбилиси, 1972, с. 15.

галувчи в фонемаси иштирок этади. Жарангсиз **ф** — маркерли. Бу фонема рус тили орқали ўзбек тилига ўтганлиги ва бу **в-ф** оппозициясида жуда кам сўзларни фарқлаши ҳамда унинг частотаси ҳам паст даражада эканлиги унинг маркерли бўлишига асосий сабабдир. Кейинги оппозицияларда ҳам жарангли сирғалувчилар **ғ, з, ж** маркерсиз аъзолардир, жарангсиз **х, с, ш** эса маркерлидир. Бу портловчи ундошлар қаторидаги белгилар бирикуви билан сирғалувчилар қаторидаги белгилар бирикуви ўртасида бир хиллик борлигини кўрсатади. Лекин портловчи **қ** ўзининг жарангли жуфти йўқлиги ҳамда ундан бошқа портловчи чуқур тил орқа ундошлари йўқлиги туфайли сирғалувчи **ғ, х** ундошлари ўрнини эгаллаб олишга, контекстуал нейтрализацияда қатнашишга уринади. Кўринадики, жарангли-жарангсиз жуфтларида жарангсизлар — маркерли, жаранглилар — маркерсиз аъзолар ҳисобланади. Бундай қараш Н. С. Трубецкой фикрига бутунлай зиддир.

1.4. ВОКАЛИЗМ СИСТЕМАСИНING ФОНОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

Тилнинг товуш системасини ўрганишда фонетика ва фонологиянинг чамбарчас боғлиқлиги, бир-бирини ўзаро тўлдириши кўзга ташланади. Бироқ, баъзи тилшунослар фонетика ва фонологияни айрим ҳолда қараб фонетика нутқ билан, фонология тил билан иш тутади, шунинг учун ҳам биз учун фонология зарур дейдилар. Фонетика ва фонологияни бир-биридан узиб олиш тилнинг товуш системасини экспериментал (спектрографик, соматик ва ҳ. к.) методлар орқали аниқ ва тўла текширишнинг қимматини инкор этади. Бизнингча, экспериментал — фонетик текширишлар фонологик таҳлил учун тўғри йўл кўрсатади. Ҳозирги замон тилшунослигида катта бурилиш ясаган дихотомик фонология назарияси ҳам экспериментал текширишларга асосланиб жаҳон тилларида учрайдиган барча фонемаларнинг артикуляцион-акустик хусусиятларини ўн икки нафар фарқланиш белгилари ёрдамида аниқлаш мумкинлигини кўрсатади¹. Фонетикага доир адабиётларда тилнинг товуш системаси артикуляцион, акустик ва лингвистик нуқтан назаридан текширилиши зарурлиги инкор этилмайди. Бундай қараш янги бўлмай, балки машҳур тилшунос И. А. Бодуэн де Куртенининг қуйидаги сўзларига таянади «... Фонологиянинг вазифаси нутқ товушларини, асосан, акустик жиҳатдан ўрганиш эмас, балки уларнинг ҳосил бўлишида зарур бўлган физиологик функцияларни ҳам ўрганиш ва ёритишдан иборат»². Кўпгина тилшуносларнинг фонологияни «функционал фонетика» деб аташлари ҳам бежиз эмас³.

¹ Р. Якобсон, Г. М. Фант, М. Халте. Введение в анализ речи, сб. «Новое в лингвистике», Вып. II, М., 1962, стр. 173.

² И. А. Бодуэн де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию. т. I, Изд-во АН СССР, М., 1963, стр. 353.

³ Martinet A. Phonology as Functional phonetics. London, 1949.

Фонетика ва фонологиянинг бир-бири билан узвий алоқадорлиги уларнинг бир хил атамалардан фойдаланишида ҳам кўринади. Фонетика учун товушларнинг изоҳига доир бўлган барча атамалар, яъни олд қатор унлиси, тил юқори кўтарилишидаги унли, лабланган, лабланмаган ва ҳоказолар уларнинг фақат артикуляцион-акустик хусусиятларига хос бўлса, фонология учун бу атамалар фарқлиниш белгиларини изоҳловчи атамалар сифатида қаралади. Фонемаларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ва фарқлинишни бу атамаларсиз қиёс этиб бўлмайди. Тилдаги фонемалар, диалектик жиҳатдан қаралганда, академик Л. В. Щерба таъриф этганидек «... бутун бир қарама-қаршилиқлар системасини ташкил этади»¹.

Фонемаларнинг ҳосил бўлиш ўрни ва усулига кўра, таснифлаш фонетик ва фонологик тасниф учун умумий усул ҳисобланади. Агар фонетик тасниф фонемаларнинг барча артикуляцион-акустик хусусиятларига асосланса, фонологик тасниф, шу хусусиятлар ичидан асосийларини танлаб олади: уларга функционал жиҳатдан қараб, фарқлиниш белгиларини топади. Фонемаларни артикуляцион ва акустик жиҳатдан фарқлашга хизматқилувчи аломатлар фарқлиниш белгилари (дифференциальный признак) деб юритилади. Фонема тушунчаси ана шундай белгиларнинг йиғиндиси сифатида тушунилади².

Фарқлиниш белгилари ўз-ўзидан келиб чиқмай, балки фонемаларни сўзлар ва морфемаларда бир хил ўринларда солиштириш орқали (масалан: *бир* — *бур*, *қил* — *қул* каби) намоён бўлади. Структурал тилшуносликда тилдаги бирликларни бир хил ўринларда бир-бири билан қиёслашни парадигматик алоқалар деб юритилади. Фонемаларни парадигматик планда қараш уларнинг фарқлиниш белгиларини аниқлаш учун етакчи усул ҳисобланади. Проф. Т. П. Ломтевнинг ёзишича, «Фарқлиниш элементлари берилганлик характерида бўлмаслиги керак; улар маълум принцип ёрдамида олиниб, шу принцип асосида назарияга татбиқ қилиниши зарур»³. Бундай принцип аввал товушларни экспериментал фонетика усуллари ёрдамида текширишни талаб қилади. Ана шундагина товушларнинг тилдаги функционал томонларини ўрганиш, яъни фонологик таҳлил учун маълум йўл очилади.

Маълумки, ўзбек адабий тили унлиларини пайдо бўлиши ўрнига кўра тасниф қилишда икки хил қараш мавжуд. Биринчи қараш тарафдорлари унлиларни тил олди, оралиқ (индифферент) ва орқа қаторга бўлади⁴. Иккинчи қараш тарафдорлари

¹ Л. В. Щерба. Фонетика французского языка, М., 1957, с. 20.

² Қаранг: А. Мартине. Принцип экономии в фонетических изменениях (перевод с французского), М., 1960, с. 94 — 95.

³ Т. П. Ломтев. Принцип бинарности в фонологии. — Научные доклады высшей школы, филологические науки, 1965, № 3, с. 74.

⁴ В. В. Решетов. Узбекский язык, часть I. Фонетика. Ташкент, 1959, с. 113, Ш. Шоабдурахмонов. Узбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари, Тошкент, 1962, 42-бет.

эса, унлиларни тил олди ва орқа қаторга ажратади¹ ва бу экспериментал-фонетик текширишлар орқали тасдиқланади². Бироқ ўзбек тили фонетикасига доир адабиётларда унлилар таснифидаги бу икки хиллик ҳақида ҳеч нима айтилмайди. Қуйида ўзбек адабий тили унли фонемалари таснифидаги ана шу икки хиллик ҳақида ўз мулоҳазаларимизни баён этамиз.

Одатда, биринчи қараш ўзбек адабий тилининг таянч шеваси ҳисобланган Тошкент шеваси талаффузига³, иккинчи тасниф адабий тилга оид деб қаралади. Проф. В. В. Решетов Тошкент шеваси талаффузига асосланиб, ўзбек тилидаги **и, у, ў, а** унлиларини оралиқ (индифферент) товушлар деб атайди. Бунда физиологик жиҳатдан ўзбек тилидаги **и** унлисини орқа йўналишидаги тил олд қатор, **у, ў**, унлиларини олд йўналишидаги тил орқа қатор, **а** унлисини эса қатор бўйича муайян эмас деб кўрсатади.

Ўзбек тили унлиларининг бу фонетик таснифи рус тили унлилари билан қиёслаш асосида берилади. Чунки икки тилдаги унли товушларнинг талаффузини қиёслашда акустик томондан яқин товушлар, чунончи, ўзбек ва рус тилларидаги **и, у, а, е** кабилар физиологик ҳосил бўлиш ўрнига кўра, бир типдаги унлилар бўлиб қолмай, балки улар тил олди ва тил орқа қаторларини ҳар бирининг икки хил кўринишига эгаллиги, яъни тил олди, орқа йўналишдаги тил олди ва тил орқа, олд йўналишдаги тил орқа унлиларга бўлинишини ҳисобга олиш орқали аниқликка эришиш мумкин. Айрим тиллар фонетикасига доир адабиётларда оралиқ қатор тушунчасини учратмадик⁴.

Проф. В. В. Решетов ўзбек тили унлилари таснифида биринчи бўлиб оралиқ қатор тушунчасини тавсия этган. Бизнингча, бу атаманинг ишлатилишида бошқа бир томон ҳам бор. Оралиқ қатор терминини унлиларнинг умумий таснифида берилиб, уларнинг ҳар бирини алоҳида тасниф қилишда эса, қатор белгиларини кўрсатмай ўтиши кўринади. Бунда машҳур олимнинг ўзбек тили унлиларини тасниф қилишда бир йўла фонетик ва фонологик йўналишни ҳисобга олганлигини сезиш мумкин. Ҳақиқатан ҳам, айниқса ўзбек тилидаги **и, у, ў, а** унлиларнинг тил олди ундошларидан кейин тил олди, тил орқа ундошларидан кейин эса тил орқа варнактларга эга бўлиши фонологик жиҳатдан қатор белгиси аҳамиятсиз эканлигини

¹ Қаранг: Е. Д. По л и в а н о в, Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Ташкент, 1933, с. 14; «Ҳозирги ўзбек адабий тили» 1. Тошкент, 1968, 19-бет ва бошқалар.

² А. Ма х м у д о в, Гласные узбекского языка. Ташкент, 1968.

³ Ш. Шоабдурахмонов юқоридаги асарига «... ўзбек адабий тили фонетикасига Тошкент шевасининг ўрни тўла тикланиши керак» деб кўрсатади (32—33-бетлар).

⁴ Бу термин В. А. Богородицкий томонидан ишлатилганлиги характерлидир. Қаранг: В. А. Богородицкий. Введение в изучение русского вокализма. Отдельный оттиск из «Русского филологического вестника», Варшава, 1882, с. 12, 54.

тасдиқлайди. Демак, ўзбек тили унлилардан **и, у, ў, а** қатор белгилари билан фарқланмай, фонологик нуқтан назардан «оралиқда» қолган бўлиб ҳисобланадилар. В. В. Решетовнинг оралиқ қатор унлиларини алоҳида ажратишига сабаб ҳам уларнинг фонологик табиатини назарга олганлигидир.

Ўзбек тили унлиларини тил олди ва тил орқа қаторларга бўлиш фақат фонетик жиҳатдан тасдиқланиши мумкин. Бироқ бу ўринда ҳам унлиларнинг тил орқа ва тил олди вариантларга эга бўлиши ундошларнинг таъсирида рўй бериши кўрсатилади. Унлиларнинг бу хусусияти қатор белгисининг ёхуд ўзи фонологик эмаслигини ифодалайди. Бунда барча тил олди унлилари — лабланмаган ва тил орқа унлилари — лабланган эканлиги уларни биргаликда қарашни тақозо этади.

Бироқ бу тушунчани тил ўрта, марказий ва аралаш қатордан фарқлаш лозим. Талаффузни назарда тутилса, оралиқ қатор аниқ артикуляцияга эга бўлмай, унлилар ундошлар таъсирида тил олди ёки тил орқа унлиси сифатида кўринади. Ўрта ёки марказий қатор унлисининг талаффузида (рус тилидаги **ы**) тил унча ясси ҳолатда бўлмай, унинг ўрта ёки марказий қисми кўтаришган бўлади. Аралаш қатор унлиларининг талаффузида эса тил ясси ҳолатда бўлади, бирор қисмининг кўтарилиши унча сезилмайди (бундай унлилар инглиз тилида бор). Тил ўрта, марказий ва аралаш қатор унлилар тушунчалари фонетик-физиологик таснифларда кенг қўлланилади ва уларни фонологик нуқтан назардан ишлатганда, унлиларнинг фарқланиш ва фарқланмаслик белгилари эътиборга олинади. Оралиқ қатор тушунчаси ўз-ўзидан унлиларнинг фонологик табиатини ҳам изоҳлай олади.

Унлилар таснифида мавжуд бўлган икки хил қараш, асосан, уларнинг талаффузи хусусиятларига асослангандир. Унлилар артикуляциясининг ундошларга нисбатан кўпроқ ўзгарувчанлиги бизнинг рентгенографик текширишларимизда ҳам кўринади: **и, е** — тил олди, **а** — тил ўрта, **у, ў, о** — тил орқа унлилари деб тасниф қилинади. Бироқ, кейинги давр фонологиясида товушларнинг акустик хусусиятлари кўпроқ аниқликка олиб келишини назарда тутиб, унлиларнинг артикуляция ва акустик хусусиятлари ўртасидаги муносабатни ўрганиш мақсадида экспериментал кузатишни давом эттирдик. Ўзбек адабий тили унлиларнинг алоҳида талаффузи «Кўринувчи нутқ» («Видимая речь»), «Кей Электроник компани» (АҚШ) спектрографида акустик таҳлил қилинди. Натижада унлиларнинг формант частотаси, спектрда формантларнинг амплитуда интенсивлиги, гармоник тебраниш ва 2,4 секундгача бўлган чўзиқлик аниқланди. Унлиларнинг акустик таҳлил учун асосан уч формант кўрсаткичи (F_1, F_2, F_3) етарлидир. Формантлар ўртасидаги муносабат унлиларни классификация қилишда асос бўла олади¹.

¹ Кўрсатилган спектрограф ва спектрал таҳлил ҳақида қаранг: Г. Фант. Акустическая теория речеобразования, Изд. «Наука». М., 1964, стр. 225—231.

Бу одатда параметр деб юритилади. Асосий параметрлар қуйидагича: а) қатор белгисини кўрсатувчи $F_3 = F_2 \cdot F_1$; б) оғизнинг очилиш даражасини ва тилнинг кўтарилишини / аниқловчи $F_2 = F_3 \cdot F_1$; в) лабланганлик ва лабланмаганликни кўрсатувчи $F_3 = F_1 \cdot F_2$. Бу параметрлар формантларнинг юқори, ўрта ва пастки частотаси, спектрда энергиянинг қандай тақсимланиши билан белгиланади.

Спектрал таҳлилимиз мавжуд ҳар икки таснифда ҳам ўзбек адабий тили унлиларини тилнинг кўтарилиши даражасига ва лабнинг ҳолатига кўра тўғри изоҳланганлигини яна бир бор тасдиқ этади. $F_3 = F_2 \cdot F_1$ параметри ўзбек тили унлиларини тил олди и, е, а ва тил орқа у, ў, о қаторларга бўлиш акустик жиҳатдан ҳам тўғри эканлигини кўрсатади.

Юқорида айтилганидек, ўзбек тили унлиларининг пайдо бўлиш ўрнига кўра белгилари фонологик жиҳатдан аҳамиятли бўлмай, улар ўзгарувчандир. Бироқ ўзбек тили унлилари ҳамма ўринларда лабланганлик ва лабланмаганлик белгиларини сақлаб қоладилар. Бундан ташқари, юқори, ўрта ва қуйи кўтарилишдаги унлилар бирор ўринда тилнинг вертикал ҳолати бир оз пасайиши билан фонологик жиҳатдан фарқланмасдан қолмайдилар. Акс ҳолда фонологик нейтрализация рўй бериб, бу барча артикуляцион-акустик белгилар билан бир хил бўлган икки фонеманинг қўшилишига олиб келарди ва бундай бирликни «архифонема» деб аташ мумкин бўларди.

Ўзбек тили унлилари эса ҳосил бўлиш ўрнига кўра, ундошлар таъсирида сифат ва миқдор жиҳатдан фарқ қилувчи айрим вариантларига эга бўладилар, холос. Демак, тилнинг кўтарилиши ва лабнинг иштироки ўзбек адабий тили унли фонемалари учун фонологик аҳамиятига эгадир. Ўзбек адабий тили унлиларини бир йўла тилнинг кўтарилиши ва лабнинг иштироки бўйича қарама-қарши қўйилса, «Поливанов схемаси» юзага келади. Бироқ, улар иккитадан айрим ҳолда қарама-қарши қўйилса, бир белги билан ҳам фарқланишлари мумкин: и-у, е-ў, а-о. Е. Д. Поливановнинг фикрига асосланган Н. С. Трубецкойнинг ўзбек тили унлиларини фонологик жиҳатдан «жаҳон тилларида жуда кам учрайдиган, икки классли, уч поғонали, тўртбурчак системаси»¹ деб таърифлаши ўз кучини сақлаб қолади.

Фонемаларнинг ва уларнинг фарқланиш белгиларининг қайси ўринда учраши, сўз ёки бўғинлар тақсимоли ва қайси ўринларда фарқланиш белгиларининг нейтрализация қилиниши мумкинлиги масалалари фонемаларнинг бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳолатининг йўқолиши² фонологик жиҳатдан син-

¹ Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М., 1930, стр. 111 — 112.

² Маълум ўринда икки фонеманинг бир хил фарқланиш белгисига эга бўлиши, масалан: сўз охирида жарангли ундошлар жарангсизланиши мумкин.

тагматик, планда текшириш методи сифатида қаралади. Америка дескриптив тилшунослигида товушларнинг тақсимоти (дистрибуция) тилнинг фонологик системасини ўрганишда етакчи метод ҳисобланса, бошқа фонологик назарияларда у тўлдирувчи метод бўлиб хизмат қилади. Ч. Е. Бидвел «Ўзбек тилининг структурал аналizi» (1954) асарида фонемаларнинг сони — рўйхати, уларнинг қисқача артикуляцион-акустик хусусиятлари ва қайси ўринларда учраши масалаларидан нарига ўтмайди. Ч. Е. Бидвелни биринчи навбатда товушларнинг бири-бири билан қайси ўринларда ёнма-ён келиши қизиқтиради, холос. Ваҳоланки, бу муаллиф товушлар бир-бирлари билан ёнма-ён келганда, ўз артикуляцион-акустик хусусиятларини ўзгартириши ҳақида ҳам тўхташи ва фақат мисоллар билан чегараланмаслиги зарур эди. Ч. Е. Бидвелнинг бу асари Америка матбуотида ҳам қаттиқ танқид қилинганлиги ва қайта ишлашга тавсия этилганлиги¹ бежиз эмас.

А. Ф. Себергнинг «Ўзбек тилининг структурал грамматикаси» (1963) китобида ҳам фонемаларнинг қайси ўринларда учраши масаласига катта ўрин берилади. Бу муаллиф, фонемаларнинг айрим ўринларда ўзаро қарама-қарши қўйилиши, уларнинг аллофонлари (вариантлари), баъзи ўринларда талаффузнинг ўзгаришига ҳам тўхталиб ўтади. Бироқ унда экспериментал текширишлар ва кейинги йиллардаги илмий тадқиқотлар назарга олинмайди, фонологик далиллар қуруқ схематик равишда баён қилинади. Бундай камчиликлар АҚШ даги дистрибутив ва генератив фонология, ҳамда фонотагмемика оқимларига хосдир. Лекин қиёсий жиҳатдан А. Ф. Себергнинг тадқиқотлари² Ч. Е. Бидвелнинг³ асаридан анча устун туради. Чунки А. Ф. Себерг фонемаларнинг дистрибуцияси, фонотактика, морфонология, фонемаларнинг стилистик вариантлари масалаларига эътибор берган.

Биз юқорида айтилганлар асосида ўзбек тили унлиларининг фонологик таҳлили ҳақида баъзи мулоҳазаларимизни айтиб ўтмоқчимиз.

Ўзбек тили унлиларининг фонетик таснифи Е. Д. Поливанов, В. Р. Решетов, А. Г. Гуломов, М. Мирзаев, Э. В. Севортян, Ш. Шоабдурахмонов, Ф. Г. Исҳоқов, А. А. Клименко, А. А. Киссен ва бошқа тилшуносларнинг асарларида берилган. Бу таснифлар бир-бирларидан озми-кўпми фарқ қилади. Бизнингча, бундай фарқланишларнинг асосий сабаби, биринчидан, унли товушларнинг талаффузи ўзгарувчан эканлиги,

¹ А. Ф. Себерг, Ч. Е. Бидвелнинг кўрсатилган китобига рецензия^{*} Language журналы 33, 1955, p. p. 480 — 485.

² Andree F. Sjoberg. The phonology of standard Uzbek. American Studies in Altaic linguistics. Indiana University Publications vol. 13 of the Uralic and Altaic series. Mouton Co, The Hague, 1962, p. 237 — 260.

³ Ch. E. Bidwell. A structural analysis of Uzbek Pennsylvania, 1954.

иккинчидан, таснифда қайси фонема назарияси асос қилиб олинганлиги билан изоҳланади¹.

Маълумки, проф. Е. Д. Поливанов ўзининг асарларида фонетика ва фонологиянинг кўпгина масалалари ҳақида қимматли фикрлар айтган. У, биринчилар қаторида ўзбек адабий тили (Тошкент диалекти асосида) унлиларининг фонетик ва фонологик табиати билан ҳисоблашган ҳолда, ўзининг таснифини тақдим этди². Н. С. Трубецкой бу таснифни «жаҳон тилларида жуда кам учрайдиган» «икки синфли, уч поғонали тўртбурчак системаси» деб таърифлаган эди. Бундай унлилар системасида энг очиқ даражадаги икки унли лабланган тил орқа унлиси ва лабланмаган тил олди унлисида иборат бўлади.

o	a
o	e
y	i

Н. С. Трубецкой «ўрсатишича, бу системала унлиларни айрим ҳолда тил ва лабнинг ҳолати бўйича қарама-қарши қўйиб бўлмайди³. Бундай фонологик таснифда унли фонемалар мантиқий жиҳатдан икки тенг гуруҳга бўлиниб, тил ва лабнинг ҳолати бўйича бир йўла қарама-қарши қўйилади, чунки барча тил олди унлилари — лабланмаган, тил орқа унлилари — лабланган. Уларни бир-биридан ажратиш олтиш мумкин эмас. Бундай таснифнинг бошқа бир кўриниши С. Отамирзаева томонидан берилган⁴. Унда аксинча, энг ёпиқ даражадаги икки унли — лабланмаган тил олди i ва лабланган тил орқа и унлиларидан иборат.

Лабланмаган олдинги қатор	Лабланмаган орқа қатор
i	y
e	o
a	o

Проф. Е. Д. Поливанов ўзбек тили унлиларини учбурчак шаклда жойлаштириб, тилнинг кўтарилишига кўра — тепадан пастлаб, горизонтал ҳаракатига кўра — ўнгдан чапга тартибда жойлаштирган эди⁵.

¹ Бу ўринда проф. Е. Д. Поливанов ўз устози, машҳур тилшунос олим И. А. Бодуэн де Куртененинг психологик фонема назариясига асосланганлиги ва бошқа тилшунослар эса, кўпроқ академик Л. В. Шербанинг физик фонема назариясидан фойдаланганликларини алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим.

² Қаранг, Е. Д. Поливанов. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Ташкент, 1933, с. 14.

³ Н. С. Трубецкой. Основы фонологии, М., 1960, стр. 111—112. Бунда муаллиф томонидан (а) унлиси учун (х) белгиси берилган унчалик тўғри эмас, бу унлини транскрипцияда (а) орқали бериш, бизнингча тўғридир.

⁴ С. Атамйрзаева. Звуковой состав наманганского говора узбекского языка. Автореферат канд. дисс. Л., 1963, с. 6—7.

⁵ Е. Д. Поливанов. Краткая грамматика узбекского языка, ч. 1. Турк-печать, Ташкент-Москва, 1926, с. 32.

i	у	ёпиқ
e	о	ярим ёпиқ
a	э	очиқ

Бу тасниф проф. Е. Д. Поливанов томонидан ўзбек тили унлиларига берилган биринчи тасниф бўлиб, унда лабнинг ҳолати бўйича фарқланиш эътибордан четда қолган эди.

А. М. Шчербак ўзбек тили унли фонемаларнинг фарқланиш белгиларини дихотомик фонология назарияси асосида қараб, қуйидаги тартибда жойлаштиради¹.

a//ə	ə//i	лабланмаган
a//y̥	y̥//y	лабланган

А. М. Шчербак лабланмаган-лабланган фарқланиш белгисини «... барча туркий тилларга хос» деб ҳисоблаб, а(ä), i(i) лабланмаган унлиларини о(ö), у(y̥) лабланган унлиларига қарама-қарши қўяди. Бу таснифда тилнинг кўтарилиш даражасига кўра, очиқ-ёпиқ фарқланиш белгиси (дихотомик фонология атамаси бўйича «компакт-диффуз») орқали а(ä), о(ö) — очиқ унлилари у(y̥), i(i) ёпиқ унлиларига қарама-қарши қўйилади. Бу белги ёрдамида э ва ў фонемалари бир йўла икки марта (a/ə, ə/i ва a/y̥, y̥/y) қарама-қарши қўйилади².

Туркий тилларда унлиларнинг фарқланиш белгилари асосан икки функцияни бажарди. 1. сўз ва морфемаларни ўзаро фарқлаш. 2. сингармонизм ҳодисаси билан боғлиқ бўлган сўзлари ўзаро фарқлаш (бу хусусият ўзбек адабий тили учун унчалик характерли эмас). Ўзбек тилида унлиларнинг фарқланиш белгилари фақат сўз ва морфемаларни ўзаро фарқлашга хизмат қилади. Бу фарқланиш фақат сифат жиҳатдан бўлиб, миқдор томонидан кўзга ташланмайди. Чунки ўзбек тили унлилари учун чўзиқ ва қисқа талаффуз фарқланиш белгиси бўла олмайди.

Бироқ, туркий тилларга онд тадқиқотларда изчиллик билан барча ҳодисаларни чинакамнига фонологик жиҳатдан қараш ҳали етарли эмас. Мавжуд фонологик тадқиқотларда ўзбек тилидан бошқа туркий тилларга кўпроқ ўрин берилади. Ўзининг вокализм системаси билан туркий тиллари нчида алоҳида ажралиб турувчи ўзбек тили бошқа туркий тиллари билан кўпинча қиёсланмай қолмоқда. Туркий тилларнинг вокализмга эъти-

¹ А. М. Шчербак. О тюркском вокализме. Сб. «Тюркологические исследования», Изд-во АН СССР, М., 1963, с. 26.

² Юқоридаги классификацияларга қўшимча қилиб В. М. Бельдиянинг ўзбек тили унлиларига дихотомик фонология назарияси асосида берган таснифини кўрсатиш мумкин. Бу таснифда о фонемасини лабланмаган, и, ў, у фонемаларини индифферент қатор унлилари деб ҳисобланган. Қаранг: В. М. Бельдиян. Опыт сопоставления гласных русского и узбекского языков. Вестник Московского Университета, серия Х филология, № 4, 1966, с. 61—75.

бор берилса, ўзбек тили улар ичидан максимал даражада бир-бирдан фарқланувчи 6 унли фонемаси **и, е, а, у, ў, о** билан алоҳида ажралиб туради. Айниқса чўзиқлик ва қисқалик белгисига эга бўлган туркий тиллари вокализмида унлилар ўртасидаги қатор белгиси бўйича фарқланиш минимал даражададир. Чунки чўзиқ ва қисқа **и—i, а—a** каби унлилар бир қаторда олд қатор **i, ä** ва орқа йўналишдаги олд қатор **i, a** бир юқори ва қуйи кўтарилишда тор кўринишда **i, ä** ва кенг кўринишда **i, a** бўлиб, бу сифат фарқланиши минимал бўлгани туфайли, фонемаларни фақат миқдорий, яъни чўзиқ ва қисқа белгиси орқали фарқлашни етакчи деб ҳисобланади. Аслида миқдорий фарқланишни юқоридаги сифат фарқланиши «кўтариб тургани», аксинча, чўзиқлик ва қисқалик белгисининг якка ўзи нейтрализация қилиниши натижасида йўқолиб бориши мумкинлигини ҳисобга олмоқ лозим. Бизнингча, ўзбек тили тарихида чўзиқ ва қисқа унлилар ўртасидаги фарқнинг йўқолиши, фонемаларнинг сифат ўзгаришларига олиб келгани ва бунда улар бир қатор ва бир кўтарилишдаги ҳар икки кўринишни йўқотиб, максимал даражада тил олди, лабланмаган ва тил орқа лабланган қаторлари ҳамда юқори, ўрта ва қуйи кўтарилишга эга бўлиб қолганини эҳтимол қилиш мумкин. Бу фикрни асослашга икки асосий далил бор: 1) материалистик фалсафа нуқтаи назардан миқдор ўзгаришлари сифат ўзгаришларига олиб келади; 2) ўзбек тили тарихига оид материалларда юқоридаги хусусият XV асрдан бошлаб кўпроқ кўринади¹. Кейинча чўзиқ ва қисқа унлиларнинг конвергенцияси натижасида бир фонема вужудга келади. Е. Д. Поливанов таъбирича, бу конвергенция формуласи **а х б→с** га, яъни **а** ва **б** фонемаларнинг с фонемасига бирлашуви билан изоҳланади. Ҳосил бўлган фонема ярим чўзиқликдаги, яъни на чўзиқ, на қисқа бўлмаган физик белгига эгадир. Шундай конвергенция ҳозирги ўзбек тилидаги 5 фонемани келтириб чиқарган: **и, е, а, ў, у**. Бироқ олтинчи **о** фонемаси тамоман ўзгача йўл билан ҳосил бўлган. Туркий тиллардаги «олашиш» бўйича фикрларни ҳисобга олinsa, ўзбек тилида **о** фонемаси икки томонлама таъсир натижасида ҳосил бўлган: 1. ички таъсир², яъни а фонемасининг лаб ундошларидан кейин лабланганлик ва чуқур тил орқа ундошларидан кейин тил орқа белгиларини олганлиги; 2. «олашиш»нинг ташқи таъсир (форс-тожик тили) натижасида³ кескин тус олиб тезлашгани. Бу хусусиятларнинг барчасини ҳисобга олinsa, ўзбек тили вокализмида мураккаб конвергенция жараёни⁴ бўлгани аён бўлади.

¹ Қаранг: А. Либек Рустамов. XV аср ўзбек адабий тилининг вокализми. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1962, № 6, 7-бет.

² Қаранг: Ш. Ш. Абдурахмонов. Ўзбек адабий тилининг шеваларга муносибати. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1960, № 1, 52-бет.

³ Қаранг: В. В. Решетов. Состояние и задачи узбекской диалектологии. Сб. «Вопросы узбекского языкознания». Т., 1954, с. 130.

⁴ Баскаков Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., «Наука», 1988, с. 12.

Ҳар икки таъсир натижасида а фонемаси дивергенцияга учраган, яъни икки фонемага ажралган. Е. Д. Поливанов формуласи бўйича а: б←с, яъни с элементи а ва б элементларига ажралган. Натижада ўзбек тили вокализмида барча тил олди унлилари и, е, а лабланмаган ва барча тил орқа унлилари у, ў, о лабланган бўлиб, икки тенг симметрик гуруҳга эга бўлган. Аслида а фонемасининг ўз жуфтига эга бўлмагани бу системада «бўш катак» («пустая клетка»)¹ қолдирган:

и	у
е	ў
а	—

«Бўш катак»нинг тўлдирилиши, яъни о фонемасининг пайдо бўлиши юқоридаги дивергенция ҳодисаси натижада бўлиб, ўзбек тили вокализм системасини симметрик ҳолатга олиб келди. Эндиликда бу системани Е. Д. Поливанов таснифига асосланган Н. С. Трубецкой фикрича, икки синфли (олди ва орқа қатор) уч поғонали (қуйи, ўрта, юқори), тўрт бурчакли мантиқий жиҳатдан эквиволент (яъни икки хил белги бирлашган: лабланган — лабланмаган асосий фарқланиш белгиси ва тил олди — тил орқа уларга ёрдамчи фарқланмовчи) жаҳон тилларида жуда кам учровчи вокализм системаси² деб қаралади. Н. С. Трубецкойнинг бу фикрини ҳозирги тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди. Текширилган 317 тилнинг вокализм системаси ичида олти унли фонемага эга бўлганлари 10% дан озроқни ташкил этади³. Одатда кўпчилик тилларнинг вокализм системасида тил олди унлилари — лабланмаган (94%), тил орқа унлилари — лабланган (93,5%) ҳисобланади⁴. Ўзбек тили вокализм системасида тил орқа ундошларидан кейин тил олди унлилари тил орқа аллофонларига ва тил олди ундошларидан кейин тил орқа унлилари тил олди аллофонларига эга бўлишлари мумкин. Кўпгина тилларда консонантизм вокализмга нисбатан етакчи бўлади. Бу ўринда ҳам ўзбек тилида унлилар талаффузига ундошларнинг таъсири етакчидир. Шу туфайли, аввал ундошларни, кейин унлиларни ёритиш зарур. Бироқ, тарихий ва ҳозирги вокализмни қиёслаш борасида уларни биргаликда ёритиш мумкин. Юқоридаги ўзбек адабий тили вокализм системасининг фонологик таснифида унли фонемалар бир фарқланиш белгиси билан лабланмаган-лабланган оппозициясини и-у, е-ў, а-о ҳосил қилади. Тилнинг кўтарилиш даражаси бўйича ҳам бир фонологик белги билан фарқлана олади: и-е, и-а, е-а, ў-у, ў-о, у-о. Ўзбек тили унлиларини икки фонологик белги билан ҳам фарқлаш мумкин: и-ў, и-о, е-у, е-о, а-у, а-ў. Бироқ улар уч

¹ Бу тушунча ва термин француз тилшуноси А. Мартинегга тегишлидир. Қаранг: А. Мартинег. Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1955

² Қаранг: Н. С. Трубецкой. Основы фонологии М., 1960, с. 111 — 112.

³ Maddieson I. Patterns of sounds. Cambridge Univ. Press, 1984, p. 136.

⁴ Op. cit., p. 124.

фонологик белги билан фарқлана олмайди. Чунки унлиларнинг қатор белгилари (тил олди ва тил орқа) ундошлар таъсирида ўзгарувчан бўлиб, фонологик белги ҳисобланмайди. Бинобарин, ўзбек тили вокализм системасида **и-у, ў-е, а-о** оппозициялари бир ўлчовли, лабланмаган-лабланган (тил олди — тил орқа) белгилари асосида эквиполент ҳисобланади. Тилнинг кўтарилиш даражасига кўра **и-е-а, у-ў-о** оппозициялари кўп ўлчовли, яъни едаги ўрта кўтарилиш **ў** да, **и** даги юқори кўтарилиш **у** да, **а** даги ҳўйи кўтарилиш **о** да қайтарилади. Ундан ташқари, **и-а, у-о** оппозициялари «поғонали» (ёки «градуал»), чунки ўрта кўтарилиш даражаси четлаб ўтилди. Бироқ, **и-ў, е-у, а-у, и-о, е-о** оппозициялари бир йўла икки белги; тилнинг кўтарилиши ва лабнинг ҳолатига кўра фарқланади. Юқорида кўрсатилганидек, фақат приватив эмас, балки эквиполент оппозициялар ҳам нейтралзация қилиниши мумкин. Ўзбек тилида унлиларнинг эквиполент **и-у, е-ў, а-о** оппозицияларида қатор белгиси нейтралзацияси тил олди унлилари тил орқа ундошларидан кейин келганда рўй беради. Ендош товуш таъсирида ҳосил бўлувчи нейтралзация контакт деб аталади. Лекин унлиларнинг лабнинг ҳолатига кўра белгилари сақланиб қолади, яъни нейтралзация қилинмайди. Б. А. Серебренников ва Н. Э. Гаджиева кўрсатишича, ўзбек адабий тилидаги уч фонема **и, ў, у** ҳозирги туркий тиллар вокализидаги олти унли фонеманинг ўринбосарлари сифатида намоён бўлади. **и** фонемаси **ы** ва **и**нинг ўрнида, **у-у-ў** фонемалари **о** ва **ө** ўрнини босадилар. **ў** унлиси **у** ва **о** оралиғидаги фонемадир. **ў** фонемаси бир оз олдига йўналган ва **у** га яқиндир¹. Бироқ **ў** товушининг талаффузи ўзбек тилини ўрганувчилар учун қийинчилик туғдиради. Ўзбек тилида вокализм системаси бошқа туркий тилларга қараганда миқдор ва сифат жиҳатдан анча содда ҳолатга келди ва унли фонемаларнинг фарқланиш белгилари ва оппозициялари ҳам камайди. Тарихий жиҳатдан ўзбек тилининг вокализи ҳозирги туркий тилларда сақланиб қолганидек, қатор, кўтарилиш, лаб ва чўзиқлик белгилари билан фарқланган эди. Шу сабабли, тарихан фонологик оппозициялар ҳам анча мураккаб ва кўп эди.

Одатда, тилда унли фонемаларнинг сони кўплиги уларнинг информатив ва фарқланиш белгиларининг хизматини ҳам оширади ва ўз навбатида, консонантизм системасининг ҳам мураккаблашувига сабаб бўлади.

Ўзбек тилида ундош фонемалар сони (25 та), унли фонемалар сони (6 та) га қараганда тўрт марта ортиқ. Шу сабабли, ундошлар унлиларга қараганда анча кўпроқ қўлланади ва уларнинг фарқланиш кучи ва фонологик оппозицияларининг функционал хизмати ҳам анча ортиқ. Бинобарин, ўзбек тилида ундошлар унлиларга қараганда кўпроқ информатив ва фарқланиш белгиларига эгадир.

¹ Серебренников Б. А., Гаджиева Н. Е. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., «Наука», 1986, с. 26.

Вокализм системасининг соддалашуви ва консонантизм системасининг мураккаблашуви фонологик система тараққётининг қонуний жиҳатдан аввал сўзловчи учун, кейин эса, эшитувчи учун қулайлик туғдиришга олиб келади. Лекин бу ўзгариш фақат тилдаги ички қонуниятлар асосида бўлмай, балки социал, психологик факторлар, яъни ташқи қонуниятлар ёрдамида амалга ошади. Бу жиҳатдан, айниқса, рус тилининг таъсири натижасида урғунинг табиати, унинг ўрни ва даражаси ўзгаргани эътиборга моликдир. Албатта, ўзбек тилида урғу соф туркий сўзларнинг кўпчилигида анча турғун ҳолатда сақланиб келди.

Талаффуз нормаси тилдаги фонемаларнинг акустик вариантларини тўғри танлаш, нутқда фонемаларнинг алмашинуви ва сўзларнинг ҳар бир бўғинда уларнинг қандай ўзгариши ҳамда урғунинг ўрни ва даражасига кўра сўзларда тақсимланишини ҳисобга олади.

Чет тиллардан ўтган сўзларнинг талаффузи ва фонологик структураси ўзининг махсус хусусиятлари билан ажралиб туради. Улар ўзбек тили талаффузига мослашиб, баъзан урғунинг ўрни ҳам ўзгариб қолади, баъзан эса ҳеч қандай ўзгариш сезилмайди.

Ўзбек тили унли фонемаларини бир бўғинли сўзларда қарама-қарши қўйиш уларнинг фарқланиш белгиларини ойдинлаштириб беради. Чунончи *бор, бар, бир, бур, бўр, бер* сўзларидаги унли фонемалар шу сўзларни қиёслаш орқали аниқланган. Бу сўзларда унли фонемалар парадигматик равишда ўзаро қарама-қарши қўйилиши ёрдамида ўз фарқланиш белгилари билан ҳам ажралади. Масалан: *бир* сўзидаги и фонемаси олдинги қатор, лабланмаган унли эканлиги билан *бур* сўзидаги у орқа қатор, лабланган фонемасидан фарқланади. Ҳар икки фонеманинг ҳам тил юқори кўтарилишидаги (тор) унлилар эканлиги уларни ўзаро фарқлаш учун хизмат қилмайди.

Юқоридагилардан кўринадики, ўзбек тили унли фонемалари парадигматик жиҳатдан тилнинг вертикал ҳаракати ва лабларнинг ҳолати бўйича ўзаро фарқланадилар. Фонемаларнинг фарқланиш белгиларини аниқлашда экспериментал текширишлар катта ёрдам беради.

1.5. УНЛИЛАРНИНГ СИНТАГМАТИК ЎЗГАРУВЧАНЛИГИ

Унли ва ундошларнинг фонологик таҳлили уларни парадигматик (оппозициялар) ва синтагматик (турли ўринларда ёки ҳолатларда учраши, яъни дистрибуцияси) жиҳатдан тадқиқ этишини талаб этади. Товушларнинг дистрибуциясини ўрганиш баъзан «аллофоника»¹ деб аталади. Кўпинча, тилдаги унли

¹ L a s s R. Phonology. An introduction to the Basic concepts. Cambridge Univ. Press. p. 39.

товушларнинг талаффузи ундошларнинг таъсирида кўпгина ўз-1 гаришларга учрайди. Ана шуни ҳисобга олиб, биз аввал ун-1 дошларни, сўнгра улар таъсирида ўзгарувчи унлиларни тадқиқ этишини лозим топдик.

Тилдаги фонологик оппозициялар, хусусан, вокализм системасидаги фонологик оппозициялар гўё ўзгармас, яъни статик ҳолатда кўринади. Бироқ, фонологик оппозицияларнинг нутқда қайси ўринларда (сўз боши, ўртаси ва охири каби), қайси ҳолатларда (урғули ва урғусиз, очиқ ва ёпиқ бўғинларда каби), қандай ўзгаришларга учраши уларнинг динамик табиатидан дарак беради. Демак, тилнинг фонологик системаси айни ҳолатда статик ва динамик хусусиятга эга. Тил системасининг синхроник ва диахроник жиҳатдан қаралиши ҳам ана шуни тақозо этади.

Фонологик оппозицияларнинг нутқда намоён бўлиши ва хусусан, уларнинг лексик жиҳатдан жуда бўлмаса иккита бошқа тилдан кирмаган сўз ёрдамида исботланиши мумкинлиги унчалик аниқ эмас¹. Ҳар бир фонологик системанинг бир аъзоси бўлган фонема, асосан, тўрт вазифани бажаради: 1) материал жиҳатдан сўз ва морфемаларни ҳосил қилиш; 2) фонологик (функционал) жиҳатдан сўз ва морфемаларни фарқлаш; 3) сўз ва морфемаларни чегаралаш (масалан, -нг — сўзнинг бошида келмаслиги каби); 4) эшитиб ҳис қила олиш ва таниб олиш (масалан, чет тилидан ўтган ж фонемаси *журнал*, *жюри* сўзларида қўлланади ва уларни биз таниб оламиз).

Фонемаларни эшитиб ҳис қила олиш, яъни перцептив аспектида ўрганиш ҳозиргача анча орқада қолган эди. Фонологияда бу аспект ва фонемани таниб олиш вазифаси масаласини четлаб ўтилиб, «... Инсон тилда қанча фонема бўлса, ўшанча товушларни фарқлашга қодир»²— деб ҳисобланган эди. Аслида эса, бир фонема доирасида талаффуз этилувчи турли артикуляцион-акустик хусусиятлари билан фарқланувчи товушлар аллофонлар ёки вариантлар ҳисобланиб, улар функционал фарқлашга қодир эмасликлари сабабли чуқур қаралмаган эди. Бу масала, айниқса, талаффузи жуда ўзгарувчан бўлган унлилар учун аҳамиятлидир. Унли товушларнинг нутқнинг турли ҳолатлардаги талаффузи фонеманинг аллофонлари сифатида эшитиб ҳис қилинади. Унли фонемаларнинг фарқланиш белгилари ҳақида гап борганда, уларнинг турли ҳолатларда ўзгармаслиги айтилган эди. Н. С. Трубецкой кўрсатишича, жаҳон тилларининг барчасида унлилар фонологик жиҳатдан тилнинг кўтарилишига кўра фарқланадилар. Бу фарқланиш белгиси максимал даражада бўлса, қатор белгиси — минимал ва лаб-

¹ Леков И. Лексическая доказательность фонологических оппозиций — Русское и славянское языкознание. К. 70-летию члена кор. АН СССР Р. И. Аванесова. М., «Наука», 1972, с. 159.

² Бондарко Л. В. Фonetическое описание языка и фонологическое описание речи. Изд. ЛГУ, Л. 1981, с. 38. Китобнинг номи эшитиб ҳис қилишни инобатта олганда, фонетика тилга, фонология — нутқга хослигини кўрсатади.

нинг ҳолатига кўра белгиси улар ўртасидаги даражада тақсимланади ва бу эса урол-олтой, хусусан, туркий тиллар мисолида исботланган¹. Юқорида айтганимиздек, тилнинг кўтарилиш ва лабнинг ҳолати бўйича фонологик фарқланиш ўзбек тили унлилари учун хосдир. Унлилар тил олди ундошларидан кейин тил олди, тил орқа, айниқса, чуқур тил орқа ундошлари **қ, ғ, х** дан кейин тил орқа белгисига эга бўлиши ва бу қатор белгиси муайян бўлмай, ўзгариб туришини кўрсатади. Шунингдек, бурун ундошларига ёндош келган унлилар назализация қилиниши ҳам фонологик хусусиятга эга эмас. Масалан: *нон, мен, онг, тонг, кейин*. Баъзан эса, ундошлар унлилар билан қўшиб талаффуз этилиши мумкин. Бундай коартикуляция нутқда жуда кўп учрайди. Бу хусусият тилда ундошларни алоҳида талаффуз этиш қийинлиги ва уни осонроқ айтиш учун унлини қўшиб айтиш одати борлиги билан изоҳланади.

Ўзбек тили тарихига мурожаат қилсак, унда **и** фонемасининг тўртта варианты борлиги ва бу далилни Алишер Навоий ва Тоъли Имоний кўрсатиб ўтганлиги диққатга сазовордир: қисқа **и**, чўзиқ **и**: (**ий**), одатий **и** (чўзиқ ҳам, қисқа ҳам эмас, ўрта чўзиқликдаги товуш бўлса керак — *А. А.*), анча кенг вариантдаги **и** (**и³**)² бу вариант бир оз дифтонглашган бўлиши керак, чунки ундаги «э» белгиси шунини кўрсатади — *А. А.*). Ўзбек тили тарихида бошқа чўзиқ ва қисқа, кенг ва тор кўринишдаги турли унли фонемалар бўлганлиги ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуд³. Бу хусусият ҳозирги ўзбек шеваларида сақланиб қолганлиги маълум ва бу ҳақда кўпгина тадқиқотларда турли қарашлар мавжуд. Ҳ. Дониёров ўзбек адабий тилида олти унли фонема эмас, балки унинг ҳисоби етти-саккизта бўлишини кўрсатиб ўтади⁴. Бироқ бу еттинчи ёки саккизинчи унли фонема аниқ айтилмайди. *А. Шерматов* Қашқадарёдаги қарлуқ диалект зонасидаги шеваларда 6—7 фонемани, ж-лочи шеваларда эса, 10 унли фонемани фарқлайди⁵. Ўзбек шеваларида унли фонемаларнинг сони адабий тилдагидан кўплиги⁶, уларда бошқа туркий тилларидаги фонетик ва фонологик хусусиятлар анчагина ривожланган ҳолатда эканлигини кўрсатади.

¹ Мельников Г. П. Некоторые общие черты вокализма урало-алтайских языков. — Исследования по фонологии. М., «Наука» 1966, с. 345.

² Умаров Э. А. О четырех вариантах фонемы **и** в староузбекском языке. — Фонетика языков Сибири и сопредельных регионов. Новосибирск, 1986, с. 40—42.

³ Қаранг: Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970; Серебрянников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Отв. ред. Э. Р. Тенишев. М., «Наука», 1984.

⁴ Данияров Х. Опыт изучения джекаюших диалектов в сравнении с узбекским литературным языком, Ташкент, 1975, с. 103.

⁵ Шерматов А. Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области. Ташкент, 1978, с. 13—14.

⁶ Алиев А. Ю. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. Тошкент, 1974.

Ўзбек адабий тили унли фонемалари икки асосий турдаги аллофонларига эга: 1) ёндош ундошлар таъсиридаги комбинатор вариантлар; 2) ургу таъсирига учровчи позицион вариантлар. Юқорида келтирилган экспериментал текширишлар рентгенографик ва спектрал таҳлил натижаларига кўра, унлиларнинг артикуляцион ва акустик белгилари ўртасида маълум муносабат бор. Комбинатор вариантлар кўпинча бирор ундош товушдан кейин келган унлидаги турли ўзгаришларни кўрсатади. Позицион ўзгаришлар ургули ва ургусиз ҳолатда вокализм системасидаги аллофонларни аниқлашга имкон беради. Бу масала туркий тилларда унли фонемаларни кўп бўғинли сўзларда бошланғич ва охириги бўғинларда қараш билан боғланади. А. М. Шчербак кўрсатишича, кўп бўғинли сўзларнинг биринчи бўғини ва бир бўғинли сўз вокалими ўртасидаги фарқ, асосан, баъзи фонематик қаторларнинг қўлланиш хусусиятларини белгилаб беради ва бу миқдорий табиатга эгадир¹. Турли ҳолатларда бир бўғинли ва кўп бўғинли сўзларда унли фонемаларнинг аллофонлари аниқланади ва у ургули ва ургусиз вокализм, сўзнинг биринчи ва охириги бўғинларидаги унлиларнинг аллофонлари сифатида қаралади. Бироқ, унлиларнинг ҳеч қандай ҳолатга боғлиқ бўлмаган баъзи ўзгаришлари диафоник вариативлик² сифатида қаралади. Диафоник вариативлик сўзларни фарқлашга хизмат қилмайди ва у функционал эмас. Диафоник вариативлик позицияга деярли алоқадор бўлмагани билан аллофоник вариативликдан фарқ қилади. Г. П. Торсуев диафоник вариативлик барча тилларда ҳам борлиги ва уларни аниқлаш нафақат назарий ва амалий фонетика учун, балки тилнинг тарихи ва умумий фонетика учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини алоҳида кўрсатиб ўтади³. Фонемаларнинг диафоник вариативлиги позицияга унчалик боғлиқ эмаслиги уларнинг сифати ва миқдори (чўзиқ-қисқалиги) талаффузда баъзи ўзгаришларни вужудга келтиради. Ўзбек адабий тили унли фонемаларининг диафоник вариативлигига ининг бир оз орқа қаторда, юқори кўтарилишнинг кенг шаклида, баъзан ь (ə) га яқин, лабларнинг бир оз чеккага тортилиши билан талаффуз қилиниши мисол бўлади. Шунингдек, енинг очиқ эга ўхшаш талаффузи, унинг бир оз олдинга йўналган талаффузи ҳамда анинг бир оз орқага йўналган талаффузи, онинг талаффузида лабларнинг анча кучсиз ҳаракати ҳам диафоник вариативлик натижасидир, унинг талаффузида тилнинг кўтарилиши унча юқори бўлмай, лабнинг ҳаракати кучли бўлиши ҳам диафоник вариативлик ҳисобланади. Умуман, диафоник вариативлик ўз номи билан икки товуш дои-

¹ Шчербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л, 1970, с. 59.

² Бу термин ва тушунча англиз фонетисти Д. Жоунз томонидан таклиф этилган. Jones D. An outline of English phonetics. Cambridge, 1969, p. 119.

³ Торсуев Г. П. Константность и вариативность в фонетической системе, М., 1977, с. 5.

расидаги талаффузни билдиради ва сўзловчиларнинг шахсий талаффуз одатлари билан боғланади.

Нутқ товушларнинг занжирсимон уланишидан ташкил топган. Нутқ жараёнида товушлар ёндош товушлар ва урғу таъсирида ўз талаффузини ўзгартиради.

Фонемаларни оппозицияга қўйганда, уларнинг сўзларда бир хил ўринда бўлиб, шу сўзларни фарқлашга хизмат қилиши кузатилади. Масалан: *тол* — *қол*, *кўл* — *бўл*, *гул* — *кул*, *сил* — *фил* каби. Фонемаларга тегишли аллофонлар ҳеч қачон бир хил ўринда учрамайди, яъни тўлдирувчи дистрибуцияда бўладилар. Бир фонеманинг турли аллофонлари ҳар хил позицияларда учрайди. Унлиларнинг нутқда ва сўзнинг фонетик структурасида турли ўзгаришларга учраши, одатда, ёндош ундошлар таъсирида бўлади. Қўпгина тилларда унлилар лаб, тил олди, тил орқа увулар ундошлар таъсирида турли ўзгаришларга учрайди. Ўзбек тили ҳам бундан мустасно эмас. Лаб ундошлари таъсирида лабланмаган унлилар бироз лаблашганлик белгисига эга бўлади: *бер*, *фил*, *пиёда*, *вақт* (воқт — эшитилади) каби. Лекин бу лабланганлик унчалик сезиларли эмас. Тил олди ундошлари таъсирида тил орқа унлилари тил олди қатор белгисига ўтади. Бу албатта, нутқ органларининг ундош талаффузидан унлига ўтиш фазаси билан боғлиқ, лекин уни нутқ органларининг нутқдаги хизматини иқтисод қилиш билан ҳам боғланади. Умуман, статистика жиҳатдан нутқда тил олди товушлари кўпроқ учрайди, чунки уларнинг талаффузи бошқа товушларга қараганда анча осонроқ ҳисобланади¹. Бу далил ўзбек тили² ва бошқа тиллар³ мисолида ҳам тасдиқланади. Масалан, *тор*, *сўл*, *дўн*, *дон*, *зўр*, *лола*, *луғат* каби сўзлардаги унлилар тил олди аллофонлари ҳисобланади.

Тил орқа ундошлари унлиларнинг қатор бўйича белгисини ўзгартириб юбориши мумкин. Ўзбек тилидаги тил орқа, айниқса, чуқур тил орқа *қ*, *ғ*, *х* ундошлари тил олди унлиларнинг тил орқа белгисига эга бўлишида асосий вазифани бажаради. Масалан, *хат*, *қиров*, *ғирром*, *хитоб*, *қалиш*, *ҳирс*, *ғараз* каби. Бу ўринда *қ*, *ғ*, *х* ундошларидан кейин ҳақиқий туркий сўзларда *е* унлисини жуда кам учрашини алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Шу сабабли А. Ф. Сёберг *е* унли фонемасининг тил орқа аллофонини кўрсатмай ўтган бўлса керак. Унинг ёзишича, у фонемаси оҳори — ўрта, орқа — марказий (*high — mid, back — central*), бироз ёпиқ аллофонига эга: ўрин йўл⁴. Бу мисолларда *р*, *й* таъсирида кўтарилиши юқоридан ўртага, қатор белгисини орқадан марказий қаторга ҳаракати, яъни индиффе-

¹ Zipf G. K. Human behaviour and the principle of the least effort, N, Y 1946.

² Қаранг: Ризаев С. А. Статистическое исследование графической и фонологической систем современного узбекского языка. АҚД, Ташкент, 1970.

³ Чистяков В. Ф. Частности гласных и согласных в 50 языках разного грамматического строя. *Lingua Poznaniensis*, 1972, vol, XVI, p. 45, 48.

⁴ Siobers A. F. *Uzbek structures gramman*, The Hague, 1963, p. 17.

рент қатор назарда тутилган. Ўзбек тили фонетикасига доир адабиётларда унли фонемаларнинг турли ҳолатлардаги аллофонлари кўрсатилган¹. и — фонемасининг тил олди аллофони икки тил олди ундоши оралиғида, лаб ва тил олди ундошларидан олдин сўз бошида, к, г ундошларидан олдин ва кейин, й — тил ўрта ундошидан олдин ва кейин учрайди ва бу ҳолатларда акустик жиҳатдан е, э га ўхшаш эшитилади. Масалан: бил, сил, фил, дим, жизза, нима, мих, кир, илик, гйёҳ, йил, ийиқ, ийманмоқ, икки, зиён, риё каби. и фонемасининг тил орқа аллофонлари қ, ғ, х ундошларидан кейин ва улар билан ёндош ҳолатда учрайди ва у ы га акустик жиҳатдан ўхшаш эшитилади: қил, қир, қидирмоқ, қизиқ, қийқим, ўғил, ўғир, зиғир, хира, хит, хирмон, хивич, хиргойи, хипчин каби. А. Ф. Сёберг и фонемаси қ, ғ, х билан қўшни келганида i, юқори орқа-марказий лабланган (high-back — central rounded) аллофонига эга бўлишини ийак («ияк» бўлса керак — А. А.), хитой, гилдирак² сўзлари мисолида беради. Бу ўринда лабланганлик белгиси умуман кўринмайди. Бироқ қ, ғ, х ундошлари таъсирида ҳамда жанангсиз ундошлар ўртасида и фонемаси жуда қисқа редукцияга учраган аллофонига эга бўлади: қиш, тиш, пиширмоқ каби. р, л, з, н ундошларидан олдин и қисқа кучли редукциялашган аллофонига эга бўлади³: бир, бироқ, сир, тил, жизза, шинни каби. Умуман, и фонемаси урғули ва урғусиз ҳолатда энг чўзиқ унлидан то энг қисқа унлигача ҳамда ўрта чўзиқликдаги вариантларига эга бўлиши мумкин. Бир фонеманинг турли чўзиқликдаги вариантларини баъзан аллохрон (лотинча (allochrope allo — вариант, хропе — чўзиқлик) деб ҳам юри-тилади⁴. Лекин турли чўзиқликдаги унлилар бир йўла ҳам миқдорий, ҳам сифат белгилари билан фарқланади. Масалан, чўзиқ и тил олди юқори кўтарилишнинг тор шаклида бўлса, қисқа и эса, орқага йўналган тил олди, юқори кўтарилиш, кенг шаклидаги унли ҳисобланади. Демак, миқдорий (чўзиқ-қисқа) белгисига эга бўлган икки унли бир йўла сифат белгисига ҳам эгадир. Шу сабабли, аллохрон билан аллофонни доим ҳам фарқлаш мумкин эмас. Бинобарин, аллофон атамасининг ўзи кифоя қилади ва кўпчилик фонетистлар «аллохрон» атамасини қўлламайди. Лекин шартли равишда чўзиқ ва қисқа аллохронларини фарқлаш мумкин. Бу ўринда сифат фарқлари анча минимал ҳисобланади, яъни тил олди — орқага йўналган тил олди, юқори кўтарилишнинг тор шакли — шу кўтарилишнинг кенг шакли каби фонетик фарқлари инobatга олинмайди.

¹ А. Ф. Сёберг келтирган аллофонлар ҳам В. В. Решетов, А. Н. Қононов, И. И. Киссен ва бошқаларнинг фикрларини такрорлайди.

² Sjöberg A. F. Op. cit. p. 15.

³ Решетов В. В. Узбекский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Т. 1959, с. 128 — 129.

⁴ Аслида Д. Жоунз чўзиқ ва қисқа фонемаларни хронема (chroneme) деб атаган эди. Jones D. Op. cit.

Биз аллохрон тушунчасини ана шу маънода қўллаймиз. Антропофоник жиҳатдан ёпиқ унлилар очиқ унлиларга қараганда камроқ чўзиқликка эга. Бу э ва и, о ва у унлиларини қиёслашда аниқроқ сезилади¹. Артикуляцион ва акустик жиҳатдан и-ы кучсиз оппозицияда бўлиши и га ўхшаш нейтрал унлининг пайдо бўлишига олиб келади. Ўзбек тилида шундай хусусият топилади. и-ы оппозицияси баъзи ўзбек шеваларида умуман бўлмаган. Уларда эрон тиллари таъсирида унлиларнинг куб шаклидаги эмас, балки учбурчак системаси ривожланган². В. В. Решетовнинг фикрича и фонемаси саккиз-ўнта аллофонга эга А. Ф. Сёберг и фонемасининг 10-аллофонини кўрсатиб ўтади. (Юқоридаги асар, 14—15-бетлар). Юқоридаги аллохроник ўзгарувчанликнинг сабаби шуки, «ўзбек тилидаги и фонемаси миқдорий жиҳатдан муайян эмас — бу фонеманинг миқдорий таснифи турли товушлар билан ёндош ҳолатда нормал талаффуздан у ёки бу томонга қараб ўзгаради»³. ... Лекин и унлисининг сўз охирида урғули бўғиндаги ҳолатда учрайдиган варианты аслида кучли позиция бўлгани учун асосий вариант деб ҳисобланиши зарур эди. Бироқ, *икки* (иккә), *берди* (бердә), *тилим* (тиләм), *янги* (йангә) каби сўзларда урғули бўғинда и—⁴э томон силжиб, бир йўла сифат ва миқдорий жиҳатдан фарқланади. Одатда, редукция урғусиз бўғинда рўй беради ва унинг натижасида маълум унли бошқа унлига кўчади ёки бутунлай тушиб қолади. Редукция натижасида урғусиз бўғиндаги товушнинг чўзиқлиги қисқарса миқдор редукцияси, сифати ўзгарса, сифат редукцияси деб аталади. Агар редукциялашган товуш талаффуздан бутунлай тушиб қолса, ноль редукция деб аталади. Бу фонетик редукциянинг турлари фонологик нейтрализациянинг редуктив тип сифатида қаралиши мумкин. Ўзбек тилидаги унлиларнинг урғули бўғиндаги варианты алоҳида хусусиятга эга. Унлилар урғули бўғинда бошқа товушга ўзгариб, кучсизроқ талаффузи билан ажралиб туради. Бундай урғули бўғинда ўзгача талаффуз қилинувчи унли фонемаларнинг вариантларини «варифон»лар деб аташ мумкин (лотинча *vari* — ўзгариш, вариация, *phon* — товуш). Унли фонемалар урғули ва урғусиз аллофонларига эга. Урғусиз бўғинларда и унлиси жуда қисқа бўлиши ёки талаффуздан тушиб қолиши ўзбек тилида ҳам топилади: *пиширмоқ*, *тилим*, *қиров*, *хитоб* каби. е э фонемаси, асосан, учта аллофонига эга. Бу аллофонлар бир-биридан тилнинг кўтарилиш даражасига кўра фарқ қилади: ярим-ёпиқ, ёпиқ, ярим-очиқ. Одатда, кўпроқ ярим-ёпиқ е талаффуз қилинади: *бет*, *бешик*, *сел*, *тер* каби. Ёпиқ е ёндош ундошлар таъсирида ҳосил бў-

¹ Мельников Г. П. Указ. раб. с. 297. 305.

² Мельников Г. П. Указ. раб. с. 297. 305.

³ Решетов В. К. Указ. соч., с. 128.

⁴ е белгиси турли тиллардаги нейтрал, «шва» деб аталувчи унлига тегишлидир. Унинг талаффузи и нинг шу ҳолатдаги талаффузига жуда ўхшаш ҳисобланади.

лади: *кек, кетмоқ, келмоқ, берк* каби. Ярим-очиқ э кўпроқ сўз бошида учрайди: *эшик, эшитмоқ, эшкак, эт, элак, энди* каби. **е** унлиси чуқур тил орқа **ғ, қ** ундошларидан кейин умуман учрамайди. Бироқ у х ундошидан кейин бир неча сўзларда учрайди: *хеи* (тожикча қариндош), *хедер* (немисча техник), *хендбол* (инглизча қўл тўпи ўйини) каби. Шу сабабли, **е** нинг тил орқа аллофонининг қўлланиши жуда чекланган. **е** — тил олди аллофони кўпроқ учрайди.

Ўзбек тилидаги **а** унли фонемаси ҳам ана шундай тил олди ва чуқур тил орқа **х, ғ, қ** ундошларидан кейин тил орқа аллофонига эга бўлади. У кўпинча э белгиси билан кўрсатилади ҳамда урғули ва урғусиз бўғинларда сўзлардаги турли қўшимча ва суффиксларда кўп учрайди. Урғусиз бўғиндаги **а** нинг аллофони э га анча ўхшашдир: *ханжар, хазина, капалак, манманлик, тасқара, пашиша, жанжал* каби. Бу сўзларнинг биринчи урғусиз бўғиндаги **а** ва кейинги урғули бўғинлардаги **а** га яқин аллофони ўртасида сифат фарқи сезилиб туради. Баъзи жарангли ундошлардан кейин келганда **а** анча чўзиқ бўлиши мумкин: *наъматак, раис, сайрамоқ, таажжуб, таассуб, табаа, тааллуқ*. Кейинги сўзларда **а** нинг чўзиқлиги унинг иккилангани ҳисобига бўлади. Рус тилидан ўтган сўзларда **а** нинг талаффузи ўзгармай қолади.

У унли фонемаси ҳам тил олди ундошларидан кейин тил олди аллофонига тил орқа **қ, ғ, х** ундошларидан кейин тил орқа вариантыга эга бўлади. Бу унли *бут, сут, тут* каби сўзларда анча аниқроқ эшитилади. У баъзи **й, л, р** тил олди ундошлари билан ёндош келганда, чўзиқ аллохронига эга: *бурун, юлдуз, булут, бутун, юр* каби. у жарангсиз ундошлар ўртасида қисқа аллохронига эга: *туш, суст, кутмоқ*. Сўз бошида урғусиз бўғинда у редукцияга учрайди ва жуда қисқа аллохронига эга бўлади: *қушча, тушлик, тушмоқ, сурмоқ, ғунча* каби. Юқоридagi аллофонлар бир-бири билан тўлдирувчи дистрибуцияда бўлади, яъни бири учраган ҳолатда иккинчиси учрамайди. Ў фонемаси ярим-ёпиқ асосий аллофони билан бирга **х, ғ, қ** чуқур тил орқа ундошлари билан ёндош келганда, ёпиқ аллофонига, тил олди ва тил ўрта **й** ундошлари билан ёндош келганда, бир оз ёпиқ тил олди аллофонига эга бўлади. Бу унлининг **к, г** ундошлари билан қўшни ҳолатда тил олди бўлиб талаффуз этилиши шубҳалидир. Келтирилган мисолларда **ў, к** ва **й, г** ва **з** ундошлари ораллигида берилгани туфайли *кўйлак, гўзал, гўшт*¹ сўзларида тил олди аллофон учрайди. Бу эса, кейинги **й, з** ва бошқа ундошлар таъсирида рўй беради. Ў сонантлар билан ёндош келганда, бир оз чўзиқ аллохронига эга: *ўрин, сўнг, бўлмоқ, дўнг, шўр, тўн, ўн, сўна* каби. Икки жарангсиз ундош ўртасида **ў** кўпинча қисқа аллохронига эгадир: *тўкмоқ, сўкмоқ, чўкмоқ, чўт, шўхчан* каби.

¹ Решетов В. В. Указ. соч., с. 137.

о фонемаси лабланганлиги билан **а** фонемасидан фонологик фарқланган унлидир. А. Ф. Сёберг бу унлининг орқа қатор, очиқ, анча чўзиқ лабланган **о** варианты ва **а** жуда очиқ чўзиқ снгил лабланган аллофонини кўрсатиб ўтади: *чой, саодат*¹.

Ҳақиқатда ҳам, бошқа унлилар қатори **э** сонантлар ва жангли ундошлар билан қўшни ҳолатда ярим чўзиқ **о** аллохронига эга бўлади: *ғор, ёз, дор, ноз, нор, норғил, оз, соз* каби.

Ўзбек тилида унлиларнинг анча чўзиқ талаффузи фоностилистик (экспрессив) белги ҳисобланади.

Кўринадики, ўзбек тилидаги унлилар қатор ва кўтарилиш белгилари билан фарқланувчи аллофонларига ва чўзиқ-қисқалиги бўйича аллохронларига эга бўлиб, бу уларнинг турли ўринларда, маълум ундошлар таъсирида, урғули ва урғусиз ҳолатларда учраши билан боғлиқ.

¹ Sjöbers A. F. Uzbek structural grammar, 1. 17.
Келтирилган мисоллар аслан туркий эмас.

ХУЛОСА

Ўзбек тилининг фонологик системасида ундош ва унли фонемаларни алоҳида қараш мақсадга мувофиқдир. Унлиларнинг синтагматик ўзгарувчанлиги анча юксак эканлиги ва бу ундошларнинг таъсирида бўлиши сабабли аввал ундош, кейин унлиларнинг фонологик таҳлили берилди.

Ундош ва унли фонемалар парадигматик ва синтагматик жиҳатдан таҳлил қилинди. Фонемаларнинг парадигматик планда қаралиши уларнинг фарқланиш ва фарқланмовчи белгиларини аниқлашга имкон беради. Синтагматик планда фонемаларнинг қайси ҳолатларда, қандай фонемалар билан бирикиб учраши, уларнинг сўз, морфема ва бўғинларда тақсимоти, умуман, нутқ жараёнида артикуляцион-акустик хусусиятларнинг ўзгариши ўрганилади. Кўринадики, тилнинг фонемалар системаси парадигматик ва синтагматик алоқаларнинг боғланиши асосига қурилган.

Ўзбек тилидаги ундош фонемалар парадигматик жиҳатдан қаралганда, улардаги оппозиция ва корреляциялар турли фарқланиш белгиларига асосланиб аниқланади. Лекин унли-ундош (унли-унли эмас, ундош-ундош эмас) оппозицияси, умуман, унли ва ундош фонемаларни фарқлаш учун зарур бўлса ҳам, ҳар икки белгига, яъни ҳам унли, ҳам ундошлик белгисига эга бўлган сонантлар бу оппозициядан ташқарида қолишини назарда тутиб, бу оппозицияни кўрсатмаса ҳам бўлади.

Ундош фонемалар артикуляция ўрни ва тўсиқнинг ҳосил бўлишига кўра лабиал-тил олди, лабиал-тил ўрта, лабиал-тил орқа, лабиал-бўғиз, тил олди-бўғиз, тил орқа-бўғиз оппозицияларни ташкил этади. Лекин тил олди қаторида тиш (дорсал) с, з, т, д ва танглай (альвеоляр) ш, ж ундошлари борлиги уларда дорсал-альвеоляр оппозициясини келтириб чиқаради. Тил орқа ва чуқур тил орқа қ, ғ, х ундошлари борлиги эса, вельяр к, г ва увульяр қ, ғ, х фарқланиш белгилари билан вельяр-увульяр (ёки вельяр-вельяр эмас, увульяр-увульяр эмас) оппозициясини кўрсатишни тақозо қилади. Бу оппозицияни фарқламаслик натижасида ўзбек тилини ўрганувчилар қ, ғ, х фонемаларини ўзлаштириб олинда қийналадилар. Методик жиҳатдан бу товушларнинг турли сўзлардаги талаффузи устида кўпроқ машқ қилиш зарур.

Артикуляция усули ва тўсиқнинг ҳосил бўлишига кўра, портловчи-сирғалувчи, портловчи-аффрикат, сирғалувчи-аффрикат, сонант-сонант эмас (портловчи, сирғалувчи), сонантлар ичида эса, оғиз (шовқинли) сонанти-бурун сонанти в-м, л-н, р-н, ён сонант-титроқ сонант л-р оппозициялари мавжуд. Охир-

ги оппозиция кўпгина тиллардаги каби яққаланган, яъни фақат бир дона эканлиги ўзбек тилида ҳам аниқланди.

Ўзбек тилида жарангли-жарангсиз (кучсиз — кучли) оппозициялари саккиз нафар фонемага хос бўлиб, алоҳида корреляцияни ташкил этади: **б-п, ф-в, с-з, ш-ж, ч-дж, к-г, х-ғ, т-д**. Бундай бир ўлчовли, приватив оппозициялар сўз охиридаги ҳолатда фонологик нейтрализацияга учрайди ва ҳосил бўлган **б [п, ф] в, с/з** каби бирликлар на жарангли, на жарангсиз бўлмаган архифонемаларни келтириб чиқаради. Жарангли-жарангсиз (кучсиз-кучли) оппозициялардаги биринчи аъзо (жарангли) маркерли, иккинчиси (жарангсиз) эса, маркерсиз ҳисобланар эди. Ўзбек тилида портловчи ундошларнинг жарангли-жарангсиз белгиси билан ҳосил бўлиш ўрнига кўра белгиларининг бирикувчи маълум иерархик қаторни ташкил этади. Жаранглилик белгиси лабиаллик белгиси билан, жарангсизлик эса, веллярлик белгиси билан денталлик эса, булар оралиғидаги ўринни эгаллайди ва уларнинг бирикиш частотаси ҳам фарқ қилади. Шу сабабли, ўзбек тилида юқоридаги оппозицияларнинг жарангсиз аъзолари маркерли, жарангли аъзолари эса, маркерсиз ҳисобланади. Бу тарихий фонологик фактларга, хусусан жарангсиз фонемаларнинг туркий тилларда бирламчи бўлганлигига мос келади. Бу фикр Н. С. Трубецкой фикрини тўлдирди.

Фонологиянинг яна бир муаммоси эквиолент ва кўп ўлчовли оппозициялар ҳам нейтрализация қилина олиши масаласидир. В. К. Журавлевнинг назарий фикрларига асосланиб, кўп ўлчовли, эквиолент оппозициялар ҳам фонологик нейтрализацияга учраши ўзбек тили мисолида ҳам тасдиқланади. Ўзбек шеваларини ҳам ҳисобга олганда, контекстуал (ассимилятив, диссимилятив) нейтрализация анча кўп учрайди. Бундай нейтрализация фонологик оппозицияларнинг нутқда намоён бўлиши ва турли ўзгаришлари билан боғлиқ: *мақсад* (махсат), *шамба* (шамба), *ўн беш* (ўмбеш) каби.

Ўзбек тили консонантизм системасидаги фонемаларнинг деярли ярми «марказ»да жойлашган тил олди ундошларидир. Лаб, чуқур тил орқа, бўғиз ундошлари ҳамда тил ўрта ундоши **п, б, ф, в, м, й, қ, х, ғ** «периферия»да ҳисобланади. «Марказ»даги фонемаларнинг бошқа фонемалар билан оппозицияга кира олиши, яъни интегратив кучи ва валентлиги анча юқори ҳисобланади. Шу сабабли, фонологик оппозицияларнинг кўпчилиги ана шу нуқтада ҳосил бўлади.

Ундошларнинг синтагматик хусусиятларига уларнинг баъзан юмшоқ ва **п, т, к** фонемаларининг унлилардан олдин аспирацияли бўлиши киради. Умуман, ундошларда бошқа синтагматик ўзгаришлар кам учрайди.

Ўзбек адабий тили вокализми учун тилнинг горизонтал ҳолатига кўра белгилар, яъни тил олди — тил орқа бўлиши фонологик жиҳатдан аҳамиятсиз ҳисобланади. Чунки унлиларнинг талаффузи тил олди ундошларидан кейин тил олди, тил орқа

ундошларидан кейин тил орқа бўлиши, яъни ўзгарувчанлиги қатор белгисининг фонологик эмаслигини таъминлайди. Лекин ўзбек адабий тили унлилари ҳамма ўринларда лабланганлик ва лабланмаганлик белгиларини сақлаб қоладилар. Бундан ташқари, ўзбек адабий тили унлилари юқори, ўрта ва қуйи кўтарилишга эга бўлиб, тилнинг вертикал ҳолати бироз пасайиши билан фонологик жиҳатдан фарқланмасдан қолмайдилар. Демак, лабланмаган-лабланган ва тилнинг кўтарилиш белгилари ўзбек адабий тили унлилари учун фонологик фарқланиш белгилари ҳисобланади: **и - у, е - ў, а - о** — лабланмаган-лабланган; **и - е, и - а, у - ў, у - о, ў - о** — тилнинг кўтарилиши бўйича, юқори — ўрта, юқори — қуйи, ўрта — қуйи оппозициялари мавжуд. Ўзбек адабий тили унлиларини бир йўла тилнинг кўтарилиши ва лабнинг ҳолати бўйича қарама-қарши қўйилса, Е. Д. Поливанов схемаси юзага келади. Бироқ, улар икки-тадан айрим ҳолда оппозицияга қўйилса, бир белги билан фарқланишлари мумкин: **и - у, е - ў, а - о**. Е. Д. Поливанов фикрига асосланган Н. С. Трубецкойнинг ўзбек тили унлиларини фонологик жиҳатдан «жаҳон тилларида жуда кам учрайдиган, икки синфли, уч поғонали, тўрт бурчак системаси» деб таърифлаши ўз кучини сақлаб қолади.

Синтагматик жиҳатдан ўзбек адабий тилидаги унли фонемалар қатор ва кўтарилиш белгилари билан фарқланувчи аллофонларига ва чўзиқ-қисқалиги бўйича аллохронларига эга бўлиб, бу уларнинг турли ўринларда маълум ундошлар таъсирида, урғули ва урғусиз ҳолатларда учраши билан боғлиқ.

Ўзбек тилида ундош фонемалар сони (25 та) унли фонемалар сонига (6 та) қараганда тўрт марта ортиқ. Шу сабабли, ундошлар унлиларга қараганда анча кўпроқ қўлланади ва уларнинг фарқланиш кучи ва фонологик оппозицияларнинг функционал хизмати ҳам анча ортиқ. Бинобарин, ўзбек адабий тилида ундошлар унлиларга қараганда кўпроқ информацион ва фарқланиш белгиларига эгадир.

Ўзбек тилини ўрганувчилар **ў - о** фонемаларининг ҳар ижкиси ҳам лабланганлиги туфайли, бу фонемалар оппозициясини, бинобарин, **ў** ни **о** дан фарқлай олмайдилар. Шуни ҳисобга олиб, **ў** товушининг турли ҳолатларда, сўзларда талаффузига методик жиҳатдан эътибор бериш ва махсус машқлар тузиш талаб қилинади.

МОРФОНОЛОГИЯ

2.1. МОРФОНОЛОГИЯНИНГ МАВЗУСИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Морфонология (гаплоглогия натижасида «морфофонология» атамасидан келиб чиққан) тилшуносликнинг энг ёш соҳаси бўлиб, XX асрнинг 30 йилларида вужудга келди. Лекин морфонологиянинг ўрганиш объекти бўлган фонемалар альтернацияси¹ ҳақида ўтган аср охири ва XX аср бошларида Ш. А. Бодуэн де Куртене ёзган эди. Морфонологиянинг вужудга келишида Прага лингвистик мактаби вакилларининг, хусусан, Н. С. Трубецкой ва Р. О. Якобсоннинг хизмати каттадир. Ҳозиргача «фономорфология», «морфонология», «морфофонология», «Морфофонемика», «Фономорфемика» (кейинги икки атама кўпроқ АҚШ да қўлланади) атамалари кўпинча синоним сифатида қўлланиб келинмоқда. Лекин баъзи тилшунослар бу атамаларни турли маъноларда қўллайдилар. Н. А. Баскаков фонемалар бирикувчи ва уларга тўғри келувчи товушларнинг намоён бўлиш қонуниятлари билан белгиланувчи морфемадаги фонемалар сони ва уларнинг алоқасини ўрганишни морфонологиянинг предмети деб ҳисоблайди².

Н. А. Баскаков бошқа ўринда «фономорфология» атамасидан фойдаланади ва уни морфемаларнинг ва бир морфема составидаги морфларнинг тузилишидаги фонологик фарқланишларни ва бу фарқларнинг функционал мақсадда қўлланишини таҳлил қилувчи фонология ва морфология оралиғидаги соҳа деб таърифлайди. Шу билан бирга, Н. А. Баскаков туркий тилларнинг фономорфологиясига доир тадқиқотлар йўқлигини кўрсатиб ўтади³. Кўринадики, Н. А. Баскаков «морфофонология» ва «фономорфология»ни фарқлайди ва уларга турлича таъриф беради. Н. А. Баскаков «морфонема» (у «морфофонема» атамасини қўллайди) тушунчасини ҳам тамоман бошқача таърифлайди. Н. А. Баскаков фикрича, сингармонизм сўз бошидаги «морфофонема», яъни биринчи «бўғинфонема»нинг (слогофонема) бутун сўзга таъсири ва сўзнинг тузилишини таъминлаш билан изоҳланади. Ўзак морфеманинг фонематик

¹ Фонемалар алмашинуви ва альтернацияси атамалари синонимлар сифатида қўлланиб келмоқда. Лекин «фонемалар алмашинуви» деганда, ҳар қандай алмашинув, ўрин алмашуви, субституция ва ҳ. к. кенг маънода тушунилади.

² Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., Изд. «Наука», 1979, с. 86. Бу асарда морфосемасинология, морфосинтаксис, морфморфология ва морфофонология босқичлари («уровни») фарқланиб, улар семасинология, синтаксис, морфология ва фонологияга тўғри келади, лекин тадқиқот бирлиги сифатида алоҳида сўз ва уларнинг бирикуви эмас, балки морфемалар ил уларнинг сўз ичидаги бирикуви олинади. (Ўша асар, 86-бет).

³ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Отв. редактор Э. Р. Тенишев. М., «Наука», 1984, с. 422.

структураси унлининг табиати билан эмас, балки ундошларнинг характери билан белгиланади. Бунда икки ундош ўртасидаги унлига ундошларнинг фарқланиш белгилари таъсир ўтказиши. Натижада, туркий тилларда саккизта симметрик оппозициядаги морфофонема (яъни бўғинфонема) сўзларда тўрт типдаги сингармонизм турларини таъминлайди¹. Бу ўринда «морфонема» тушунчаси бир ҳолатда учрайдиган бир неча унлиларга тўғри келади ва шу сабабли жуда ўринли қўлланган.

Сингармонизм йўқолиб бораётган тилларда унлилар йиғиндисига тўғри келувчи морфонема бошқа бир ёки икки унли билан алмашади ва морфонологик альтернативада бўлади.

Кейинги даврларда Н. А. Баскаков кўрсатган «морфонология» бошқа атама билан алоҳида «морфотактика» деб аталиб, бу морфологик бирикларнинг бирика олиши ёки бирика олмаслигига доир фонологик қонуниятларни ўрганайди².

В. Б. Қасевич «морфонология» ва «фономорфонология» терминларини ва уларнинг ўрганиш мавзуларини фарқлайди. Агар ўзакдаги фонологик модификациялар, яъни ички флексия грамматик маънони ифодаловчи восита бўлиб хизмат қилса, бу ўринда «фономорфонология» атамасини қўллаш таклиф этилади ва у фақат кўпгина флектив тилларга хос бўлган соҳа деб ҳисобланади³. Бошқа ўринларда «морфонология» атамаси билан иш қўради. О. С. Ахманова морфонологияни морфемалар фонологияси, яъни морфологик элементларни ташкил этувчи турли фонемаларнинг қўлланиш принципи ҳақидаги фан⁴ деб атайди. Бунда таъриф ўша юқоридаги «морфотактика»ни эслатади, лекин бу ўринда «бирикиш» сўзи йўқ, «қўлланиш» ҳақида фикр айтилган. О. С. Ахманова бошқа асаридида фономорфонология сўз ва морфемаларнинг фонологик тузилиши ва уларнинг фонема структурасини ўз предмети қилиб олган фонологик қарама-қаршиликларнинг морфологик фарқларини ифодалаш хусусиятларини, фонология ва морфологиянинг алоқасини ўрганувчи тишшунослик бўлиши⁵, деб ҳисоблайди. Бу таъриф анча кенг тарқалган. Юқоридаги морфонологияга берилган таърифлар аслида Н. С. Трубецкойнинг назарий фикрларига асосланган. Н. С. Трубецкой фикрича, морфонология назарияси қуйидаги уч бўлимдан иборат: 1. Морфемаларнинг

¹ Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979, с. 166. Историко-топологическая фонология тюркских языков. М., 1989, с. 17.

² Қасевич В. Б. Морфонология. Изд. ЛГУЛ., 1986, с. 39. (Морфотактика, фонотактика (фонемалар бирикуви) ва морфотактика (морфемалар бирикуви) билан алоқадор атама сифатида қўлланади.—А. А.)

³ Қасевич В. Б. Кўрсатилган асар. 31—144-бетлар.

⁴ Ахманова О. С. Фонология. Морфонология. Морфология. М., Изд. МГУ, 1966, с. 52.

⁵ Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфонологии. Пражский лингвистический кружок. Сборник статей. М., Изд. «Прогресс» 1967, с. 116—117.

фонологик структураси ҳақидаги назария; 2. Алоҳида морфемаларнинг бирикувида рўй берувчи комбинатор товуш ўзгаришлари назарияси; 3. Морфологик функция бажарувчи товушлар алмашинуви назарияси.

Булардан биринчиси барча тилшунослар томонидан қабул қилинган. Иккинчи ва учинчи бўлимлар кўпгина мунозараларга сабаб бўлган. Бундай мунозарага асосий сабаб шуки, Н. С. Трубецкой бир ўринда морфемалардаги комбинатор товуш ўзгаришлари ҳақида, бошқа ўринда морфологик функция бажарувчи товушлар алмашуви ҳақида гап юритади ва улар бир-бирига унчалик боғланмайди¹. Қайси комбинатор товуш ўзгаришлари морфонологияга кириши аниқ белгиланган эмас. Иккинчи бўлим кўпроқ фонологияга алоқадор кўринади, учинчиси эса морфологиянинг вазифаси деб қаралган эди. Бироқ, юқоридаги уч бўлим морфонологиянинг ўрганиш мавзусини анча кенгайтиради ва уларни кейинги морфонологияга доир тадқиқотларда кўрсатилмоқда². Кўрсатилган бўлимларни ўз ичига олган морфонологик таҳлил рус тили мисолида синхроник тарзда Н. С. Трубецкойнинг ўзи томонидан чуқур исботланган. Унга тақлид қилиб болгар тилида сўз ўзгартириш морфонологиясига доир асар ҳам ёзилган³. Аввалига морфонологияда икки бўлим билан чегараланиб, уларни: а) турли типдаги морфемаларнинг товуш жиҳати ҳақидаги таълимот; б) алоҳида структурал бирлик бўлган морфеманинг товуш жиҳати ҳақидаги таълимот деб аталди. Бироқ, бу ўринда ҳам морфонология морфемаларнинг ўзгаришини таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлган сўзнинг структураси ҳақидаги таълимотнинг бир қисми сифатида изоҳланади⁴. Чунки морфемани сўздан узиб олиш морфонологияни яна чегаралаб қўяди. Морфемаларнинг бирикувидан ҳосил бўлган сўз ва шу сўз структурасидаги алоҳида морфеманинг фонологик жиҳати, ундаги комбинатор товуш ўзгаришлари ва фонемалар алмашинуви морфонологиянинг асосий вазифаси ҳисобланади. Бундай қараш фонологияга ҳам, морфологияга (грамматика) ҳам кирмайди, лекин бу икки тил босқичи билан алоқадор, бошқача айтганда, улар ўртасидаги «кўприк» босқич вазифасини бажаради⁵. Морфонология бошқа тил босқичларидан ўзининг мустақил бирлиги йўқлиги билан

¹ Макаев Э. А., Кубрякова Е. С. О статусе морфологии и единицах ее описания. Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. 1969, с. 89—90.

² Кубрякова Е. С., Панкрац Ю. Г. Морфонология в описании языков М., 1983, с. 9.

³ Аронсон Г. Морфонология болгарского словоизменения. М. Изд. «Прогресс». 1974. Бу асарда кўпгина таниқли тилшуносларнинг морфонологияга доир фикрлари қисқа изоҳланган.

⁴ Макаев Э. А., Кубрякова Е. С. Указ. раб., с. 91.

⁵ Реформатский А. А. Еще раз о статусе морфологии, ее границах и задачах. В его— фонологические этюды. М., 1975, с. 103—104. Бу асарда морфонологиянинг иккинчи бўлими фонологияга ва учинчи бўлими эса грамматикага кириши алоҳида кўрсатиб ўтилган.

ҳам фарқланади. Шу сабабли морфонология «ўз базисига эга бўлмаган тор доирадаги тил босқичи» деб ҳисобланади¹. «Баъзи тилшунослар томонидан қўлланаётган «морфонема» атамаси аслида бир тарафдан морфемага, иккинчи тарафдан фонемага суянган алмашинувчи фонемалар қаторига тўғри келади. Бироқ, морфемадаги фонемалар алмашинуви ёки ўзгариши сўз бирикмаси ўрнида «морфонема» атамасини қўллаш қулайроқ эканлиги кўпгина тадқиқотларда кўзга ташланади. Умуман, бизнингча, морфонема фонемадан юқорида бўлган формал тушунчадир. Прага лингвистик мактаби тезисларида кўрсатилишича, морфонема икки ва ундан ортиқ фонемалардан иборат бўлиб, морфема составида бир-бирининг ўрнида алмашилиб турувчи «комплекс образ»дир².

Морфонологияга доир баъзи масалалар ўзбек тилининг морфологиясида қисман жуда содда ҳолда айтиб ўтилган³. Кейинчалик «ўзбек тилида турли морфемаларнинг сўз таркибига қўшилиши фонетик ўзгаришга олиб келмайди. Фақат айрим ҳолларда фонетик жиҳатдан қисман ўзгариш юз беради — дейилади ва асосан, икки ҳолат келтирилади: а) сўз ва форма ясашда негиздаги товуш бошқа товуш билан алмашади: (*сон — сана, онг — англа, сана — саноқ, тара — тароқ, сайла — сайлов, эшик — эшиги, ўртоқ — ўртоғи*; б) сўз ўзгаришида баъзан негиздаги товуш тушиб қолади: *оғиз — оғзи, кўнғил — кўнгли, бурун — бурни* каби⁴. Фонемалар алмашинуви ва бошқа фонетик ҳодисалар А. Ғуломнинг морфологияга доир ишларида ёритилади. Уша даврда совет тилшунослигида морфонология кўпчилик тилшунослар томонидан тан олинмаган эди. Кейинча «Морфемик луғатда» (Т., 1977) «морфонология»га таъриф ҳам берилди, бироқ «морфонема» атамаси қўлланмади. Чунки бундай бирликнинг мавҳум эканлиги туфайли ҳалигача кўпгина тилшунослар уни қўлламайдилар. Бундай қарашнинг тарафдорларидан бири А. А. Реформатский эди.

Ўзбек тилшунослигида морфонология етарли чуқур ўрганилмаган бўлса ҳам, унга доир масалалар ҳақидаги фикрлар фонетика ва морфология доирасида учраб туради. Шу боисдан В. Н. Ярцева, умуман, морфонологияни ўрганишни фонетистлар, грамматистларга ташласа, грамматистлар эса фонетистларга қолдириб келганлигини алоҳида кўрсатиб ўтади⁵. Туркий тиллар ичида фақат озарбайжон тилининг морфонологиясига

¹ Макаев Э. А., Кубрякова Е.С. Указ. раб., с. 114—115.

² Тезиси пражского лингвистического кружка. Пражский лингвистический кружок., М., 1967, с.21.

³ Ҳозирги замон., ўзбек тили. Тошкент, 1957, с. 286.

⁴ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Т, 1965. 7-бет. Бу фикр бошқа китобда ҳам қайтарилади: Турсунов У., Мухторов Ж. Ҳозирги замон ўзбек тили. Морфология, Самарқанд, 1960, 14-бет.

⁵ Ярцева В. Н. Сопоставительный анализ структуры слова в современных германских языках. —Проблемы морфологического строя германских языков. М., 1963, с. 10.

доир асар бор¹. Кейинги йилларда туркий тилларнинг морфологиясига доир ишлар анча кўпайди². Авваллари морфемалардаги фонемалар алмашинуви ҳақидаги фикрлар фонетика ва грамматиканинг морфология бобида қаралар эди. Баъзан эса, ҳар иккисидан ҳам ўрин олмас эди. Морфонологияга тааллуқли фикрлар туркий тилларнинг морфологик структураси ва сўзнинг фонологик таркибига доир асарлардан ўрин ола бошлади. Албатта, морфонология, фонология ва морфология оралиғидаги босқич сифатида ўзининг структураси ва морфонологик воситаларни система сифатида ўрганишни тақозо этади. Бу масала кейинча туркий тилларга доир тадқиқотларда ҳам эътироф этилди. Ўзбек тилшунослигида бу ҳақда қўйидагича ёзилди: «Фонетик қонуниятларнинг ҳаракати билан сўз ва морфемаларнинг товуш вариантлари ҳосил бўлади. Морфемаларнинг товуш вариантлари — алломорфлар морфологик альтернация (товуш алмашиш) билан туғилган фонетик кўринишлар бир-бирига нисбат қилиш орқали билинади (*ютуқ* — *ютуғи*). Кўринадики, бундай ўзгаришлар морфологик характерга ҳам эга: буларнинг ҳам фонетикага, ҳам морфологияга алоқаси бор. Ҳозирги замон тилшунослик фанида бундай ҳодисаларни морфология (фономорфология) текширади. *Уроғ* — *ўроғи* каби ҳоллардаги ўзгариш (*ўроқ* — *ўроғ*) кўрсатадики, бунда товушларнинг бир морфемадаги муносабати сўзнинг фонетик структураси билан морфологик структурасининг муносабатидан келиб чиқади. Демак, морфологияда морфемаларнинг фонологик структураси фонологик воситаларнинг морфологик қўлланиши қаралади»³.

Юқоридаги фикрдаги баъзи масалаларни ойдинлаштириш зарур. «Морфемаларнинг товуш вариантлари» бирикмасида «фонематик» сўзи «товуш» сўзи ўрнида қўлланиши маъқулдир. Чунки тил бирлиги бўлган морфемалар фонемалар бирикувидан ташкил топган. Ундан ташқари, «Морфология» (фономорфология) деб берилиши «улар бир тушунчани ифодалайди ёки морфологиянинг фономорфонология бўлими бор» деган фикрни билдиради. Охириги жумладаги «демак» сўзидан кейин «морфология» сўзи эмас, «морфонология» сўзи қўйилса, масала ойдинлашади.

¹ Джалилов Ф. Очерки по морфонологии азербайджанского языка. АЗГУ, Баку, 1984.

² Қаранг: Юлдашева А. А. Сведения по морфонологии. — Грамматика современного башкирского литературного языка. — М., 1981. Закиев М. З. Отюркской морфонологии. — Советская тюркология. 1984, с. 42. Салихова Д. А. Об одном морфонологическом явлении в татарском языке. — Советская тюркология. 1986, № 5.

³ Фуломов А., Тихонов А. Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг морфемик лугати. Т. 1977, 377—378- бетлар. Бизнингча, «морфемалар, морфемик ёки морфематик лугати» дейиш дурустроқ. Чунки «морфем» сўзи ўзбек тилида йўқ. Морфонологияга бундай қараш, асосан, А.Фуломовга тегишлидир. Қаранг: Фуломов А. Морфологияга кириш. Ўзбек тили грамматикаси 1- том, Тошкент, 1975, 117- бет.

Ўзбек тилшунослиги ва лингвистик типологияда морфологияга тўла таъриф Ж. Бўронов томонидан берилган: «Морфология (morphology) морфология ва фонологиянинг ўзаро боғлаб, морфемаларнинг фонологик структурасини, уларнинг форма ясаш жараёнида ўзгариши ва вариацияларини, сўз ўзакларидаги унлиларнинг фонетик қонунлар асосида ўзгаришини, ургу, оҳанг ва бошқа фонологик белгиларнинг сўз формалари билан алоқасини ўрганеди». Тил структурасининг морфологик таҳлил қилиш воситаларини ўрганадиган абстракт ярус морфонемика дейилади¹. Бу асарда ўзбек тилидаги -га жўналиш келишиги, яъни аффиксал морфемаси сўз ўзагига қўшилганда, -га, -қа, -ка алломорфларига эга бўлиши морфонологик таҳлил қилинади: *шаҳарга, тоққа, катакка, йтлоққа* каби.

Қиёсий морфонологиянинг «саркори» ҳам Н. С. Трубецкой ҳисобланади. Рус тилидаги баъзи морфемаларнинг фонетик вариантларини аниқлашдаги ноаниқликлар ва умуман, ҳинд-европа тилларининг морфонология ва морфологияси «туран» (Н. С. Трубецкой «ўрол — олтой тилларини шундай деб атаган — А. А.) тиллари структурасидан фарқ қилишини² алоҳида қайд қилган эди. Бошқа бир асарида Н. С. Трубецкой мордва тили билан «туран» тилининг (у турк тилини ҳам шундай деб атаган — А. А.) фонология ва грамматикаси ўртасидаги боғланишнинг бир хиллиги ҳақида ёзади. Мордва тилида префикслар йўқлиги, биринчи бўғин доим «ўзак бўғин» («корневой слог») бўлиб, ўзакнинг товуш структураси грамматик маънони ўзгартира олмаслиги ва унга қўшиладиган бир элемент, яъни бир аффикс кетидан иккинчиси уланиши, бунда агглютинация товуш қонуниятларининг бутун бир сўзга регрессив таъсирини кўрсатиш учун ҳаракат қилишини Н. С. Трубецкой³ аниқ изоҳлаб берган эди.

Чет тили билан она тилининг морфонологиясини қиёсий ўрганиш соҳасида ҳам айрим ишлар мавжуд⁴. А. Ф. Сёбергнинг ишида морфофонологияга (у шу терминни қўллайди) суффикслар (қўшма сўзлар бўлса), сўзлар ўзакка қўшилганда, фонемик ўзгаришлар рўй бериши айтилади. Бу ўзгаришларни унинг фикрича, умуман аввалдан билиш мумкин, лекин баъзи ҳолларда улар одатий тартибда бирикмайди. А. Ф. Сёберг ўзбек тилидаги асосий морфонологик жараёнларга прогрессив ва регрессив ассимиляция, унлининг тушиб қолишини (syn — core) кiritади.

¹ Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. Тошкент, 1973, 23-бет.

² Трубецкой Н.С. Морфонологическая система русского языка. В его: Избранные труды по филологии. М., «Прогресс», 1987, с. 79.

³ Трубецкой Н. С. Мордовская фонологическая система в сравнении с русской. Выше указ. избр. труды. с. 66.

⁴ Абдуазизов А. А. Ҳозирги инглиз тили назарий фонетикаси. Тошкент, 1986, 167—171-бетлар; Непесова Р. Сопоставительная морфонология английского и туркменского языков. Ашхабад. «Илим». 1986.

Жарангли б, д, г, ғ, з, ж, дж морфонемаларининг жарангсиз алломорфонемалари п, т, к, қ, х, с, ш, ч ёпиқ «уламалардаги» (juncture — стык) суффиксларда сўз ўртасидаги жарангсиз ундошларда намоён бўлади: *китоб — и + (хон) — китопхон, дид — и + (сиз) — дитсиз, боғ + (-ча) — бохча, денгиз + (-чи) — денгизчи¹, ёзар — ман + (эдим) — ёзардим, билмас + (эмиш) — билмасмиш²* каби. Лекин бу мисолларда (охирги иккитасини истисно қилса) ҳақиқий морфонологик ҳолдириса йўқ. Уларда морфонологик альтернативия натижасида морфонологик ўзгариш кўринмайди. Уларда ассимиляция натижасида рўй берувчи фонетик хусусиятлар берилган. Биз бундай ҳолатларни фонологиядаги ассимилятив (контекст) нейтрализацияга киритган эдик. Лекин баъзи келтирилган мисоллар (*оғиз — оғзи*), (*халқ — халққа, улғу — улғаймоқ³* каби) морфонологияга тааллуқли бўлса ҳам, уларнинг грамматик (морфонологик) маънони фарқлашдаги хизмати кўрсатиб берилмаган.

Кўпгина асарларда морфонологиянинг биринчи вазифаси, морфемаларнинг фонологик структураси барча тиллар учун хос эканлиги кўрсатилади. Бу аслида Н. С. Трубецкойнинг юқорида келтирилган асарида айтилган эди. Морфемаларнинг турли типлари: ўзак ва аффиксал морфема (қўшимчалар, префикс ва суффикслар) ва уларнинг турли сўз туркумларида қандай уланиши ҳамда бу морфемаларнинг бирикув жараёнида қандай товуш ўзгаришлари, алмашинувлари рўй бериши турли тилларда ҳар хил даражада бўлиши мумкин. Славян тилларида, хусусан, рус тилида бундай морфонологик хусусиятлар жуда кўп топилади. Бироқ, туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида морфонологиянинг вазифаси анча чеклангандир. Н. С. Трубецкой морфемалардаги товушнинг комбинатор ўзгаришлари барча тилларда топилишини айтади. Лекин у баъзи агглютинатив тилларда бундай комбинатор ўзгаришлар морфемаларнинг фонологик структураси билан бирга бутун морфонологияни ташкил этишини алоҳида таъкидлайди⁴. Морфонологиянинг ўрганиш манбаини бундай кенгайтириш тилларнинг морфонологик турларига боғлиқ туюлади. Шу сабабли, бу масалага алоҳида тўхтаймиз.

Агар Н. С. Трубецкой кўрсатган бўлимлардан иккинчи ва учинчисини морфонологиядан чиқарилса, унинг тадқиқот манбаи жуда ҳам чегараланиб қолади. Масалан, ўзбек тилида *қара — қараш — қаров — қаровчи — қоровул* сўзларидаги ўзак морфема *қара*, ундан ҳаракат номи ва от ясалганда, аффиксал морфемалар ёрдамида **а-о** фонемалари алмашинуви рўй беради. *Тара — тароқ, сана — саноқ, туна(моқ) — тунов — туновчи*

¹ Sjoberg A.F. Uzbek structural grammar. p. 45—48

² Sjoberg A.F. Op cit., p. 5i.

³ Sjoberg A.F. Op. cit., p. 41—52.

⁴ Трубецкой Н.С. Морфонологическая система русского языка. Указ. соч. с. 80—83.

кабилар ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. Фақат морфемалардаги фонема алмашинуви билан иш тутиш жуда тор доира билан чекланиб қолишга олиб келади. Агар агглютинация ва флексия ҳисобга олинса, кенгроқ таҳлил доираси вужудга келади. Бунда сўзларни алоҳида сўз туркумлари сифатида қараб, улардаги морфонологик аломатларни аниқлаш лозим. Лекин яна мисолларни давом эттириб, кўп морфемали сўзлар олинса, унда ҳам сегментал (фонема), ҳам супрасегментал (урғу) воситаларнинг ўзгаришларини кўрамиз: *улуғ — улғаймоқ, ачиқ — ачитмоқ, ачитқи — ачишмоқ, онг — англа — англатмоқ*.

Агглютинация натижасида, аффиксал морфемаларни ўзак морфемага кетма-кет улаш натижасида уларнинг ё бирида ёки иккинчисида, баъзан ҳар иккисидида фонемалар алмашинуви рўй беради ва урғунинг ўрни ҳам кўчади. А. М. Щербак фикрича, агглютинатив тиллардаги морфемалар флектив тиллардагига қараганда кўпроқ даражада мустақил сўзлардан келиб чиққанлиги қолдиқларини сақлаб қолган. Бу сўз формаларининг прототиплари агглютинатив тилларда синтактик бирикмалардан ҳосил бўлиб, улардаги ҳоким аъзо охири ўзак морфемага, тобъе аъзолар эса, аффиксал морфемаларга айланганида кўринади. Лекин агглютинатив морфемаларнинг мустақил сўзлар билан алоқаси фақат этимологик жиҳатдан синтактик бирикмаларнинг семантикасидаги ўзгаришлар жараёнида уларнинг компонентлари формал қайта ташкил бўлишларга дучор бўлиб, охири бутунлай бошқа сифатга эга бўлган¹. Бундай ўзгаришлар қаторига, ички флексия, урғу ўрнининг ўзгариши, сўз асосининг тўла ёки қисман қайтарилиши, мунозарали бўлса-да, сўз формаларидаги аналитик формалар грамматик маънони ифодаловчи воситалар² сифатида киритилади. Албатта, бу воситаларнинг грамматик (морфологик) маънони ифодалашидида морфонологик альтернативлар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Лекин улар яхши ўрганилмаган. Ўзбек тилида ҳам бу масала кенг таҳлил қилинмаган. Морфонология сегмент ва суперсегмент воситалар билан иш кўради ва бу воситалар сўз ва морфемалар таркибидида бир-бири билан ўзаро боғлиқ. Бундай сегмент ва суперсегмент воситаларнинг узвий боғлиқлиги, айниқса, славян тилларида, хусусан, рус ва болгар тилларида яққол кўрилади. Бу тилларда морфонология фонемалар алмашинуви (сегмент планида) ва акцентнинг (урғу) ўрни ўзгариши (суперсегмент планда) сифатида икки томонлама қаралади³. Лекин герман тилларига доир тадқиқотларда морфонология

¹ Қаранг: Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя), Ленинград, 1977, с. 15.

² Қаранг: Щербак А. М. Указ. соч. с. 15—20.

³ Қаранг: Чурганова В. Г. Очерки русской морфонологии. М., 1973, с. 39. Аронсон Г. Г. Морфонология болгарского словоизменения М., 1974, с. 170—192.

кўпинча фонемалар алмашинуви билан чегараланиб қолган¹. Кўринадики, худди фонологиядагидек, сегментал морфонология ва акцентологик (суперсегментал, просодик) морфонология фарқланиши мумкин. Ҳозиргача кўпроқ ўрганилаётган морфонологик хусусиятлар сегмент фонемаларнинг алмашинуви доирасида чеклиниб қолмоқда. Рус², болгар ва умуман славян, ҳамда ҳинд-европа тилларидан бошқа тилларда акцентологик морфонология яхши ўрганилмаган. Лекин акцентологик морфонология урғу бўғиндан бўғинга кўчиб турувчи тилларда жуда кенг ўрин эгаллайди. Рус тилида бундай ҳолат кўп учрайди³: *креплю — крепишь — крепильщик — крепильщица, кочевать — кочевник, вода — воды — водяной* каби. Урғунинг ўрни кўчмайдиган ёки кўчса ҳам камроқ морфемаларда бўладиган тилларда акцентологик морфонология анча тор доирада тарқалган⁴. Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, гап урғу ҳақида борганда, кўп бўғинли сўзлардаги биринчи даражали урғу назарда тутилади. Сўз урғусининг бошқа даражалари эшитилишда унча фарқланмаслиги сабабли эътибордан четда қолади.

Кўрсатилган хусусиятлар флектив — агглютинатив тил типиде аниқланган. Лекин агглютинатив тилларда урғунинг морфонологик хусусияти ўрганилмаган. Морфонологиянинг баъзи агглютинатив тиллар (бурият, мўғул, қалмиқ, ёқут ва тува тиллари) морфемаларда фонемалар алмашинуви, турли морфемаларнинг фонологик структураси ва уларда фонемаларнинг бирикув тартиби ҳамда турли фонематик ўзгаришлар (айниқса сингармонизм) ёритилган⁵. Лекин унда ҳам акцентологик морфонология ҳақида ҳеч бир фикр айтилмаган. Туркий тилларда урғуга доир тадқиқотларда кучли урғунинг кўчиши энг қадимий туркий тилда агглютинациянинг шаклланиш даври, яъни сўз ўзгартурувчи аффиксларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ равишда қаралади. Урғунинг бошқа даражалари ва кўчма табиати кейинчалик пайдо бўлган⁶. Қадимий туркий тилда ўзак бир бўғинли ва уч элементдан ташкил топган (СУС) бўлиб, кейинчалик **У, СУ, УС, УСС, СУСС** ўзак турлари ҳосил бўлган⁷. Бу бир бўғинли

¹ Қаранг: Кубрякова Е. С., Панкрац Ю. Г. Морфонология в описании языков М., 1983.

² Қаранг: Редькин В. А. Акцентология современного русского литературного языка. М., 1971; Ананьева Н.Е. и др. Славянская морфонология. Субстантивное словоизменение. М., «Наука», 1987.

³ Қаранг: Редькин В. А. Акцентология современного русского литературного языка. М., 1971.

⁴ Бунга мисол қилиб қуйндаги тадқиқотни кўрсатиш мумкин: Л. А. Телегин. Морфонологическое использование английского словесного ударения. Самарқанд СамГУ, 1976.

⁵ Қаранг: Золхоев В. И. Фонология и морфонология агглютинативных языков. Новосибирск, 1980.

⁶ Аракин В. Д. Ударение—Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика М., 1984, с. 421.

⁷ Баскаков Н. А. Фономорфология, Вышеуказ. раб. с. 422. Баскаков Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, с. 9.

Ўзақларда бир унлининг борлиги (биринчи даражали) кучли урғунинг борлигига ишора қилади. Агглютинация натижасида сўзга қўшиладиган турли аффикслар (улар бир сўзда олтита-гача бўла олади) баъзан сўзнинг ўзагидан ҳам узунлашиб, аффиксал морфемаларнинг бир-бири билан аниқроқ уланиши учун бирор даражадаги урғуга муҳтож бўлиб қолган: *болалар-и-миз-да-ги, хизмат-чи-лар-и-миз-да-ги* каби. Ўзбек тилида кучли урғудан ташқари, яъни биринчи даражали сўз урғусидан олдин иккинчи даражали урғу қўйилади ва бу ўзбек тили акцентуациясининг асосий хусусиятларидан бири ҳисобланади¹. Бинобарин, ўзбек тили полипросодик (кўп даражали) кўчувчи (бизнингча, бешта даражадаги урғуга эга) табиатга эга. Монопросодик тилларда (масалан, литов, швед тиллари) урғу фақат бир бўғинга тушади. Лекин бу албатта, баъзи истисноларга эга. Чунки полипросодик тилларидаги баъзи сўзларда монопросодика ва аксинча, монопросодик тилларда полипросодика ҳолатлари топилди². Кўпгина тилларда урғунинг ўрни ва даражаси турғун эмаслиги ва аниқ чегараланмагани кўзга ташланади. Ўзбек тили ҳам бундан мустасно эмас. Урғунинг монопросодик ва полипросодик табиати морфонологик жиҳатдан қаралганда кўчувчи ва кўчмовчи ўрни, урғу даражаларининг бўғинларни улашдаги хизмати ва бу уланишнинг тартиби билан сўзнинг акцент-ритмик структурасини аниқлашда аҳамиятлидир. Сўзларда қандай бўғин типларининг «уланиш тартибини» «силлаботактика» ёки бўғин тактикаси деб атаймиз. Урғунинг ўрни ва даражасидаги уланиш кетма-кетлигининг тартибини «акцентотактика» деб аташимиз мумкин. Биз юқорида келтирган «морфонотактика»³ тушунчасига мойил келади. Силлаботактика ва акцентотактика масалаларини бир йўла тадқиқ этиш мумкин ва бу анча қулайлик туғдиради. Бунда бўғин турларининг уланиши ва ҳар қайси бўғинда урғунинг даражасини кўрсатиш мумкин. Масалан, *кўр-сат-моқ-да-лар* сўзи қуйидаги ҳолатда берилади:

3 2 1 4 5

СУС — СУС — СУС — СУ — СУС (С — ундош, У — унли сонлар — урғу даражалари). Бу сўзда 4 та ёпиқ бўғин (СУС) ва битта очиқ

¹ Салижонов С. Силлабическая и акцентная структуры слова и их соотношение в разностемных языках. АҚД, М., 1982.

² Качельсон С. Д. Фонемы, синдемы и «проемужуточное» образования. — Фонетика. Фонология, Грамматика М., 1971 с. 139.

³ Фонологиянинг сўз боши, ўртаси ва охирида қандай фонемалар бирикишига доир бўлими «фонетика» деб аталади. Унинг давоми сифатида бўғин турлари ва урғунинг даражаларининг кетма-кет уланиш тартибларини «силлабоакцентотактика» деб атадик. «Морфонотактика» морфемаларнинг бирикиш ёки бирикмаслигидаги фонологик қондаларга тегишлидир. Морфонологиянинг турли морфемаларнинг бирика олиш тартибларини ўрганувчи бўлим «морфотактика» дейилади. «Морфонотактика ва морфотактика» ҳақида қаранг: Касевич В. Б. Морфонология такт Л., 1986, с. 39.

«Морфотактика» термини қўлланмаса ҳам турли аффиксал морфемаларнинг уланиш тартиби қуйидаги илмий ишда яхши берилган: Якубова Н. К. Правильно формального синтеза узбекских словформ — Система «Уровни языка», М., 1969, с. 139 — 151.

бўгин (СУ) уланган. Умуман, СУ, СУС бўгин турлари ўзбек тилида жуда кўп учрайди.

Ўзбек тилида бошқа туркий тиллардаги каби сўз формалари морфемаларнинг кетма-кет уланишидан тузилиб, одатда, ўзак морфема ва кейингилари аффиксал морфемалардан иборат. Баъзан сўз формасининг асоси ўзак морфема ва бир ёки бир неча аффикслардан иборат деб ҳисобланади. Сўз асоси мустақил бирлик ҳисобланиб, унга кирган ўзак морфема нул аффиксига эга бўлади. Сўз асоси ва ўзак морфемага қўшилладиган аффиксал морфемалар кетма-кет бўлиб, занжирсимон уланган ҳолатда турли сонлар билан (биринчи, иккинчи аффикс ва ҳ. к.) аталади¹. Бундай ўзак ва аффиксал морфемаларнинг кетма-кет уланиш тартиби, «морфотактика» деб аталади. Лекин ана шу турли морфемаларнинг бирикув ва бирика олмаслигини фонологик қоидалар ёрдамида изоҳлаш «морфонотактика» деб юритилади. «Морфонотактика қоидалари фонема, бўгин ва морфемага тегишли қонуниятларнинг учрашган ўрнида қўлланади ва уларни морфонологик ўзгарувчанликни аниқлашда ҳисобга олиш зарур» — деб ёзади В. Б. Қасевич². Морфемаларнинг асосий типларини ўзак морфема, аффиксал морфема деб кўрсатиб, кейингиси нчида яна префиксал, суффиксал морфемаларни ва турли грамматик категорияларга тегишли қўшимчаларни ҳам алоҳида морфема деб атаймиз.

Ўзбек тилининг морфонологияси учун префиксал морфемалар жуда пассив хизмат қилади³. Улар, асосан, бошқа тиллардан қабул қилинган. Хусусан, тожик тилидан олинган **бе-** префикси инкор маъносини, **ба-** префикси тасдиқ маъносини англатади. Рус тилидан ўзбек тилига ўтган **анти-**, **де-** каби префикслар бор. Лекин бу префиксларнинг таркибида ҳеч қандай морфонологик ўзгариш учрамайди: *бегумон, беқувват, бекор, антисионизм, делабиализация* каби.

Морфонологик хусусиятлар ўзак морфема билан биринчи аффиксал морфеманинг уланиш чегарасида кўпроқ учрайди. Баъзи ўзак морфемалар аффиксал морфемалар қўшилиши билан ўз структурасидаги (улар чегарасида эмас) бирор фонемани алмаштиради: *онг — англа, тара — тароқ, сез — сескан (моқ), воҳима — ваҳмли, ваҳмоқ — ваҳишат — ваҳший, ивитқи — ивишиқ, сон — сана(моқ), от — ата(моқ), ёш — яша(моқ) — яшасин, бўя — бўёқ — бўёв* ва ҳ. к.

Ўзбек тилида **а-о** ёки аксинча, **о-а** унлиларининг алмашуви морфонологик функция бажаради. Ундош фонемаларнинг морфонологик жиҳатдан турли грамматик формаларни фарқлаш

¹ Якубова Н. Қ. Вышеуказ. раб., с. 141 — 142

² Қасевич В. Б. Вышеуказ. раб., с. 39.

³ Баъзи тадқиқотларда «агглютинатив суффиксал» ва агглютинатив-префиксал тиллар фарқланиб, ўзбек тили агглютинатив — префиксал турга киритилади. Бунда *оталарымга* (*ы* эмас, *и* бўлиши керак) сўзи мисол келтирилади. Бу сўзда ҳеч қандай префикс йўқ. Қаранг: Зубкова Л. Г. Сегментная организация слова. М., 1977, с. 19.

учун қўлланиши ҳам кўпгина сўзларда топилади. Улар ҳақида кейинги бобда тўхтаймиз.

Ўзбек тилидаги (жонли нутқда) баъзи сўзларда унлиларнинг эркин алмашинуви учрайди: **и-у** ёки **у-и** (*ўлим — ўлум, мизғов — музғов, учунчи — учинчи, уруш — уриш*); **а-о**: (*аврамоқ, — оврамоқ, кабоб — кабоб — ковоп*); **ў-у**: (*ўша — уша, тўноғич — туноғич*); **а-е**: (*таги — теги*); **и-е**: (*даҳлиз — даҳрез*) ва ҳ. к.

Бундай унли фонемаларнинг эркин алмашинуви доимий бўлмай, баъзи сўзлардагина учрайди ва бу сўзларнинг маъноларини ўзгартириб юборишга хизмат қилмайди. Умуман, фонемаларнинг эркин алмашинуви, айниқса, ўзбек шеваларида жуда кўп учрайди¹ ва баъзи сўзларнинг фонологик структурасидаги бирор фонеманинг бошқа фонема билан алмашинуви натижасида шу сўзнинг фонематик компонентларидан бирига тегишли бўлади. Ўзбек тилида ундош фонемаларнинг эркин алмашинуви унлиларга қараганда кўпроқ учрайди ва бу ўринда ҳам юқоридагидек сўзларнинг фонологик структурасидаги бир (баъзан икки) фонеманинг шу сўз маъносига халал етказмасдан алмаштириш мумкин: **даҳлиз — даҳрез** сўзида бир йўла **л-р, и-е** алмашинуви кўрилади. Аслан **даҳрез** сўзи тожик тилидан олинган ва шу шакли тўғридир. **г-к**: *тиргак — тиркак, тирговчи — тирковчи*; **ғ-х**: *боғча — бохча*; **ф-п**: *фақат — пақат*; **ғ-к**: *боғга — боққа* ва ҳ. к. Бундай эркин алмашинув кўпроқ халқ оғзаки нутқи ва шеваларда учрайди. Юқоридаги фонемаларнинг эркин алмашинуви фақат сўз ва сўз бирикмалари составида рўй беради. Масалан, **к-г**: *бу кун — бугун, олиб келмоқ — опкелмоқ*. Бу мисолларда сўз бирикмалари қисқаришга учраб, сўз яхлитланиши рўй берган. Уларни морфонологик алмашинув билан ҳам боғлаш мумкин. Фонемаларнинг эркин алмашинуви («вариацияси») билан морфонологик фонемалар алмашинувининг асосий фарқи шуки, биринчисида сўздаги фонемалардан бири ўзгариши билан сўзнинг маъносига путур етмайди ва гўё фонетик вариантлар (дублетлар) шаклида қўлланса, иккинчисида сўздаги бирор фонеманинг алмашинуви морфологик жиҳатдан фарқлашга хизмат қилади.

Юқоридаги сўз бирикмаларининг қисқариши натижасида сўз ҳосил қилиш хусусияти туркий тилларда кўп учрайди. А. П. Поцелуевский бу ҳодисани кузатиш натижасида туркман тили «қатъий агглютинатив эмас, балки агглютинатив-фузюн тилга ўтувчи», чунки унда баъзи ҳолларда флексия ҳодисаси ҳам сақланиб қолган деб кўрсатади ва қуйидаги мисолларни келтиради:

alʔp ber alʔver .. hver
alʔp gel -- alʔqgel → xkel²

¹ Шу сабабли уларни адабий тилга кўчириш нотўғридир.

² Поцелуевский А. П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, с. 56 — 57.

Ўзбек тилида ҳам худди шундай ҳолатни кўриш мумкин¹.

олиб бер — оли бер оббер
олиб кел олипкел опкел

Бундай мисоллар туркий тилларида фузия ва агглютинациянинг ўзаро боғлиқлигини кўрсатади. А. Н. Қононов агглютинация жараёни турли фонетик ҳодисалар билан бошқарилишини алоҳида кўрсатиб, унда уловчи унлининг пайдо бўлиши, икки унли учрашганда дифтонг ёки чўзиқ унлига айланиб кетиши, унлилардан бирининг тушиб қолиши, сўз тушунарсиз бўлиб қолмаслиги учун ундошнинг қўшилиши, ўзакдаги ауслаутнинг аффиксдаги анлаут таъсирида ассимиляция қилиниши² каби ларни санаб ўтади. Фузияда бир ёки икки фонемали морфемаларнинг бир мураккаб аффиксга бирлашиб қолиши кузатилади. (Юқоридаги мисолга қаранг.) Агглютинацияда аффиксларнинг ёнма-ён, кетма-кетликда уланиши кўринади. Фузияда аффикслар ўз маъноларини йўқотади, уларнинг уланиш жараёнида турли қисқаришлар, баъзан товушларнинг тушиб қолиши ва соддаланув рўй беради. Кўринадики, флектив ва агглютинатив тилларда аффикслар бир хил принцилда ҳосил бўлган, лекин фузия аффиксларнинг уланишида турли «едирилиб кетиш» ҳодисаларига дуч келган. Кўпгина туркий тиллардаги сўз ва форма ясовчи аффикслар фузия натижасида ўзак морфема билан бирлашиб кетган³. Ўзак морфемага бошқа ўзак морфемаларнинг ва аффиксал морфемаларнинг уланиши жараёнида улар чегарасида ва бошқа ўринларда ҳосил бўлувчи морфонологик алмашинувлар агглютинатив тиллар учун хосдир. Лекин агглютинатив ва флектив тилларни бир-бирига яқинлаштириши сўзнинг асоси грамматик маънони англатиши ва асосий информацион хизмати бажара олиши, лекин аффиксал морфемалар турли алоқаларнинг хизмати бажариши билан изоҳланади⁴.

Туркий тилларнинг фонетика, фонология ва морфонологиясини ўрганишда бошқа структурадаги тиллар, биринчи навбатда, ҳинд-европа тилларини тадқиқ қилишда қўлланаётган усулларнинг татбиқ этилиши. ҳамда лингвистик типология ва универсалиянинг натижаларини эътиборга олиш илмий асарнинг чуқур ва замон талабига муносиб бўлишини таъминлайди. Туркий тиллардаги баъзи хусусиятлар ҳинд-европа, мўғул, хитой-тибет ҳамда умуман, ностратик тиллари билан қиёсланса, баъзи ўхшашликлар ва фарқларни аниқлаш мумкин. Чунки бирор тилдаги маълум аломат бошқа тилда бироз ўзгарган

¹ Боровков А. Н. Агглютинация и флексия в тюркских языках. — Памяти акад. Л. В. Шербы. М. 1951.

² Қононов А. Н. О фузии в тюркских языках. — Структура и история тюркских языков. М., 1971, с. 109.

³ Қононов А. Н. Кўрсатилган асар, с. 112 — 126.

⁴ Севортян Э. В. Морфологическое строение слова в связи с другими. его характеристиками. — Тюркологический сборник. 1971, М., 1972, с. 135 — 140

ҳолда ёки бирор тилда бўлиб ўтган тарихий ҳодиса эндиликда бошқа бир тилда қайтарилиши мумкин¹.

Сўзнинг фонологик структураси билан унинг морфологик тузилиши ўртасидаги алоқа мўғул ва туркий тилларда сингармонизм, умлаут, ургу (просодик) ва бошқа турли ҳодисалар билан боғланиб кетади. Лекин сўзнинг ўзаги ва асоси (негизи) лексик жиҳатдан анча мустақил бўлиб, унинг грамматик қисми ўзгарувчан ва қўлланиши ўзакка боғлиқ бўлади. Шу сабабли, морфонологик жиҳатдан сўзнинг ўзагидаги фонемалар алмашинувларидан кўра, аффиксал морфемалардаги фонемалар алмашинуви кўпроқ учрайди. Морфонологик хусусиятларнинг ўзак ва аффиксал морфема чегарасида ва кўпинча бўғин чизиғида бўлиши ҳам бежиз эмас. Чунки худди шу морфемалар учрашган ўрин турли фонетик ва фонологик ўзгаришларнинг «майдон»ига айланади.

Сингармонизм ҳодисаси кучли бўлган тилларда унли фонемаларнинг турли бўғинлардаги вариантлари фарқланади. Унлиларнинг сингармоник моделлардаги состави қатор ва лаб белгилари билан фарқланиб, бошқа белгилари (чўзиқлиги, оғизнинг очилиш даражаси, тилнинг кўтарилиши) билан бир хил эмас. Бундай унли фонемалар ягона фарқланиш бирлиги бўлган морфонемага бирлаштирилади. Одатдаги унли фонемалар эса «алломорфон»лар (оттенкалар, вариантлар, аллофонлар) ҳисобланади ва улар каттароқ бирлик бўлган унли морфонемаларга тегишли деб ҳисобланади. Унли морфонема унли фонемаларнинг йнғиндиси бўлиб, у турли фонетик шароитда (турли сингармоник моделларда) алмашиб туради². Лекин сингармонизми бир йўла фонематик ва просодик восита эканлиги бу масалани қийинлаштиради. Ўзбек тилида баъзи сингармонизми сақлаб қолган сўзларда юқоридаги хусусиятга ўхшашлик сезилади. Лекин уларнинг жуда камлиги алоҳида унли морфонемаларни ва уларга тегишли морфонларни аниқлашни тақозо этмайди.

Ўзбек тилида сингармонизмнинг қолдиқлари бўлиб, аста-секин йўқолиб бормоқда. Лекин унинг ўрнини сўзлардаги бўғинларни улаш воситаси бўлган ургу эгаллади. Бу масалани биринчи марта И. А. Бодуэн де Куртене ва А. Шлейхер аниқлаб, агглютинатив тиллар структурасида сингармонизм ҳинд-европа тилларидаги ургу каби функция бажаради — деб кўрсатган эдилар³. Ўзбек тилида ҳам сингармонизм йўқолиши

¹ Қаранг: Абдуазизов А. А., Нигматов Х. Г. Рецензия на «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика». Отв. редактор Э. Р. Тенишев Изд. «Наука», М., 1984 — Советская тюркология 1986, № 3, с. 78 — 80.

² Золхоев В. И. Фонология и морфонология агглютинативных языков. Новосибирск, 1980, с. 24.

³ Бодуэн де Куртене И. А. Резья и резьяне — Славянский сборник. Т. 3. СПб 1876, с. 322. Афсуски баъзи ишларда масалани аниқлашни бошқа олимларга тегишли деб ҳисобланади.

натijasида унинг вазифасини ургу бажармоқда. Ургу таъсирда вокализм системаси айниқса кўп ўзгаришларга учрайди. Лекин ўзбек тилида ургули ва ургусиз унли фонемалар системасини алоҳида қараб, кўпгина аллофонларни аниқлаш мумкин: Морфонологик альтернация унли фонемалар кўпинча ургули бўғинда бўлганида рўй беради: қатнаш — қатнов, қўрқоқ — қўрқув — қўрқиш, мудраш — мудроқ, тергаш — тергов, уйқу — уйғоқ, ухламоқ — ухлоқ, алдамоқ — алдов(чи) ва ҳ.к.

Албатта сегментал ва суперсегмент воситалар ўртасидаги боғлиқлик бу ўринда ҳам билинади. Фонемалар алмашинуви маълум просодик ҳолатда бўлиши бундан далолат беради. Морфонологик альтернация ўзак морфемалардан кўра, аффиксал морфемаларда кўпроқ учраши агглютинатив тиллар учун хос бўлган аломатдир. Сўзнинг асоси, ўзак морфема қандай фонемада тугаганилиги унга уланувчи аффиксал морфемаларда ҳам, баъзан уларнинг ҳар иккисида ҳам фонемалар алмашинуви рўй беришида кўзга ташланади. Бундай хусусиятлар, айниқса шеваларда кўпроқ учрайди¹. Умуман, туркий тиллар ва шевалардаги мавжуд ўзак ва аффиксал морфемалар қиёсланса, уларни бир тартибда система сифатида қаралса ва унда шу аффикснинг энг қадимий туркий тилдаги асосий шаклидан фарқ қилувчи турли вариантларни алломорфлар сифатида олинса, морфонологик хусусиятларни анча аниқ билиш мумкин. Чунки бир морфема турли туркий тилларда бир неча алломорфларига эга бўлиб, улардаги морфонологик альтернацияларда ўхшашлик ва фарқлиниш аломатлари мавжуд.

Морфемаларнинг алломорфлари, асосан, уч шартга тўғри келиши зарур: 1) ифодаловчи маънолари бир хил бўлиши керак; 2) алломорфлар бир-бирига нисбатан тўлдирувчи дистрибуцияда бўлиши зарур; 3) уларни ташкил этувчи фонемалар морфонологик жиҳатдан боғланган бўлиши, яъни бошқа фонемалар билан альтернацияда бўлиши керак. Ана шу учинчи шарт алломорфларнинг морфонологик структурасини тадқиқ қилиш ва уларни бошқа морфемаларнинг алломорфлардан ўхшашлик ва фарқли томонларини аниқлашга имкон беради. Туркий тиллар, хусусан ўзбек тилидаги морфемаларнинг этимологияси ва уларда қандай алломорфлар бўлгани ҳамда ҳозиргача морфонологик жиҳатдан қандай ўзгаришларга учрагани чуқур ўрганилмаган. Бу масалани ўрганиш катта илмий қимматга эгадир. Чунки ўзбек тилидаги сўз асоси билан сўз формасини аниқ чегаралашда кўпгина ноқулайликлар мавжуд. Шу сабабли, баъзан «шартланган ўзак» («эркин ўзакка» қарама-қарши) қўллашга мажбур бўламиз. Масалан: *атеизм, атеист, тур-изм, тур-ист, культ-ив-атор, ирриг-атор* ва ҳ.к². Бу

¹ Қаранг: Пулатов И. Фонемологические особенности падежной системы (на материале диалектов узбекского языка). — Уровни языка и их анализ (на материале языков разных систем). М., 1976.

² Фуломов А., Тихонов А. Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг морфем луғати. Т., 1977, 6 — 7-бетлар.

Ўринда мисоллар рус тилидан кирганлигини инобатга олмоқ лозим. Умуман, морфонологик альтернатция аъзоларини морфонемага бирлаштириб, ундаги ҳар бир аъзони **альтернант** дейиш мумкин. Юқоридагилар асосида ўзбек тили морфонологиясининг манбаи ва вазифаларни нималарни ўз ичига олишини хулоса қиламиз.

Аввало, ҳар бир манба системани ташкил қилади ва манбанинг тадқиқ этилувчи томонлари, ҳамда системага ҳам тегишлидир¹. Морфонологиянинг манбаи грамматик (морфологик) маънони ифодаловчи фонемалар альтернатциясидир. Бундай альтернатциялар морфеманинг турли алломорфларида рўй беради. Морфеманинг компоненти бўлган фонемалар фонология босқичининг бирлиги бўлса, морфеманинг ўзи эса, морфология босқичининг бирлиги ҳисобланади. Бу демак, морфонология фонология ва морфологияга суянади ва улар оралиғида ўз манбаига эга. Морфонологиянинг вазифалари: 1) морфемаларнинг фонологик структураси; 2) алоҳида морфемаларнинг бирикувида рўй берувчи комбинатор товуш ўзгаришлари; 3) морфологик функция бажарувчи фонемалар альтернатцияси (Н. С. Трубецкой) ва 4) морфемалардаги ургуннинг табиати ҳамда унинг ўрни ва даражасини аниқлашдан иборат.

Морфемалардаги (тўғрироғи, алломорфлардаги) фонемалар алмашинувини «морфонологик альтернатция» ёки «морфонема» деб, унда қатнашган ҳар бир фонемани ёки аъзони «альтернант» деб атаймиз.

Морфема — тилнинг энг кичик маънодор бирлигидир. Лекин бу таъриф фақат ўзак морфема тушунчасига нисбатан берилган, бошқа аффиксал морфемалар баъзан кўп маънони ифодалаши ва алоҳида олинганда, ҳеч қандай маънони англатмаслиги мумкин. Аффиксал морфемалар сўз ясаллиши ва сўз ўзгаришида аҳамиятли эканлиги уларнинг сўз формаларида грамматик маънони ифодалаш билан изоҳланади. Демак, морфема лингвистик таҳлил натижасида ҳосил бўлган формал бирликдир. Инсон нутқида фақат аниқ сўз формалари берилган (алоҳида сўз эса ноль кўрсаткичга эга бўлган сўз формаси ҳисобланади).

Барча сўз формаларини гуруҳларга ажратишда улар ифодаловчи маъноларни эътиборга оламиз ҳамда уларнинг аффиксиз қисмини ажрата оламиз, яъни чегарасини биламиз. Сўз формаларининг гуруҳи ва уларнинг чегараси ўртасидаги муносабат шундай тузилганки, донм улар учун умумий бўлган маълум бир элементни топниш мумкин. Гуруҳ билан чегаранинг учрашиш ўрни бир элемент (аффикс) ёки у қўшилган кўп элементларга (аффиксларга) тўғри келади. Бу муносабатдан билиш мумкинки, масалан, келишик морфемаси сўз формасининг гуруҳи ва чегарасига кира олади. Ундан ташқари, келишик

¹ Мельников Г. П. Системный подход в лингвистике. — Системные исследования. М., 1972, с. 185.

морфемаси маълум грамматик категориянинг маъносини ифодалайди. Кейинги хусусият барча келишик морфемаларига хосдир. Демак, барча келишик морфемалари «ёпиқ» бир системага киради ва ундаги ҳар бир аъзо сўзларнинг ўзаро муносабатини белгилайди. Шу сабабли бундай морфемаларни **аффиксал морфемалар** деб аташ мумкин. Ўзбек тилидаги ҳар бир аффиксал морфема маълум грамматик маънони ифодалайди. Ўзбек тилида сўзга қўшилувчи аффиксал морфемалар сони олтигача етиши мумкин. Аффиксал морфемалар ўзак морфеманинг ўнг томонига кетма-кет қўшилиши сабабли уларни постфикслар (лотинча — *пост-кейинги*) деб ҳам аталади. Лекин кетма-кетлик тартибини назарга олиб, улар **аффиксал морфема** деб, охиригиси эса **постфиксал морфема** деб ҳам аталади. Ўзак морфема билан аффиксал морфеманинг фонологик структурасида кўпроқ фарқланишлар ва баъзи ўхшашликлар мавжуд. Улар ўртасидаги ўхшашлик аломатлари бўғин структурасининг тўғри келишида билинади. Масалан, **-лар** кўплик категориясининг морфемаси (СУС) бўғинга, **-и** эгалик морфемаси (У), **-са** шартлик феъли морфемасига (СУ), **-ит** буйруқ феъли морфемасига (УС) бўғинлари тўғри келади. Шуни алоҳида айтиб ўтиш лозимки, бўғин структураси ва морфемик структура бутунлай бошқа ярусга тегишли бўлиб, бўғин фонетик бўлиниш (фраза, такт, бўғин ва товуш), морфема, морфемик ажратиш (ўзак ва аффиксал морфемалар) натижасида аниқланади. Фонологик жиҳатдан бу морфемаларда унли ва ундошларнинг жойлашиши, дистрибуцияси ва уларнинг бирикиши, қайси фонемалар маълум ўринда қандай хусусиятларга эга бўлишини аниқлаш мумкин.

Ўзак морфемалар: 1) от ўзакли; 2) феъл ўзакли; 3) фоносемантик (тақлидий сўзлар) ўзакли бўлади. Ўзак морфема мустақил қўллана олади ва маълум маънони ифодалашга хизмат қилади.

Ўзича мустақил қўллана олмайдиган, ўзак морфемага қўшилиб, сўз формаларини ташкил эта оладиган, маълум грамматик маънони ифодалашга хизмат қилувчи морфемалар **аффиксал морфемалар** ҳисобланади. Улар сўз ясовчи, форма ясовчи, сўз ўзгартрувчи аффиксларни ва аффиксоидларни (*сомонхона*, *қизларжон* сўзларидаги *-хона*, *-жон* элементлари ҳам мустақил сўз, ҳам аффикс вазифасини бажаради)¹ ўз ичига олади. Аффиксал морфемаларни грамматик категориялар (келишик, сон, аниқлик, эгалик) ва турли сўз туркумларига қўшиладиган элементлар сифатида қараб, морфологик маънони ифодалашни ва улар қўшилганда рўй берадиган морфонологик альтернатива нуктан назаридан қараш мумкин. Аффиксал морфемаларни ўз навбатида префиксал, суффиксал, флексивлар, уловчи морфемаларга ва сўз морфемаларга (аффиксоидлар) бўлиш мумкин. Охириги уч морфема ўзбек тили учун характерли эмас. Флексивли морфема кўпроқ оғзаки нутқда қўлланади.

¹ Ўзбек тили грамматикаси. I том, Морфология, Тошкент, 1975, 82-бет.

Сўз — морфемаларга ёрдамчи сўз туркумларидан кўмакчи, боғловчи, юклама, модал сўзлар, ундов ва тақлид сўзлар киради. Улар морфонологик жиҳатдан мустақил сўзлар ҳисобланади, лекин баъзилари аффикс вазифасини бажаради ва шу сабабли аффиксоид деб аталади.

Ҳар бир морфонологик альтернатсия от, феъл ва бошқа сўз туркумлари составида бўлишини ҳисобга олиб, ўзак ва аффиксал морфемалар доирасида турли сўз туркумлари ва грамматик (морфологик) категорияларга тегишли бўлган морфонологик аломатларини кўриб ўтамиз.

2.2. ЎЗАК МОРФЕМЛАРНИНГ ФОНОЛОГИК СТРУКТУРАСИ. МОРФОЛОГИЯ ВА ЭТИМОЛОГИЯ

Бошқа туркий тиллар каби ўзбек тилидаги ўзак морфемаларнинг фонологик структураси тарихий жиҳатдан бир бўғинли моновокализмга (бир унлига) эга бўлган. Энг қадимий ва кўп учрайдиган бўғин СУС бўлиб, ундан бошқа типдаги бўғинлар ҳосил бўлган: (С)УС, СУСС, (С)УСС, СУ(С), (С)У(С). (Тушиб қолувчи товушлар қавс ичида берилган). Ўзакларнинг бундай типлари ичида СУС типини бирламчи бўлиб, қолган типлари кейинча ривожланганини Н. А. Баскаков «Древнетюркский словарь» (М.—Л., 1969)да берилган ўзак морфемаларнинг 709 таси ичида статистик фарқни аниқлаш орқали исботлайди¹.

СУС	— 540	— 76,3%
(С)УС	— 107	— 15,1%
СУСС	— 25	— 3,6%
(С)УСС	— 14	— 2,0%
СУ(С)	— 18	— 2,5%
(С)У(С)	— 5	— 0,5%

709 — 100%

Кейинчалик туркий тилларнинг ривожланишида бошқа бўғин типлари ҳосил бўлган ва бу айниқса, рус тили ва у орқали ўзлашган бошқа тиллардаги сўзлар ҳисобига рўй берган.

Ҳозирги қозоқ тилидаги ўзак морфемалар юқоридаги статистик фактларга жуда яқин². Ўзбек тилида ҳам СУС бўғини типини ўзак морфемаларнинг кўпчилигида учрайди. Лекин ўзбек тилининг оригинал прозаик матнлари материалида аниқланган бўғин типлари ичида СУ салкам 49% ни, СУС эса салкам 40% ташкил этади³. Бу ҳисоб ўзбек тилидаги сўзларда кейинча СУ бўғинининг кўпайганидан далолат беради. СУ бўғини жаҳон тилларида анча кўп тарқалган умумий бўғин тури ҳи-

¹ Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков М., 1979, с. 146.

² Баскаков Н. А. Вышеуказ. соч. с. 146.

³ Ризаев С. А. Бўғин структурасини ўрганиш тажрибасидан. Тошкент, 1975. 7-бет.

собланади. Чунки бу бўғиннинг талаффузи анча осон, ундошнинг артикуляцияси билан унли қўшиб айтилади.

Ўзак морфемаларнинг фонологик структураси бир унли ва бир ёки икки ундошнинг бирикиши билан чегараланган. Туркий тиллардаги ўзак морфемаларда саккиз унли фонема (а, е, о, ў, у, і, и, ў) қатнашиб, улардан е — і, о — и, ў — и, а ва баъзи тилларда а ўзгариши ҳамда бошқа тиллар таъсирида вокализм камайиши¹ мумкин. Бундай унли фонемаларнинг камайиши ўзбек тилида кўринади. Туркий тиллардаги 8 унли фонема ўрнида ҳозирги ўзбек тилида 6 унли фонема борлиги бундан далolat беради. Ўзак морфемаларнинг фонематик состави ҳозирги ўзбек тилида қуйидаги кўринишларга эга: 1. С+У; 2. С+У+С; 3. У (бир унли); 4. У+С; 5. У+С+С; 6. С+У+С+С; 7. С+С+У+С; 8. С+У+С+С+С; 9. С+С+У+С+С. Бу схематик кўриниш унли (У) ва ундош (С) фонемаларнинг ўзак морфемаларда қандай дистрибуцияда эканлигини кўрсатади, холос. Энди бу ўзак морфемаларда қандай унли ва ундош фонемалар учрашини кўриб чиқамиз.

Ўзак морфемаларнинг бошида Р, НГ, Ф (фақат бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда) фонемаларидан бошқа барча ундош фонемалар учрайди. Н. А. Баскаков кўрсатишича, л, р, х, г фонемалари кейинчалик бошқа тиллар таъсирида туркий тилларда ҳосил бўлган². Ўзак морфема охирида х, ф, ц, ж, дж, ундош фонемалардан бошқа барча фонемалар учрайди. х, ф, ц, ж, дж фонемалари фақат рус тили ва у орқали бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар таркибида учрайди.

Юқоридаги ўзак морфемалар таркибида қ, ғ, х чуқур тил орқа ундошлардан кейин е унлисидан бошқа барча унли фонемалар мавжуд. Н. А. Баскаков схемаси бўйича тил олди w ундошларини, тил ўрта j ундошини ва тил орқа h ундошини ҳамда унлиларни чизиқ билан кўрсатсак, ўзак морфемадаги қуйидаги фонемалар бирикувини кўрамиз³.

w—	—w	w—w	j—w	h—w
j—	—j	w—j	j—j	h—j
h—	—h	w—h	j—h	h—h

Ўзбек тилида ўзак морфемаларнинг бир унлидан иборат тип (V) у III шахс олмоши билан берилган. Лекин бу олмош ҳам аслида СУС ва кейинча УС>УУ>У га ўтган⁴.

$$ju\eta \begin{cases} u\eta - u\eta \\ uq - u\eta \rightarrow uw \rightarrow uu \rightarrow u \end{cases}$$

¹ Баскаков Н. А. Вышеуказ. соч., с. 186.

² Баскаков Н. А. Вышеуказ. соч., с. 186 — 187.

³ Баскаков Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков, М., 1988, с. 58.

⁴ Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков, М., 1979, с. 151.

СУС бўғинига асосланган ўзак морфемаларнинг туркий тилларда энг типик бўлганлиги ҳақидаги Н. А. Баскаковнинг фикри ностратик тиллар мисолида ҳам исботланади. Бу тиллардаги каш — «қоч», тар — тер — «тепмоқ, урмоқ», бōл — òл — «бўлмоқ — быть», ниг — «ёнмоқ» бер — «бермоқ», пим — пет — пот — «ном», сiw — syba — «лой билан сувамоқ», тур — «туфламоқ»¹ сўзлари шунда и далолат беради.

Юқорида кўрсатилган 6, 7, 8, 9 ўзак морфема типлари ўзбек тилида кам учрайди ва улар ҳам бир бўғин доирасидан чиқмайди. Ўзак морфема бошида ва охирида икки ундошнинг бирикиб келиши туркий тиллар учун типик эмас. Бундай ўзак морфемалар рус тили ва у орқали бошқа тиллардан ўтган сўзларда учрайди: *стѐл, штурм, танк, лифт* кабилар.

«Ўзбек тилининг морфем (ик) «луғатида бир бўғинли типик ўзак морфемаларнинг юзга яқини полисемантиклиги ва омонимик, тўғрироғи, омофонлик хусусияти билан ажралиб туради. А. Фуломов бу хусусият умуман бир бўғинли типик ўзакларга (шу тусдаги сўзларга ҳам) хос эканлигини алоҳида қайд этган эди. Масалан, бот: *чўкмоқ* (сувга ботди), *ҳазм бўлмоқ* (унга овқат ботмайди), *ёнбошига бир нарса ботди*. Бу гап унга ботди. Бу сўзни унга ботиниб айта олмасди»². Икки бўғинли сўзларда бу хусусият деярли кўринмайди, бироқ бу типдаги сўзлар урғунинг ўрни билан фарқ қилади. Бундай сўзларнинг кўпчилиги рус ва чет тиллардан олинган: *атлас* (мато), *атлас* (географик кичик харта); *физик* (физикадан мутахассис), *физик* (физик хусусият); *химик* (химиядан мутахассис), *химик* (химик хусусият) каби. Урғунинг ўрни ўзгариши билан сўзларни фарқлаш фонологик вазифа сифатида қаралади. Лекин ўзак морфемалар урғунинг ўрни билан фарқланса, бу хусусиятни морфонологик деб қараш мумкин. Урғунинг морфонологик вазифаси кейинчалик ҳосил бўлган, чунки у икки ва ундан ортиқ бўғинларга эга бўлган сўзларда учрайди.

Юқоридаги ўзак морфемаларнинг фонематик структураси ҳақидаги масалалар морфонология учун зарур. Чунки морфонология турли морфемалардаги фонемалар альтернацияси қандай морфонемаларни вужудга келтирганини ўрганади. Бу жиҳатдан ўзак морфеманинг дастлабки формаси ва унинг алломорфлари (вариантлари) ўртасидаги боғланишни ўрганиб, шу морфема қайси сўзнинг таркибида қандай ҳолатда учрашини ҳам ҳисобга олади. Бу эса морфонология билан этимология ўртасидаги боғланиш тарихий фонетик ва фонологик ўзгаришлар ва баъзан бошқа сабаблар билан изоҳланиши мумкин.

Ҳозирги ўзбек тилидаги ўзак морфемаларни ва фақат ўзак

¹ Иллч — Свитч В. М. Материалы к сравнительному словарю ностратических языков (индоевропейский, алтайский, уральский, дравидский, картвельский, семитохамитский). — Этимология, 1965, М., 1967, с. 321 — 373

² Фуломов А. Морфологияга кириш. Ўзбек тили грамматикаси, 1 том, Морфология, Тошкент, 1973, 71 — 72-бетлар.

морфемага тўғри келувчи сўзларни қадимий туркий тилдаги ўзак морфемали сўзлар билан қиёсланса, улардаги товушлар алмашинувнинг аниқлаш мумкин. Бундай товуш алмашинувлари баъзан ёндош товушлар таъсирида бўлса, баъзан бу доирадан чиқиб кетади. Ўзак морфемали от ва феълларнинг муносабати-ни олиб кўрсак, улардаги унлининг ёки ундошнинг алмашинуви морфонологик жиҳатдан характерлидир. А. М. Шчербак томонидан тузилган ва унинг катта илмий қимматга эга бўлган асарига илова қилинган, умумтуркий бир бўғинли сўзларнинг рўйхати¹ морфонологик жиҳатдан ҳам жуда аҳамиятлидир. А. М. Шчербак кўрсатишича, энг қадимий туркий тилдаги бир бўғинли ўзакдан иборат бўлган сўзларда бирламчи чўзиқ ва қисқа унлиларнинг дистрибуцияси, омонимларни аниқлаш ва уларнинг энг қадимий формаларини ойдинлаштириш зарур.

Лекин унда берилган \bar{a} , \bar{a} , a , \bar{a} , \bar{i} , \bar{i} , i , \bar{o} , \bar{o} , u , \bar{u} , \bar{u} , u унлиларининг бир бўғинли умумтуркий ўзакларда қўлланиши морфонологик альтернациядан дарак беради. Баъзи ундошлар, хусусан, k , k ҳам аввалига икки фонема бўлган бўлса, кейинчалик d ўз жуфтнинг топиб, ўзак ва аффиксал морфема чегарасида k/d морфонемасининг келтириб чиқаради. А. М. Шчербак берган рўйхатни «Древнетюркский словарь» даги бир бўғинли сўзлар билан солиштириш улардаги морфонологик альтернациянинг тарихий ва этимологик жиҳатдан боғланишини кўрсатади. Масалан, $a\check{c}$ —очмоқ феъли, $a\check{c}$ —қорни оч, aj —осмондаги ой, вақт—бир ой маъносида, aL —олмоқ, яшнаган қизил ранг, aL алдоқчилик, қопқонга тушурмоқ, $a\check{s}$ —овқат, ош, оширмоқ, at от (ном), отмоқ, от (хайвон), ot —от ўт (олов), майса, дорн, oz —оз қутқарилмоқ, озод бўлмоқ, қутилмоқ, узмоқ, min — bin — $mün$ мен (1 шахс кишилик олмоши), минмоқ, кўтарилмоқ ва ҳоказолар².

Келтирилган мисолларда $a-\bar{a}$, $a-o$, (ўзбек тилида кейинчалик (o) пайдо бўлган) $o=o$, $i=e=\bar{u}$, охириги мисолда $b=m$ альтернацияси ва бошқа ўзак морфемаларда $t=d$, $s=z$, $j=z$: $ja\check{j}=\bar{e}z$, $k=g$, ($q=r$, $r=x$) алмашинувларини морфонемалар сифатида қараш мумкин. Семантик жиҳатдан уларда полисемия ва омонимия ўртасидаги боғланиш натижасида кўп маъноли (ўзак морфема тусидаги) сўзлар омонимларга, аниқроғи, омофонларга айланиб кетган ва икки ёки ундан ортиқ сўзга тўғри келган. А. М. Шчербак кўрсатишича, сўзнинг товуш составининг вариантланиши u ёки бу даражада барча туркий тилларига хосдир. Қадимда u жуда кўп сўзлар учун ҳам характерли бўлган. Ҳозирги туркий тилларда қаттиқ ёки юмшоқ қатор, жуда кам даражада лабланмаган ёки лабланган унлилар билан фарқланувчи сўзларнинг борлиги формал жиҳатдан ана шу вариантланиш билан боғлиқ³. Ўзбек тилида ўзак морфеманинг вариантланиши до-

¹ Шчербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков, Л., 1970, с. 193.

² Древнетюркский словарь, Л., 1969. (Бу мисоллар шу луғатдан олинди).

³ Шчербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков, Л., 1977, с. 21.

им ҳам қаттиқ-юмшоқлик билан боғланмайди. Масалан: *илғари—илдам—илк (ил)*, *эр—эрта—эртаки (эр)*¹, *қочоқ—қочқоқ (қоч)*, *онг—англа (анг)*, *тун—тунсв* каби. Қизиги шундаки, умумтуркий бир бўғинли ўзак морфемаларидаги унлилар ҳозирги туркий тилларида турли унлилар билан берилиб, уларнинг алмашинуви морфонологик альтернатсияни эслатади. Аслида эса, бундай товуш алмашинувларини сўзнинг фонематик составидаги бирор фонемани ўзгартириш, лекин бу билан унинг маъносини сақлаб қолиш билан боғлиқ равишда қарамоқ зарур. Ҳозирги туркий тиллардаги фонемалар қадимий «этимологик унли ва ундошларнинг «ўринбосарлари» (субститутлари) ҳисобланади². Лекин туркий тилларнинг тарихий тараққиёти нағижасида фонемалар конвергенцияга учраган: икки фонемадан бир фонема (чўзиқ ва қисқа (ō) = (o) каби) дивергенцияга учраган, бир фонемадан икки фонема (a = a:o каби) ҳосил бўлган³.

Ўзбек тилида ўзак морфемага тенг келувчи бир гуруҳ сўзлар борки, улар от ва феъл шаклида (бунда икки бўғинли) қўлланганда, а/о морфонемасига эга бўлади. Масалан: *онг—англа, сон—сана, от—ата (моқ), ёш—яша (моқ)* каби. Этимологик жиҳатдан *онг-а.н* (унинг) эски формалари *а:нқ = (а:нг а:ң ац =)*⁴ бўлган, яъни (а) билан берилган. Лекин а:ң даги а > о га ўтгани ҳақида ҳеч нима айтилмайди. Фақатгина «онг» шаклининг Вамбери томонидан берилгани маълум. «Онг» ўзагида а > о ўтиши тил орқа нг ундошининг таъсирида бўлган, яъни тил орқа ундоши нг ўзидан олдинги тил олди (а) унлисини ўз талаффузига мослаштириб тил орқа (о) унлисига олиб ўтган. Бу регрессив ассимиляциянинг натижасидир. **Сон** — *сана, от* — *ати*моқ мисолларида бунинг аксини (о > а) кўрамиз. Бу ҳолда с ва т тил олди ундошлари ўзидан олдин келган тил орқа (о) унлисига таъсир этиб, уни тил олди а унлисига айлантирган. Бу ҳам регрессив ассимиляциянинг натижасидир.

Юқоридаги мисолларда этимологик ўзакда аслида а бўлганлиги ҳисобга олинмаса, о > а га ўтиши⁵, яъни аксинча ҳодиса рўй берган, деб изоҳлаш мумкин. Бу албатта, тарихий жиҳатдан тушунтиришга зид келади. Бу ўрнида этимология морфонологик ҳодисани тушунтиришда катта аҳамиятга эгадир. а/о ва о/а морфонемаларининг альтернантларидан биринчилари комбинатор ўзгариш натижасида иккинчи альтернантларга ўтганлиги этимологик жиҳатдан исботланади.

Ўзбек тилида икки ва ундан ортиқ бўғинли ўзақлар икки ва ундан ортиқ морфемаларнинг бирикувидан тузилган. Бунда бўғин ва морфема чегарасининг кўп ҳолларда тўғри келиш

¹ Фуломонов А. Морфологияга кириш. 73-бет.

² Қаранг: Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Отв. редактор Э. Р. Тенишев. М., 1984, с. 400.

³ Поливанов Е. Д. Фонетические конвергенции. — Вопросы языкознания. 1957, № 3, с. 77 — 83.

⁴ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских яз. М., 1974. с. 153 — 154.

⁵ Фуломонов А., Тихонов А. Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг морфем (ик) луғати, Тошкент, 1977, 383-бет.

ҳолларни учрайди. Баъзи сўзларнинг этимологиясини ўрганиб, уларда асл ўзакни қиёслаш орқали морфемалардаги фонетик ва фонологик ўзгаришларни билиш мумкин: *йалпай* — *йалпоқ* (умумий қисм «йалп» деб тахмин қилинади), *болға-болға* (бол — «босиш» маъносида), *ўпқон* — *ўпирилмоқ* (ўп), *писмиқ* — *пистирма* — *бостирма* (пис — пус — фоносемантик ўзак), *мели* (менгли) — *менг* — *менгиз* (менг — «хол»), *холтой* — *холдор* (хол)¹. Баъзи сўзлардаги ўзак морфемасини қийинчиликсиз ажратиш мумкин. Бундай сўзларда ўзак морфема шу сўзларнинг маъносини аниқлашда анча қулайлик туғдиради, *чал* — *чалиш* — *чолғу* — *чалувчи*, *ют* — *ютуқ* — *ютув(чи)* — *ютқазиш* — *ютқазув(чи)*, *ўт* — *ўтлоқ* — *ўтлаш* — *ўтлат(иш)* каби. Охириги мисолдаги «ўтлоқ» сўзининг Афғонистондаги ўзбек шеваларида қўлланувчи «ўтоқ» — кабинет, идора сўзи билан этимологик боғланиши бор. «Ўтоқ» сўзи қадимий туркий тилидан (аслан otav) дари, форс, пушту тилларига ўтган.

Ўзбек тилида шундай сўзлар ҳам борки, улар этимологик жиҳатдан бир ёки икки бўғинли бўлиб, кейинчалик ажралмас ҳолга келган: *кийик* (*кий* ўзагига алоқаси йўқ), *мудраш* — *мудроқ* («муд» ўзаги мустақил маънога эга эмас), *тергаш* — *тергов(чи)*, (тер — «собирать» ўзагига алоқаси йўқ), *рақс* — *раққос* — *раққоса* (бу сўзларда «рақс» ўзаги бор) ва ҳ. к. Юқоридаги сўзларни морфемаларга ажратганда, *-терг-*, *-мудр-*, ўзакларини ва негизини *-терг-*, *-мудра* шаклида бериш орқали уларнинг маънолари аниқланади.

Юқоридагилардан кўринадики, ўзак морфема, асосан, сўзнинг лексик маъносини ифодаловчи бўлса ҳам, унинг фонологик структураси тарихий тараққиёт жараёнида турли ўзгаришларга учрайди ва бу этимологияга мурожаат қилишни тақозо қилади.

Туркий тилларида, хусусан, ўзбек тилида бирламчи бўғин СУС бўлиб, у ўзак морфемаларнинг кўпида мавжуд. Бу бўғин типининг (СУС) фонематик жиҳатдан анча турғунлиги шу тусдаги ёхуд ўзак морфемадан иборат бўлган сўзларнинг полисемантик характери ва омоним (ёки омофон, омограф) хусусиятига эга бўлиб қолишига сабаб бўлган. Тилда омонимларнинг кўпайиши эшитувчининг маънони аниқлашига, умуман, тушунарли мулоқот қилишга тўққиллик қилади. Шу туйғайли тилда икки ва undan ортиқ бўғинли ва ўзак морфемали сўзларнинг тараққиёти учун йўл очилади. Бу ўша бор бўлган ўзакларга турли аффиксларни, яъни аффиксал морфемаларни қўшиш орқали бошқа сўзларни яшаш, сўз формаларини грамматик маънога мутаносиб қилиб яратиш ва сўз ўзгартириш йўли билан амалга оширилади.

Нутқ занжирида аффиксларни иқтисод қилиш натижасида сўзлар фақат ўзаклардан тузилган бўлиши мумкин. Бундай нутқ занжирини бўлакларга бўлиб талаффуз этиш учун ўзак-

¹ Фуломов А. Морфологияга кириш, 72-бет.

лар унли ва ундошлардан иборат бўлиши зарур. Шу сабабли, туркий тилларда фақат унли ёки ундошдан иборат бўлган ўзаклар йўқ. (Ҳозирги ўзбек тилида фақат унлидан иборат бўлган «у» олмошини истисно қиламиз). Бу хусусият ўзаклар ўртасида чегарани аниқлашга имкон беради. Морфемаларнинг бошида ундошлар бирикмалари йўқ. Бу эса, туркий тиллардаги морфемалар ўртасида боғланиш чегарасини аниқлашни осонлаштиради¹.

2.3. АФФИКСАЛ МОРФЕМАЛАРНИНГ ФОНОЛОГИК СТРУКТУРАСИ. МОРФЕМА ВА АЛЛОМОРФ.

Мустақил ҳолда алоҳида қўлланмайдиган, фақат ўзак морфемага қўшилиб, турли лексик-грамматик маъноларни ифодалашга хизмат қилувчи морфемалар аффиксал ҳисобланади. Алоҳида ҳолда ҳар бир аффикс аффиксал морфемага тўғри келади. Ўзакнинг қандай товушга тугаганига қараб аффикслар ҳам турли ўзгаришларга учрайди. Бир морфеманинг турли морфонологик формаларда намоён бўлиши алломорфларни келтириб чиқаради. Масалан: феълнинг сифатдош формасига тегишли бўлган **-ган** морфемаси турли морфемаларнинг қайси фонемага тугаганига қараб **-кан**, **-қан**, **-ган** алломорфларига эга бўлади: *ёзган*, *эккан*, *суққан* (бошини суқмоқ), *турган* (шеваларда) каби. Алломорфларнинг фонематик состави бир-биридан бирор фонема билан фарқ қилади.

Р. Якобсон рус тилидаги келишк қўшимчаларни «нуль» (бош келишк) ва «реаль», яъни бир ва ундан ортиқ фонемадан (бошқа келишклар) иборат деб қарайди. Бир ва икки фонемадан иборат бўлган аффикслар бир бўғинли, учдан ортиқ фонемалари бўлса, икки бўғинли бўлади². Ўзбек тилида барча келишк аффикслари бир бўғинли ҳисобланади ва баъзан ургу олади.

Тарихий жиҳатдан аффикслар мустақил сўзлардан келиб чиққан. Буни этимологик таҳлил натижасида аниқлаш мумкин: *борардим* — *борар эдим*, *келаётир* — *келаётити*, *биладиган* — *била тургон* каби. Бу ҳолатларда феълнинг аналитик ва синтетик формалари фарқланади. Аффиксал морфемалар, асосан, бир маънони ифодалаши (моносемантиклиги) билан кўп маъноли (полисемантик) характердаги ўзак морфемалардан фарқ қилади.

Аффиксал морфемаларнинг фонематик структураси ўзак морфемаларникидан айрим хусусиятлари билан фарқланади. Ўзак морфемалардаги СУС, СУ каби фонематик ва бўғин типлари аффиксал морфемаларда ҳам учрайди (**-ган**; **-са** каби).

¹ Мельников Г. П. Алтайская гипотеза с позиций системной лингвистики. — Проблема сбщности алтайских языков. Л., 1971, с. 69 — 70.

² Якобсон Р. Морфологические наблюдения над славянским склонением. (Состав русских падежных форм) — Избранные работы. М., 1985, с. 187.

Бироқ, бошқа типдаги аффиксал морфемалар ҳам бор. **V** — моновокализм (бир унли) типдаги аффиксал морфема — и эгаллик аффикси (*китоб-и, қалам-и* каби) ва феълларнинг қўшимчаси (*сўр-а-моқ, ташл-а-моқ, яш-а-моқ*) сифатида мавжуд. **C** — моноконсонантизм (бир ундош) типдаги аффиксал морфема от ва феълларда учрайди: *опа-м, ука-нг, кўрсат(моқ), тани-ш, туга-л, қури-т(моқ), отла-н(моқ)* ва ҳ.к. Аффиксал морфемаларда ундошлар бирикмалари деярли учрамайди. Лекин улар ўзак морфема ундош билан тугалланиб, аффиксал морфема ҳам ундош билан бошланса, ундошлар бирикмалари ва қўш ундошлар (геминатлар) ҳосил бўлади: *эт-тир(моқ), кўндир-моқ, бит-каз-ган, чал-дир-са, айт-тир-ган* ва ҳ.к.

Аффиксал морфемалар составида ў унлисидан бошқа барча унлилар ҳамда **ф, ц, ж** (журнал сўзидаги) рус ва чет тилларидан ўтган ундош фонемалардан бошқа ҳамма ундошлар учрайди. СУС, У, СУ типларидан бошқа аффиксал морфемаларнинг турлари қуйидагича: УС (**-ир, -иш, -ин, -ик, -ли**) каби; УСС (**-ист**), ССУ (**-нчи**);

УСУС (**-акай, -агон, -имиз, -ингиз**);

УССУ (**-алла, -илла, -инчи**);

СУСУ (**-гача, -гина, -гуси, -даги, -кина**);

СУССУ (**-гунча, -канча, -ларча, -кунча**);

СУСУС (**-диган, -дингиз, -ётир**);

СУССУС (**-ётган, -япкан, -маслик, -моқлик**);

УССУС (**-илдоқ, -имтил, -имтир, -истон**);

ССУС (**-мтир**);

СУСУСС (**-параст**).

Келтирилган бўғин типларида рус ва тожик тилларидан ўтган аффикслардан баъзилари ҳисобга олинди. Бу аффиксал морфемаларни фонематик ва бўғин структурасига кўра содда (У, СУ, УС) ва мураккабга (УССУ, СУСУ, СУССУ каби) бўлиш мумкин. Мураккаб аффиксал морфемалар икки ёки ундан ортиқ бўғинни ташкил эта олади. Аффиксал морфемалар аниқ бир кетма-кетликда ўзак морфемаларга уланади ва ўзи ҳам ён-атрофидаги элементлар таъсирида турли алломорфларда намоён бўлади.

Туркий сўзлардаги структурал элементлар бинар ҳолатда тақсимланади: чанда — ўзак морфема (префикслар йўқ, улар рус, тожик ва чет тиллардан ўтган сўзларда кам учрайди), ўнгда аффиксал морфемалар. Ўзак ва аффиксал морфемалар чегарасида фузион жараёнлар кучсиз ривожланган, лекин баъзи шевадарда анча тараққий этган¹. Флексия ва агглютинациянинг боғланиши ҳақидаги фикрлар олдинги бобда берилган эди. Алоҳида айтиш керакки, баъзи феъл формаларининг икки

¹ Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя) Л., 1977, с. 21.

Префиксларнинг йўқлиги ҳақидаги фикр — А. Фуломовга тегишли. Қаранг: Гулямов А. Г. К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке — Академику В. А. Гордлевскому к его 70 — летию, М., 1953, с. 101.

шаклда — аналитик ва синтетик бўлиши ва синтетик шаклида турли фонетик ҳодисаларга дуч келиб, морфонологик жиҳатдан турли алломорфларига эга бўлиши мумкин. Масалан: *келаят-тир* — *келяпти, келур* — *келар* каби. А. М. Шчербак кўрсатишича, бир томондан, аффиксал морфемалар фонематик составининг чегараланганлиги, иккинчидан, уларнинг миқдори кўплиги аффиксал омонимиянинг бир тилнинг ичида ва турли туркий тиллар ўртасида кенг тарқалишини табиий қилиб қўяди¹. Аффиксал морфемаларнинг омонимияси натижасида бир морфема турли вариантларга ёки алломорфларига эга бўлган ва баъзан сўзлашувда бири ўрнига иккинчисини алмаштириш ҳоллари кўп учрайди. Масалан, ўзбек тили жонли нутқида тушум келишиги аффикси (-ни) қаратқич келишиги (-нинг) ўрнида (*даряхтни(нг) тепаси каби*) қўлланиши мумкин. Бу албатта, ўзбек нутқ маданиятининг қондасига зиддир. Аффиксал морфемалар ичида шундайлари ҳам борки, уларда омонимлик хусусияти жуда ривожланган. Масалан, -а аффиксал морфемаси от, сифат, феъл ва фоносемантик ўзакларга қўшилиб, турли сўз туркумлари ва формаларни ясайди. Ўзбек тилининг морфем(ик) лугатида кўрсатилишича, -а ўн икки ҳолатда қўлланиши мумкин, лекин бу морфема бошқа алломорфларига эга эмас. У бир шаклда турли аффиксал морфемалар функциясини бажариб, ҳақиқий омоним бўлиб қолган. Туркий тилларда баъзи аффиксал морфемалар икки ёки ундан ортик грамматик маънони ифодалайди. Масалан, ўзбек тилида -иш, суффикси тўрт грамматик маънони, -ай (2), -ак (3), -ги (5), -да (5), -дак (2), -дан (3), -ди (2), -дик (2), -дир (4), -дан (2), -док (2), -жон (2), -и (3), -ий (2), -ик (4), -им (3), -ир (2), -и (4), -й (2), -к (3), -ка (5), -кан (2), -кач (2), -ки (5), -кин (3), -кир (2), -ла (3), -лар (2) ва ҳ.к.² Бу масала морфологиянинг вазифаси ҳисобланади³. Лекин келтирилган аффиксал морфемаларнинг алломорфлари ва уларда фонема ҳамда урғунинг альтернацияси морфологик вазифа бажара олишини ўрганиш морфонологиянинг вазифаси ҳисобланади. Кейинги бобда морфонологик альтернацияларни батафсил ёритамиз.

2.4. МОРФОНОЛОГИК АЛЬТЕРНАЦИЯЛАР. МОРФОНЕМА

Ўзак ва аффиксал морфемаларнинг бирикуви натижасида ҳосил бўлувчи морфологик маънони ифодаловчи морфонологик альтернацияларда қатнашувчи альтернант фонемалар гуруҳи **морфонема** деб аталади. Морфонема морфологик функция бажарувчи бир неча фонемаларнинг йиғиндиси ҳисобланади. Ўз-

¹ Шчербак А. М. Очерки по морфологии ... с. 26 — 27.

² Фуломов А. Г., Тихонов А. Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг морфем(ик) лугати. Тошкент, 1977. 400 — 460-бетлар. Қавс ичида нечта маънони ифодалаши кўрсатилган.

³ Қаранг: Ҳожиёев А. П. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент, 1979.

бек тилида ўзак морфеманинг ўзида ҳосил бўлувчи морфонологик альтернациялар жуда кам ҳисобланади. Масалан: *анг-ла — онг, тара — таро/қ, сез — сес/канмоқ, сон — сан/а, тўс — тўгон, қара — қаро-в — қоровул, тук — тугун, сўра — сўров, авра — авровчи, сариқ — сарғиш, содиқ — садоқат, рақс — раққос, оғиз — оғзаки, мўри — мўркон* ва ҳ.к.

Бу мисолларнинг баъзиларидаги морфонологик альтернациялар ҳеч қандай сабабга эга эмас, яъни шартланмаган: *тўс — тўгон, оғиз — оғзаки, мўри — мўркон*. Лекин бу морфологик альтернацияларнинг кўпчилиги комбинатор-позицион жиҳатдан шартланган, яъни маълум шароит, ёндош товушлар, урғу таъсирида соддалашув ёки қисқарув натижасида рўй беради. Масалан: *сез — сесканмоқ* з — с морфонемаси ўзак морфема билан аффиксал морфема чегарасида бўлиб, **-кан (-ган)** аффиксал морфемасидаги биринчи фонема к ўзак морфемаларнинг охиридаги з фонемасига регрессив ассимиляция натижасида таъсир ўтказиб, ўзи каби жарангсиз қилиб қўяди. Бошқа мисоллардан *сўра — сўров, авра — авров, қара — қоровул, қаров а — о* морфонемасига эга. Лекин аффиксал морфемадаги в лаб ундош ўзак морфема охиридаги а лабланмаган унлисини **о** лабланган унлисига айлантиради.

Морфемаларда аслида тарихан қайси унли ёки ундош бўлганлигини бир сўзнинг турли фонемалари, сўз парадигмаларини қиёслаш ва уларда қайси фонема кўпроқ қўлланганини аниқлаш орқали билнш мумкин. Масалан: *сўра — сўрамоқ — сўраш — сўради, сўралди — сўралиш, сўрама — сўранг — сўроқ — сўров — сўровчи — сўроқлаш*. Бу мисолларда *сўра* морфемаси (**сўр** — тарихий шакли ҳам бор) кўпроқ парадигмаларда қайтарилади. к ва в дан олдинги *сўроқ, сўров* парадигмаларида **а > о** ўтиши регрессив ассимиляциянинг натижасидир. **а/о** морфонемаси ўзбек тилида кўп қўлланади. Унинг альтернантлари ёндош ундошлар таъсирида ҳосил бўлган унлилар ҳисобланади. Ўзбек тилида тил олди ундошлари билан ёндош келганда **а**, и тил орқа ундошлари билан ёндош келганда **о** унлиси келиши бу ўрида ҳам кўринади. Лекин бундан мустасно мисоллар ҳам бор: *чалиш — чолғу(чи), ларза — ларзон, мўри — мўркон, даллол — далолат* каби. Маълум гуруҳга кирувчи, яъни сўз туркуми сифатида қўлланувчи сўз ўзининг ўзак ва аффиксал морфемалари билан бирга, бошқа гуруҳдаги сўзлардан фарқланишида ундаги қандай морфонологик альтернация борлиги ҳам эътиборга олинади. Бу морфемаларнинг парадигматик жиҳатини изоҳласа, морфемаларнинг бирикувидаги фонемалар бирикмалари ва акцентологик бирикиши, урғунинг ўрни ва даражаларининг тақсимоти синтагматик таҳлилнинг вази-фасидир¹.

¹ Редькин В. А. О задачах изучения морфонологических единиц в их связи с единицами смежных уровней. — Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействия. М., 1969, с. 133.

Сўз формаларининг парадигмасини қиёслаш ёрдамида баъзи синонимларни ва улардаги морфонологик альтернацияларни аниқлаш мумкин. Масалан: *анграймоқ — ангров — анграйиш, анқаймоқ — анқов — анқайиш, баъзи — баъзан, айни — айнан — айният, тирак — тиргак, тиркович — тирговчи, тирков — тиргак* каби. Бу мисолларда алоҳида фонемалар эмас, балки фонемалар бирикмалари **-нк, -нгр, р — рг, рг — рк** фарқланади ва **а/о, нуль-ан** морфемалари учрайди. Морфологик альтернацияларни аффиксал морфемаларда сўз ясовчи, форма ясовчи ва сўз ўзгартирувчи каби турларини кўрсатиб, уларни алоҳида сўз туркуми доирасида текшираимиз.

2.5. ОТЛАРДАГИ МОРФОНОЛОГИК АЛТЕРНАЦИЯЛАР

Отларнинг ўзагига қўшиладиган сўз ўзгартирувчи қўшимчалардаги морфонологик хусусиятларни кўриб ўтамиз. Жўналиш келишигининг қўшимчаси, яъни аффиксал морфема **-га** қуйидаги алломорфларига эга: **-ка — теракка, челака; -қа — ўтлоққа, чопиққа**; архаик шакли **-ға** шеваларда учрайди: *уйға, сойға*. Архаик ва шеваларда учрайдиган **-ға** алломорфи ҳам ҳисобга олинса, **-га, -ка, -қа, -ға** алломорфлари бўлиб, уларнинг **-ға** дан бошқалари фонетик жиҳатдан шартланган. Чунки жарангли ундошга ва унли билан тугаган сўзларга **-га**, жарангсиз ундош билан тугаган кўпгина сўзларга **-қа** (*қолипга/қолипка, шипга/шипка*), агар сўзлар **-к** ундоши билан тугаса, **-кк** геминат (қўш) ундошга, **-қ** билан тугаса, **-ққ** геминат (қўш) ундошига эга бўлади: *кўракка, кўсакка, чироқга (чироққа), сўроқга (сўроққа)* ва ҳ. к. Бу алломорфлар қиёсланса, уларда фонетик шароит тақозоси билан (**г-к-қ-ғ**) алмашиувини кўраимиз.

Тожик тилининг таъсирида Бухоро, Самарқанд ва Хўжанд атрофидаги ўзбек шеваларида **-га** чиқиш келишигининг қўшимчасини **-да** билан алмаштириш шевалараро морфонологик альтернация сифатида қаралади. Баъзи шеваларда **-га** қўлланилмай, *мактаб бордим, шаҳар бордим* шаклида берилиши учрайди. Бу **-га→∅** (нуль) альтернацияси ҳам шеваларга хосдир. Бу ўринда тушум келишиги қўшимчасининг ўрнида қаратқич келишигининг қўшимчасини қўллаш (*уйни(нг) бурчаги, мактабни(нг) боғи* каби) ҳам шеваларда учрашини кўрсатмоқ лозим¹.

Ўрин-пайт келишигининг қўшимчаси **-да** ҳам шеваларда сўз охири жарангсиз ундош билан тугаса **-та** билан алмашиши учрайди: *Тошкентда* (Тошкентта), *Чимкентда* (Чимкентта) каби.

Чиқиш келишигининг аффикси **-дан, -тан** алломорфига эга: *мактабдан (мактаптан), тусдан (тустан), кўсакдан (кўсактан), йироқдан (йироқтан)*. Бу мисолларда **-тан** алломорфидаги **д**

¹ Чехославакиялик Ю. Крамский бу ҳолатни ўзбек адабий тилига хос деб ҳисоблайди ва **-нинг > ни** алмашиувини қаратқич ва тушум келишиклари опозициясининг нейтрализацияси деб ҳисоблайди.

Қаранг: Kramsky J. Papers in general Linguistics. Mouton. 1976, p. 163.

прогрессив ассимиляция натижасида т га ўтади. Бу ўринда д — г алмашинуви тарихий фонетик жиҳатдан шартланган.

Эгалик аффиксининг учинчи шахс бирлигини кўрсатувчи **-и** ўзининг **-ш**, **-иси** алломорфларига эга. Лекин **-си**, **-иси** алломорфлари унли билан тугаган морфемаларга, **-и** эса, ундош билан тугаган морфемаларга қўшилади: (*унинг*) *дарахти, сафари, мақсади, укаси, акаси, даласи, уйи* — *уяси* (кичрайтириш маъносида — *чумолининг уяси*, бўрттириш маъносида — *газандалар уяси*), **-иси** алломорфи баъзан эгалик аффикспдан кейин қўшилиб, аффиксал плеонизм (қайтарув) яратади: *уч(и)си* — *учаласи, тўртиси, бешиси* каби. *Қавмиси, ярмиси, синглиси* мисолларида ҳам аффиксал плеонизм бор, лекин уларда яна **и** унлиси тушиб қолиб (*қавим, ярим, сингил*) соддалашув рўй беради.

Ю. Крамский ўзбек тилида **-си** учинчи шахс бирлик шаклининг суффикси оғзаки нутқда баъзан аниқлик суффикси (яъни аниқлик категорияси — А. А.) вазифасини бажаришини айтади: *ота — отаси*¹.

Баъзи отларда **-лар** аффикси кўпликни билдириш учунгина эмас, балки стилистик жиҳатдан кучайтириш маъносида ҳам қўлланиши мумкин: *ишлар беш, бозорларни айландик*.

Ўзбек тилида от ясовчи қўшимчалар қўлланмай, ўзакдаги унлини алмаштириш йўли билан ҳосил бўлувчи отлар жуда камчиликни ташкил этади. Улар гўё баъзи ҳинд-европа тилларидаги ички флексия ҳодисасини эслатади (инглиз тилида *song — sing, foot — feet, map — maps* каби).

Ўзбек тилида шунга яқин келувчи мисоллар қуйидагилар ҳисобланади: *онг — англа(моқ), от — ата(моқ), сон — сана(моқ), чолғу — чал(моқ), ямоқ — яма(моқ), қоровул — қара(моқ), той — тойлоқ, тойча — тойчоқ, бойвачча (бойнинг ўғли — бойвучча (бой хотин))*.

Бу ўринда этимологик жиҳатдан (**а**) фонемасининг қадимийлиги ва (**о**) кейинчалик ҳосил бўлганлиги эътиборга олинса, **а — о** морфонемаси аниқланади. Бу морфонема, умуман, ўзбек тилида жуда кўп учрайди. Баъзи феъллардан ясалган отларда **а — о** морфонемаси, айниқса маҳсулдор ҳисобланади: *анқов — анқаймоқ, ишлов — ишламоқ, индов(чи) — индамоқ, мақтов — мактамоқ, тергов(чи) — тергамоқ, тиргак — тирговуч, тирак — тирков(ич), тиркамоқ (тирамоқ), сайлов — сайламамоқ, синов — синамоқ, сийлов — сийламоқ, пайқов — пайқамоқ, ўхшов — ўхшамоқ, қаров — қарол — қарамоқ, чанқов — чанқамоқ, қатнов — қатнамоқ, қақров — қақрамоқ, қийнов — қийнамоқ, қишлоқ — қишлоқ — қишламоқ, қуришов — қуришамоқ, ўров — ўрамоқ, чулғов — чулғамоқ, яйлов — яйрамоқ, ўхшов — ўхшамоқ, исковуч — искамоқ* ва ҳ.к. Бу хусусиятларни «сўз негизи **а** товуши билан тугаб, унга **в** ёки **к** ясовчи морфемалари қўшилганда **а** товуши **о** га, **а — о** ўтади» — деб изоҳланади ва

¹ Крамский J. Op. cit., p. 186

тара — тароқ: сўра — сўроқ, чанқа — чанқоқ, қайна — қайноқ, сўзла — сўзлов, сайла — сайлов, тупла — туплов, ишла — ишлов¹ мисоллари келтирилади. Биз бу ўринда а — о морфонемасини фарқлаймиз. Чунки, бу сўзлар тарихан тара, сўра, чанқа, туп(ла), иш(ла) феълларидан ҳосил бўлиб, улардаги -в от ясовчи аффикси кейинчалик а нинг о га ўтишига ёрдам берган. Бу ўзгариш регрессив ассимиляция натижасида в лаб ундошининг а унлисини лабланган бўлиши натижасида о га айлантирган.

Охири в га туговчи отларни бошқа ҳаракат номи билан алмаштириш орқали уларнинг синонимларини ҳосил қилиш мумкин: қутлов — қутлаш, қаров — қараш, қийнов — қийнаш, синов — синаш, чулғов — чулғаш каби. Бу ўринларда ўзакдаги унли а ўзгаришсиз қолади. Лекин от каби қўлланиб, таркибидаги ясовчи аффикс сингиб кетган сўзларда бундай синонимлик хусусияти йўқ: сайлов — сайлаш, тергов(чи) — тергаш, тирков(чи) — тиркаш, анқов — анқайиш, индов(чи) — индаш каби.

Ўзаги -қ билан тугайдиган от ўзакларида ҳам ундан олдин келувчи унли а >о га ўтади. Аслида от ясалган феъл ўзакларида а унлиси бўлиб, отлар ҳосил бўлганда, чуқур тил орқа увулгар ундоши қ таъсирида а >о алмашинуви рўй беради. Ҳозирги ўзбек тилида а/о морфонемаси тарихий жиҳатдан фонетик шароитга мосланган: бўёқ — бўёв(чи), қишлоқ — қишлов(чи) — қишлоқи — қишламоқ асли қиш ўзагидан, сўроқ — сўрамоқ, ўроқ — ўр(а)моқ, қайроқ — қайрамоқ, увоқ — уватмоқ, ушоқ — ушатмоқ, тирноқ — тирнамоқ, бўқоқ — бўғмоқ («бўғма» ҳам шу ўзакдан) ва ҳ. к.

и — у морфонемаси феъллардан от ясаганда ҳосил бўлади: тўқув(чи) — тўқимоқ, ўқув(чи) — ўқимоқ, чўқув(чи) — чўқимоқ. Бу мисолларда морфонема ўзак ва аффиксал морфемалар чегарасида бўлади. Лекин қурувчи, учувчи, чақувчи сўзларида морфонологик альтернация йўқ, чунки уларнинг ўзаги қур(моқ), чақ(моқ) ҳисобланади.

Бир ўзакдан ҳосил бўлган от ва феъллар у — о — а морфонемасига эга: уйқу — уйғоқ — уйғун — уйғонмоқ, ухлоқ — ухламоқ каби. Уйқу — уйғоқ — уйғун сўзларида қ — ғ морфонемаси ҳам мавжуд. у — и морфонемаси совуқ — совимоқ (совиш), ёруғлик — ёритмоқ (ўзаги ёрит), қуруқлик — қуримоқ (ўзаги қурит) сўзларида учрайди. Танув — танимоқ (таниш) каби. Лекин бузуқ — бузиш сўзида морфонологик альтернация йўқ, чунки ўзаги «буз» бўлиб, унга от ясовчи қўшимча қўшилган, холос. Бузғун — бузуқ сўзларида ҳам шу ҳол кўринади. Қўрқув — қўрқинч — қўрқоқ сўзларида ҳам морфонологик альтернация кўринмайди (ўзаги «қўрқ», қолганлари аффикслардир). и — у типидagi алмашиш учун қулай фонетик шароитни ёпиқ бўғин деб ҳисоблаш бир томонламадир. Бу ўринда аф-

¹ Фуломов А., Тихонов А. Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг морфем (ик) луғати. Т., 1977, 13-бет.

фиксдан олдинги унли ва ундошлар орасидаги бўғин ўртасида и унлиси у товушига ўтиши (*ўқи — ўқув*)¹ масалани ойдин-лаштирмайди. Бу муаммога морфонологик нуқтаи назардан қиёшилса, морфема чегараси *ўқув, тўқув* каби бўлиб, *ўқи, тўқи*, ўзакларидан ҳосил бўлган, -в эса феълдан от ясовчи аффиксдир. Ўзақ морфема билан аффиксал морфема в ўртасидаги тортишув внинг фойдасига ҳал бўлади ва и→уга ўтади.

Бошқа мисолларда *ёримоқ, совимоқ, қўримоқ, қуримоқ, ачи-моқ, қичимоқ, қашимоқ*, каби феъллардан юқоридаги фонетик ҳолат билан (*ўқи — ўқув*) қ ёки в аффикси орқали от ясасак, и+в бирикмаси ҳамма вақт у+в тусига ўтади (лаб ундошининг таъсири билан), лекин и+к бирикмасида (охирги ундош, кўпинча кучсиз ғ тарзида айтилади). Ҳозирги адабий тил нормаларига мувофиқ уч ҳолат сақланади: а) (... в и+қ) — вуқ (*сови — совуқ* каби); б) ўзақ — негизда у унлиси бўлса ҳам, шу форма сақланади (*қўри — қўруқ, сучи — сучуқ*); в) ўзақ — негизда у унлиси бўлганда, и унлиси сақланади (*қўри — қўриқ* каби)².

Бу изоҳда и - в бирикиб келганда, кейинги лаб ундошининг таъсири билан у - в бўлиши тан олинади. Лекин кейинги икки ҳолат ҳам талаффузи жиҳатдан унча турғун эмасдек туюлади: *қўриқ (қўруқ/г), қичиқ (қичуғ), ёриқ — ёруғ* ва ҳ. к.

Турли тиллардаги сўзларнинг фонематик структурасини ўрганиш шуни кўрсатадики, сўзнинг просодик урғу воситалар ёрдамида ташкил этилишидан қатъи назар, сўзнинг фонетик (сегмент) структурасини ҳосил қилувчи воситалардан бири маълум фонема гуруҳларининг аниқ бир ҳолатда (позицияда) учраши билан изоҳланади³. Бу хусусият сўзнинг ўзақ ва аффиксал морфемаларга бўлиниши чегарасида бўлган фонемаларга ҳам тегишлидир.

Баъзан қўшма сўзларнинг ўзаги туркий, кейинги қўшилган сўз эса тожикча бўлади. Бундай сўзлар синоним ҳолида қўллана олади. Лекин биринчи туркий сўз ўзагидаги бирор товуш едирлиб кетади, чунки у урғусиз ҳолатда бўлади: *мўри — мўр-кон, ариза — арзача*. Бу ўринда и - Ø (Ø — ноль) морфонемаси фарқланади. Баъзи сўзларда эгалик аффикси қўшилганда, а - Ø морфонемаси фарқланади: *шаҳар — шаҳри*. Баъзи туркий сўзлар ўзагига сўз ясовчи аффикс қўшилганда ҳам юқоридагидек ҳолат рўй беради: *босқи — босқич*. Бу ҳолатда ҳам и - Ø морфонемаси фарқланади.

Қўшма сўзлар ўртасида қўлланувчи уловчи аффикслар (инфикслар) морфонологик вазифа бажармайди: *гултожихў-роз*. Бир неча синоним сўзлар таркибида тўғрироғи, ўзақ ва

¹ Қаранг: Фуломов А., Тихонов А. Н., Қўнигулов Р. Ўзбек тилининг морфем (ик) лугати. Т, 1977, 385-бет.

² Қаранг: Фуломов ва бошқалар. Кўрсат. лугат, 385 — 386-бетлар.

³ Зубкова Л. Г. Сегментная организация слова. М., 1977, с. 7.

аффиксал морфемалар чегарасида бирор товуш қўшилади: *қочоқ — қочқоқ — қочқин* парадигмасида *Ø - қ, о - и* бир йўла унли ва ундош фонемалар альтернацияси фарқланади. *Аҳоли — аҳл* (маҳалла аҳли): *о - Ø, и - Ø* икки унли тушиб қолади. Баъзи сўзларда от ва феъл формаларининг тўғри келиб қолганлиги аслида улар синоним бўлганлигидан дарак беради: *босволди* (от, қовун турп) — *босиб олди* (оғзаки нутқда омофон сифатида, айниқса, Тошкент шевасида қўлланади: *босволди*). Бу ўринда *иб—в* га ўтиши кейинги сўз бошидаги *о* таъсирида, яъни регрессив ассимиляция натижасида рўй беради. Бу сўзларнинг бири синтетик формага (*босволди*), иккинчиси аналитик формага (*босиб олди*) тегишлидир. Синтетик форма сўз фонологик структурасининг баъзи қисқаришлар, соддалашув ва бошқа комбинатор-позицион ўзгаришларга учраши натижасида ҳосил бўлиши мумкин. Масалан: *тоғ + олуца — тоғолча, саккиз + ўн — саксон, тўққиз + ўн — тўқсон* (тўхсон), *одам + йови — одамови*¹ ва ҳ. к. Бу мисолларда *у - Ø* (тоғолча), *и - Ø* (одамови) морфонемалари фарқланади. Бироқ *саксон, тўқсон* (тўхсон) мисолларида (-киз + у) (-қиз + у) соддалашуви улар таркибидаги жарангсиз *к* ва *қ* ундошларининг *з* жарангли ундошига дистакт ассимиляция ўтказиб, ўзига яқинлаштирган ҳамда бу ўринда *и - ў* унлилари бирика олмагани (чунки икки унли бирикмаси ёки дифтонглар ўзбек тилига хос эмас) туфайли *к* ва *қ* таъсиридаги унли ҳам тил орқа *о* унлига айланган.

Юқорида келтирилган соддалашув ҳодисаси фонетик иқтисод жараёни билан ҳам боғланади², чунки нутқ аъзолари ҳаракатининг мослашуви ва бошқалар шунинг натижасидир. Баъзи отларга эгалик қўшимчаси қўшилганда, ўзак морфемасидаги бир унли тушиб қолади: *оғиз — оғзи, ўғил — ўғли, бўйин — бўйни, ўрин — ўрни, қорин — қорни, бурун — бурни — бурнаки (бурунаки)* ва ҳ. к. Бу ҳолатларда *и - Ø, у - Ø* морфонемалари фарқланади. Баъзи сўзлар (*улуғ — улуғи, буйруқ — буйруғи, қуйруқ — қуйруғи* каби) бундан мустаснодир. *Ваҳима — ваҳм(ли) — ваҳмак — ваҳшат* парадигмасида *и - Ø* морфонемаси аниқланади. *Кўклам — кўкалам (кўкат)* сўзларида аффиксал морфема соддалашиб, бир унлини едириб (кўклам) юборган. *Садоқат — содиқ* мисолида бир бўғин қисқарган кўринад ва *а - о* морфонемаси морфологик вазифа бажаради: *садоқат* (от) — *содиқ* (сифат). Баъзи сўзларда бўғин мураккаблашади ва мавҳум от билан касб-ҳунарни кўрсатувчи от фарқланади: *рақс — раққос, нақш — наққош, далолат — даллол* каби. Асли қўшма сўз бўлган отлар товуш ва бўғинлар қисқариши билан соддалашади: *сариқ — ёғ — сарёғ, бу(л) кун — бугун. Сарик — ёғ* да (қ) кейинги (йоғ) таъсирида қайта

¹ Мисоллар А. Фуломовга тегишли: Фуломов А. Морфологияга кириш. Ўзбек тили грамматикаси. I том, Морфология, Тошкент, 1975, 111 — 112-бетлар.

² Қаранг: Мартине А. Основы общей лингвистики. — Новое в лингвистике. Вып. III, 1963, с. 532 — 534.

тақсимотга (переразложение) учраб, қисқарган бўлиши мумкин (*сарёғ*). Кейинги *бугун* — *бу(л)* — *кун* сўзида (**к**) интервокал ҳолатга тушиб, жаранглашган (**г** га ўтган).

Қўноқ, ўтироқ, қочоқ, қўшоқ, қўрқоқ, ётоқ сўзларида феълдан **-оқ** аффиксал морфемаси ёрдамида от ясалиб, ҳеч қандай морфонологик хусусият кўринмайди. Чунки бу феълларнинг ўзақлари *кун, ўтир, қоч, қўш, қўрқ, ёт* ҳисобланади. Ўзбек тилида охири **қ** ундош фонемаси билан тугаган отлар алоҳида морфонологик хусусиятга эга. Бундай отларга турли аффиксал морфемаларни қўшганда, алломорфларнинг фонетик мослашуви кўринади. Масалан, жўналиш келишигининг аффикси қўшилганда **-қа (-га)** алломорфини талаб қилади ва **қ** иккиланади: *ўроқ* — (*ўроққа*), *чироқ* — (*чироққа*), *узоқ* — (*узоққа*), *қишлоқ* — (*қишлоққа*) каби. Лекин бу ёзувда акс этади: *қишлоққа, чироққа, тузоққа* ёзилади.

Охири **қ** билан тугаган отларга эгалик аффикси қўшилганда, **г-к, қ-ғ** га алмашади. Бу ўринда **қ** ўзақ ва аффиксал морфемалар чегарасида интервокал ҳолатда бўлади. **к** портловчи, увулар, чуқур тил орқа, жарангсиз ундош, сирғалувчи жарангли, лекин бошқа белгилари **қ** билан бир хил бўлган **ғ** фонемасига алмашинуви анча кўп учрайди. Уни **қ-ғ** морфемаси деб атаймиз. *Ўроқ* — *ўроғи, байроқ* — *байроғи, сўроқ* — *сўроғи, тароқ* — *тароғи, узоқ* — *узоғи, тузоқ* — *тузоғи* каби мисолларда икки бўғинли **қ** ундоши билан тугаган сўзларда эгалик келишигининг қўшимчаси, яъни аффиксал морфема қўшилиши натижасида **к-г** га алмашади. Аслида *тароқ, байроқ, сўроқ* каби сўзларда **қ-ғ** оппозицияси нейтрализация қилиниб, шу сўзларнинг охиридаги **қ** жарангли ёки жарангсиз портловчи эмас, **ғ** жарангли сирғалувчи архифонемаси билан берилади. Бундай сўзларга эгалик келишигининг қўшимчаси қўшилганда, ғнинг талаффузи унга уланган и унлисининг таъсирида анча аниқлашади: *қозоқ* — *қозоғистон, оғриқ* — *оғриғи* каби. Бироқ бир бўғинли сўзларда бу ҳодиса рўй бермайди: *ўқ* — *ўқи, тўқ* — *тўқи, оқ* — *оқи, тақ* — *тақи* каби. Лекин *ёқ* — *ёғи, буёқ* — *буёғи* да; кейинги икки бўғинли сўзларда **е (й-о)** унлилари таъсирида **қ-ғ** га ўтади. Чунки, одатда, ундошлар унлилар ёрдамида талаффуз қилинади (*пэ, бе, те, ке, ге* каби). Бу ўринда ҳам шу таъсир сезилади. Кўпинча **-қ (-оқ)** аффиксал морфемаси феълдан ва фоносемантик сўздан от, иш оти (ҳаракат номи) ясайди. Баъзида кичрайтириш формасини ҳам (*бошоқ* каби) ясайди. *Тароқ* — *тарамоқ, сон* — *санамоқ, сўроқ* — *сўрамоқ, ўроқ* — *ўрамоқ* сўзларидаги **қ** фонемасидаги олдинги тил олди унлиларининг тил орқа **о** унлисига алмашинуви кўпинча ҳеч қандай ҳолат билан боғлиқ бўлмаган морфонологик альтернатсия сифатида қаралади. Лекин масалага чуқур ёндошилса, *тара, сана, сўра, ўрим* сўзларидаги унлилар анча мустақил ҳолатда бўлиб, уларга ёндош ундошларнинг таъсири унча сезилмайди. Бироқ, чуқур тил орқа ундошлари тил олди унлиларини «ёқтирмайди» ва шу сабабли **қ** улардан олдин келганда

Ўзига бўйсундириб, тил орқа а аллофони белгисини беради. Лекин қ, ғ, х ундошларидан кейин е унлиси ҳақиқий туркий сўзларда қўлланмайди. Агар қ-ғ-х чуқур тил орқа, увуляр ундошларидан олдин тил олди унлилари келадиган бўлса, бу унлиларни тил орқа унлисига алмаштиришда ёрдам беради. Бу ҳолатда унлиларда бир хил тил орқа белгилари мослашади ва бу коартикуляция жараёнига, яъни ундошнинг унли билан қўшиб айтилишига мос келади. *Сўроқ, ўроқ, байроқ* сўзларида о унлиси қўлланишининг асосий сабаби ана шундай изоҳланади.

к-г, қ-ғ морфонемалярининг кўп сўзлардаги морфемалар чегарасида учрашининг фонологик нейтрализация билан алоқаси сезилади. Охири к ва қ билан тугаган сўзларда бу ундошлар анча кучсиз талаффуз қилиниб, портловчилик хусусиятини йўқотишга интилади ва сирғалувчи жарангли қ-ғ ҳамда жарангли к-ғ га яқинроқ эшитилади. Бу хусусиятларга эгалик аффикси қўшилганда, интервокал ҳолатга келиб яна кучаяди ва натижада алмашинув тўла амалга ошади.

Фонологик нейтрализация оппозиция аъзолари ўртасидаги фарқнинг йўқолиши билан изоҳланади. Диахроник жиҳатдан фонологик нейтрализация одатда, фонетик ассимиляциянинг натижасидир. Лекин бунда, аксинча, фонологик нейтрализация ассимиляция натижасида фарқланишидир¹.

Юқоридаги мисолларда фонологик нейтрализация натижасида к-г, қ-ғ оппозицияларининг аъзолари ўртасида фарқ йўқолади. Лекин морфонологик ҳолатда улар яна фарқланади ва биринчилари ўрнини иккинчилари олади.

Ўзбек тилида *кўк — кўклам — кўкат — кўкимтир — кўки* сўзларида ўзак морфема сақланиб, унга қўшилган турли грамматик маъноларни ифодаловчи аффиксал морфемалардаги унлилар, баъзан ундош ҳам қўшилиб (*кўклам, кўкимтир*) алмашади. Турк тилида агар от веляр ундошда тугаса, қондадан ташқари чиқиш рўй беради. Баъзи сўзларнинг охирида веляр ундош сақланиб қолади: *кёк «илдиз» — кок-й «унинг илдизи», оқ — «ўқ» — оқ-и «унинг ўқи»* каби. Баъзи сўзларда эса, веляр ундош суффикс олдидаги ҳолатда тушиб қолади: *гёк «осмон» — гёк «унинг осмони», qashiq «қошиқ» — qasi-i «унинг «қошиғи»* каби. Бундай мисоллар морфемалар чегарасида ундошларнинг жарангсизлашуви турк тилида доимий эканлигини ҳисобга олиб, сўз ўзагининг охиридаги ундошни аслида жарангли **g** деб ҳисоблашни ва кейинча унинг жарангсизлашуви **к** ни келтириб чиқарганини кўрсатади. Ундан ташқари, **g** интервокал ҳолатда тушиб қолади. Демак, **gög** жарангсизлашиш қондаси → **gök gög + sü** — 3 шахс эгалик аффикси → → **gög + ü** тушиб (**g**) қолиш → **gö—u**. Бунда **s** нинг тушиб

¹ Қаранг: Абдуазизов А. А. Элементы общей и сравнительно-типологической фонологии, Ташкент, «Фан», 1981, с. 38

қолиши интервокал **g** нинг тушиб қолишидан аввал содир бўлган¹.

Бу ҳодиса тарихий жиҳатдан бир бўғинли сўзларда қисқа унлилардан кейин ундош анча кучсиз ва жарангсизлашган бўлганлиги² ҳақидаги фикрни тасдиқлайди. Бундай кучсизроқ жарангсизлашган ундошдан кейин қўшилган аффикс уни бутунлай едириб юборган кўринади.

Ўзбек тилида эса, бу хусусият сезилмайди. Бир бўғинли сўз охирида жарангсиз ундош сақланиб қолиши одатий бўлиб қолган. Лекин охири жарангсиз ундошда тугаган бир ва икки бўғинли сўзларда жарангсизнинг жаранглилашуви ҳам учрайди: *тилак — тилаги, юрак — юраги, бек — бегона* (бекларча маъносида), *сўроқ — сўроғи, туз(с) — тузи* каби. Бунда жарангсиз ундош интервокал урғусиз ҳолатга тушиб жаранглилашади. Демак, кучли жарангсиз **қ, к с** ундошлари урғусиз интервокал ҳолатда кучсизлашиб жарангли жуфтларига баъзан эса, чуқур тил орқа **қ** ундоши бўлса, ўзига ўхшаш **ғ, х** ундошларига алмашади. Бу ҳолат баъзи қўшма сўзларда ҳам учрайди: *бошвоқ (бош-боғ), белвоқ* (Тошкент шевасида) *бел-боғ*. Умуман, жарангли сирғалувчи ундошлар морфонологик альтернатсияда кам қатнашади. Чунки уларнинг барча ҳолатлардаги қўлланиш фаоллиги паст даражада ҳисобланади³.

Ўзбек тилида **-гич** морфемаси от ясайди ва **-қич, -гич, -кич** алломорфларига эга: *сезгич, ёзғич, босқич, йиртқич, юлғич, сўрғич, кўрсатқич* каби. Бу алломорфларда **г-к-қ-ғ** фонемаларининг алмашинуви сўз охиридаги (ўзак морфемадаги, негиздаги) фонемаларнинг табиатига боғлиқ. Жарангли ундош билан тугаган ўзак морфемага **-гич**, жарангсиз ундош билан тугаган ўзак морфемага **-кич**, сонантлар билан тугаса, **-ғич** қўшилади. Демак, **-гич (-қич, -кич)** аффикси ўзининг қўлланиши билан фонетик жиҳатдан шартланган.

Л. Г. Зубкова кўрсатишича, баъзи ҳолатда жарангли ва жарангсиз ундошларнинг дистрибутив активлиги тилнинг морфологик қурилиши билан мослашади. Жарангли ва жарангсиз ундошларнинг дистрибутив активлиги ўртасидаги фарқ ўзак ва аффикснинг чегарасида айниқса билинади⁴.

Юқоридаги алломорфлар ўзак морфемага қўшилганда, улар чегарасида бўладиган турли морфонологик альтернатсиялар ўзакнинг қайси фонема билан тугашига боғлиқдир. Умуман, сўзнинг охири кучсиз ва боши кучли ҳисобланади. Шу сабабли турли фонетик ва фонологик хусусиятлар ҳамда сўзга аффикс қўшилганда морфонологик альтернатсиялар ҳам кучсиз ҳолатда рўй беради.

¹ Лиз Р. Об одной морфонологической проблеме в турецком языке. — Новое в зарубежной лингвистике. Вып. I. 1987. с. 203 — 204.

² Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, с. 106

³ Зубкова Л. Г. Сегментная организация слова. М., 1977, с. 10.

⁴ Зубкова Л. Г. Сегментная организация слова. М., 1977, с. 10.

Охири к ундоши билан тугаган сўзларда эгалик аффикси қўшилиши билан к ўзак ва аффиксал морфемалар чегарасига тўғри келиб, интервокал ҳолатга тушади ва натижада жарангли жуфтга алмашади, яъни к-г морфонемаси ҳосил бўлади: *юрак — юраги, тилак — тилаги, билак — билаги, челақ — челаги, курак — кураги, маслак — маслаги, чапак — чапаги, жуфт-так — жуфтаги* ва ҳ.к. Бу ҳолат отдан бошқа от ёки саноқ сондан тортиб сон ясаганда ҳам учрайди: *тожик — тожикистон (тожикистон), эллик — эллингчи*.

Юқорида келтирилган к-г, қ-ғ морфонемалари отларга эгалик аффикси қўшилганда интервокал ҳолатда рўй беради ва сўзнинг бўғин тузилиши ҳам бир бўғинга қўпаяди: *қовоқ — қовоғи — қовоғим, куртак — куртаги — куртагим* ва ҳ.к. Баъзи фикрларга кўра, бу ўриндаги жаранглилашув ҳодисаси «фонетик характердан кўра кўпроқ график характерда бўлиб, у адабий тил учун стандарт ҳолат яратиб беради». Кўпгина шева-ларда сўз охиридаги к ундоши гга яқин айтилади ва эски ўзбек тилида ҳам кўпинча г ёзилган¹.

Бизнингча, бу ҳодиса фонологик нейтрализация билан боғлиқ, к — г, қ — ғ оппозициялари сўз охирида фарқланмай қолиб, эгалик аффиксини қўшгандан кейин у аниқлашиб г ва ғага ўтади. Бўғин ҳам ортиб, урғунинг ўрни кўчади. Бир йўла сегментал (фонемик) ва суперсегментал (просодик) альтернация рўй беради. Бундай морфонологик альтернация коррелятив жуфтдаги к — г ва коррелятив бўлмаган қ — ғ (бу оппозиция х — ғ бўлади) фонемаларни ўз ичига олади.

Коррелятив жуфтдаги з — с морфонемаси ўзак ва аффиксал морфемалар чегарасида бўлиб, аффиксал морфема жарангли ёки жарангсиз фонема билан бошланишига боғлиқ: *сез — сесканмоқ, сезгир — сездирмоқ, сесканиш — сесканувчанлик* каби отларда (ҳаракат номи) -кан аффиксидаги жарангсиз -к таъсирида ўзакдаги жарангли з жарангсизлашади з-с: *сез — сесканиш, сесканувчанлик*.

Отдан шахс, қасб оти ясовчи тожик тилидан кирган -гар (агар) аффиксал морфемаси, -кар, -кор алломорфларига эга. Уларнинг қўлланиши шартланган: жарангли ундошдан кейин -гар (*даъвогар, дурадгор, совунгар*), жарангсиз ундошдан кейин -кар (*мискар*), жарангсиз ундош ва унлидан сўнг -кор алломорфи (*ҳаваскор, пахтакор* каби) қўлланади. Бу ўринда бир йўла г — к ундошлари ва а — о унлиларнинг альтернациялари мавжуд.

Тожик тилидан ўзбек тилига ўтган -банд (-манд, -ванд) аффиксоиди ўз алломорфларига эга: *жигарбанд, давлатманд, шукуҳванд*. Бу алломорфларда б — м — в ундошларининг альтернацияси уларнинг лаб ундошлари сифатида ўрин алмашиб туриши билан боғлиқ. Ҳозирги форс тилида ҳам -mand ва -vand формантлари ўзаро ўрин алмашиб туради: *xiradmand — xirad-*

¹ Ғуломов А. ва бошқалар. Кўрсатилган лугат, 386-бет.

vand — «ақлли». Бу хусусият дари ва пушту тилларида ҳам мавжуд. Унинг кўпгина ҳинд-европа тилларига хослиги аниқланган¹. Умуман, сўзнинг ўртаси ва охирида сонантлар анча активлашади².

Тожик тилидан кирган **-боз** (**-воз** алломорфи) отдан от ясайди. Бу ўринда **б - в** альтернацияси мавжуд: *дорбоз, найзабоз, қоғозвоз, мушаквоз*. Шунингдек, тожик тилидан кирган отдан от ясовчи **-бон** аффиксал морфемаси **-вон** алломорфига эга. Бу ўринда ҳам **б - в** альтернацияси мавжуд: *боғбон, қўйчибон, дарвозабон, саройбон*. Талаффузда, айниқса. Тошкент шеvasида *қўйчивон, дарвозавон* шакли қўлланади.

Ўзбек тилида от ясовчи **-гин** аффиксал морфемаси **-ғин** ва **-қин** алломорфларига эга: *тизгин, ёнғин, қувғин, тўлқин, қирғин* ва ҳ.к. Бу ўринда **-гин** жарангли товуш билан тугаган ўзакка қўшилиб, шартланган ҳисобланади, яъни жаранглидан кейин жарангли ундош келади. Бироқ **-ғин, -қин** алломорфлари бундай фонетик шароит билан доим ҳисоблашмайди: улар сонор товушлардан **н, р, л** кейин ҳамда жарангли лаб ундошидан кейин кўпроқ **-ғин** шаклида, баъзан **-қин** (*тўлқин*) шаклида қўллана олади. Бу ўринда **г — ғ — қ** альтернацияси мавжуд. От ясовчи **-ги** аффиксал морфемаси **-ғи, -ғу, -ки, -қи** алломорфларига эга ва уларнинг қўлланиши фонетик шароитга боғлиқ. Унли ва жарангли ундош билан тугаган ўзак морфемаларга **-ғи (-ки), -ғу, жарангсиз ундош билан тугаган морфемаларга -ки (-қи)** шаклида қўшилади: *чолғи, чалғу, сузғи, сургғи, сурғи, ёқилғи, кулғи, сезғи, туйғу, босқи, ўтқи* ва ҳ.к. Бу ўринда **г — ғ — к — қ** альтернациялари фонетик шароитга боғлиқ равишда рўй беради. Алломорфларда бўладиган фонемалар альтернацияларида баъзи тарихий формалар (**-ғи, -ғу** каби) мавжуд. Юқоридаги морфонологик альтернациялар кўпинча от ва феъл доирасида бўлиб, уларни қиёслаш орқали морфонема аниқланади.

2.6. ФЕЪЛЛАРДАГИ МОРФОНОЛОГИК АЛЬТЕРНАЦИЯЛАР

Ўзак ва аффиксал морфемаларнинг кетма-кет келишидан ташкил топган феълларнинг турли формаларида учрайдиган морфонологик альтернацияларнинг кўпчилигини отлардаги хусусиятлар билан қиёслаш натижасида аниқланади. Лекин уларнинг баъзилари алоҳида тадқиқ этишни тақозо қилади, чунки феъллардаги морфологик кўрсаткичлар ва морфонологик альтернацияларнинг ўзига хослиги отларда кўринмайди. Феълларнинг морфологик кўрсаткичларга бойлиги, уларнинг аффиксация ва композиция йўли билан ясалиши ва ўз навбатида, синтетик ва аналитик тузилиши, даража, майл, замон катего-

¹ Қаранг: Абаев В. И. О вариативности сонантов, Folia Linguistica 1972, v. 6. № 1—2, с. 185—186.

² Зубкова Л. Г. Сегментная организация слова. М., 1977, с. 13.

рияларига эгалиги ҳамда сифатдаги ва равишдаги каби функционал формаларга эгалиги морфонологик альтернацияларнинг кўп ва хилма-хил бўлишини изоҳлаши зарур эди. Бироқ феълларнинг морфонологик жиҳатдан текширишда ҳам агглютинациянинг кучлилиги, бир йўла бир неча аффиксал морфемаларнинг феъл ўзагига уланиши, уларнинг содда аффикслардан қўшма аффиксларга айланиши, уларда бўгин структурасининг ортиши ҳамда урғунинг кўчиши каби хусусиятларни келтириб чиқаради. Этимологик жиҳатдан аффиксал морфемаларнинг мустақил маънодаги сўзлардан келиб чиққанлиги феълларда ҳам сезилиб туради. Масалан, *-вер* аффиксал морфемаси аслида *бер* (*моқ*) ёрдамчи феълдан келиб чиқиб, аффиксга айланган. Масалан, *келаверди, айтаверди, тураверди* сўзларида **б** интервокал ҳолатда **в**га ўтган **б** — **в** альтернациясининг натижасидир. Бу альтернация лаб ундошлари доирасидан чиқмаган, лекин морфонологик жиҳатдан феълнинг такрорланиш ва доимийлик аломатини кўрсатиб туради.

Ўзбек тилида феълнинг турли морфонологик категорияларни ясайдиган аффиксал морфемалар ўз алломорфларига эгадир. Феълнинг орттирма даражасини ҳосил қилувчи *-газ* аффикси ўзининг *-каз, -гиз, -каз, -қиз, -ғиз* алломорфларига эга: *кўргаз, ўтказ, ўтқаз, бўлғиз, тургаз, етказ, тўлғаз, юрғаз, кирғиз* каби.

Бу аффиксал морфеманинг *-кар, -кир* функционал варианты мавжуд: *ўтказ — ўткар, чиқаз — чиқар, етказ — етқар* каби.

Бу морфема ва унинг алломорфлари (*г — к — қ — ғ*) тил орқа ундошлари ва *а — и* тил олди унлилари альтернациясига эга. Агар *-каз, -кар, -киз, -кир* вариантлар сифатида қиёсланса, *з — р* алмашинуви аён бўлади.

Юқоридаги алломорфларнинг қўлланиши фонетик жиҳатдан шартланган: жарангсиз ундош билан тугаган феъл ўзагига жарангсиз билан бошланадиган аффикс (*етказ, битказ*), жарангли ундош билан ёки сонант билан тугаган феъл ўзагига жарангли товуш билан бошланувчи аффикс (*тўлғаз, юргиз, киргиз*) қўшилади.

Ўзбек тилида феъл равишдош ва сифатдош ясовчи *-ганча* (*-ган(и)ча*), (*-канча, -қанча*), *-гунча* (*-кунча, -қунча*), *-гач* (*-қач, -ғач*), *-ги* (*-ғи*), *-ган* (*-кан, -қан, -ған*), *-гани* (*-кани, -қани*) (бунинг тарихий шакли *-ғали, -қали, -ғали*) аффиксал морфемалари ва уларнинг алломорфлари (қавсда кўрсатилган) мавжуд бўлиб, уларнинг қўлланиши фонетик жиҳатдан шартланган. Бу алломорфларда ҳам (*қ — к — ғ — г*) тил орқа ундошлари ҳамда (*а — и — у*) унлиларининг альтернацияси мавжуд. Бу альтернациялар тарихий ҳисобланади ва улар морфонологик жиҳатдан бир морфеманинг турли алломорфларидаги фонемалар алмашинувини изоҳлайди. Юқоридаги баъзи аффиксал морфемалар феълларнинг синтетик формасини яшада қўллади ва улар ўз навбатида, феълларнинг аналитик формасига қарама-қарши қўйилади. Қиёсланг: *келгач — келгандан кейин, юргач — юргандан кейин, тургач — тургандан*

кейин каби. Бу ўринда синтетик форма алоҳида сўзга, аналитик форма эса, сўз бирикмасига тўғри келади¹. Бу ўринда морфологик альтернацияларнинг қисман фонологик ва қисман морфосинтактик контекстларда бўлиши кўринади². Бошқа ми-
солларда ҳам шу ҳолатни кўриш мумкин:

опкелмоқ — *олиб келмоқ*,
келаркан — *келар экан*,
боракан — *бор экан*,
бўлармуш — *бўлар эмиш*,
туряпти — *тура ётир*,
бўладиган — *бўла турган* ва ҳ. к.

Турли тилларда лексик бирликларнинг аффиксал морфемаларга айланишида кўпгина ўхшашликлар мавжуд. Ҳинд-европа, туркий, малая-полинезий ва бошқа тилларда сўз ўзгартирувчи ва сўз ясовчи аффиксларнинг турли лексик бирликлардан келиб чиққанлиги ҳақидаги умумий қонуниятларни В. Д. Аракин қуйидагича изоҳлайди: 1. Лексик бирликларнинг сўз ўзгартирувчи морфемаларга айланиши қуйидагича бўлган: эркин сўз бирикмаси, турғун сўз бирикмаси, аста-секин уларнинг бир компонентидagi семантизация ва унда фонетик ўзгариш бўлиб, аввалги товуш формасига ўхшамаслик ва ниҳоят, кўмакчига айланиб, кейинчалик сўз ўзгартирувчи морфемаларга айланган: 2. Лексик бирликларнинг сўз ясовчи аффиксларга айланиши қуйидагича бўлган: сўз бирикмалари (аттритбутив, баъзан объектив), қўшма сўзларнинг бир компоненти аста-секин десемантизация қилиниб, фонетик жиҳатдан ўзгаради. Бу ўша ўзгарган компонентнинг лексик бирлик билан алоқасини бутунлай узади ва унинг аффиксал морфемаларга айланишига олиб келади³.

Бу изоҳ аффиксал морфемаларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ масалаларни анча ойдинлаштиради. Чунки кўпгина олимлар бу масалани агглютинация ва фузия, аналитик ва синтетик формаларнинг ясалиши билан боғлаб аффиксал морфемаларнинг мустақил сўзлардан ҳосил бўлганлигини юзаки айтиб ўтиш билан чегараланадилар. Туркий тилларда сўз ўзгарига бир қанча аффиксларни қўшиш унинг ўнг томонини анча «оғирлаштириб» юборади: *кет-а-ди-ган-лар-дан* каби (*кет* — ўзакка бешта аффиксал морфема уланган). Сўзнинг контекстаги маъноси аффикс ёрдамида ойдинлашади. Сўзда аффиксларни улашни чегаралаб қўймаслиги учун морфема чегараси кўпинча бўғин чизиғи билан тўғри келиб, уларда турли фузия

¹ Смирнинский А. И. Морфология английского языка. М., 1959, с. 66.

² Lass R. Phonology. An introduction to the basic concepts. Cambridge Univ. Press. p. 63

³ Аракин В. Д. О превращении лексических единиц в аффиксальные морфемы как проблеме взаимодействия уровней языка. Уровни языка и их взаимодействие. Тезисы научной конференции. М., 1967, с. 16 — 18.

бўлмаслиги учун бирор унли ёки ундошни қўшиш мумкинлигини назарда тутлади. Бу эса, туркий тилларда ёрдамчи элементларни (қўмакчи ва бошқаларни) иқтисод қилишга олиб келади¹.

Баъзи бир бўғинли отларга -а ясовчиси қўшилиши ёрдамида феълларнинг ўзагидаги унли -а га алмашади: *от — атамоқ, сон — санамоқ, ёш — яшамоқ, онг — англамоқ, бўёқ — бўямоқ*. Бу мисолларда **о** — **а** морфонемаси морфологик вазифа бажаради.

Баъзан сифатдан феъл ясаганда ўзак охиридаги **к** тушиб қолади ва аффиксал морфема олдида **и** ва сонантлар қўлла-нади: *совуқ — совумоқ, юмуқ — юмулмоқ, қуруқ — қуруммоқ, суюқ — суюлтирмоқ, қуюқ — қуюлтирмоқ*. Бу мисолларда **қ-Ø** (*совуқ — совумоқ, қуруқ — қуруммоқ*), **к-л** (*суюқ — суюлтирмоқ, қуюқ — қуюлтирмоқ*) морфонемалари фарқланади.

Равишлардан ясалган феълларда охириги **т** ундоши тушиб қолади: *паст — пасаймоқ, сушт — сусаймоқ* ва **т-Ø** морфонемаси ҳосил бўлади.

Сондан феъл ясалганда ҳеч қандай ўзгариш рўй бермайди: *икки — иккиланмоқ, бир — бирлашмоқ*.

Синоним шаклидаги *гангимоқ — гангирамоқ* феъллари қисман омоним ҳам бўла олади. (-ра аффикси истисно қилинса). Лекин улар *ганги-моқ* ва *гангир-а-моқ* шаклида морфемаларга бўлинади. Бунда **р-Ø** морфемаси фарқланади, чунки аслида бу феълнинг ўзаги *гангир* шаклида бўлган деб тахмин қилиш мумкин.

Ўзбек тилида морфологик альтернация ўтимли ва ўтимсиз феълларни фарқлаш учун ҳам хизмат қила олади: *кўринди — кўрилди, келди — келинди, отди — отилди, юрди — юрилди, югурди — югурилди, ўйлади — ўйланди* каби. Бу ҳолатда феъл нисбатлари ва замон формалари ҳам морфонологик алмашинув натижасида фарқланиб қолади. Бироқ бундай морфонологик альтернация анча мураккаб бўлиб, бир неча альтернантлар иштирокида амалга оширилган. Бундай морфонологик ҳодиса, айниқса, каузатив феълларнинг ясалишида кўпроқ кузатилади². Бу ҳодиса тарихий морфонологияда чуқур ўрганишни тақозо этади.

Баъзи феълларнинг ўзагида **а-и** морфонемаси ҳосил бўлади: *ажрамоқ — ажримламоқ*. Бир ўзакдан ясалган *айнамоқ — айнимоқ* феълларида **а-и** морфонемаси мавжуд бўлиб, бу феъллар синонимлар ҳисобланади.

Бир бўғинли сўзлардан тузилган феълларнинг охири **к** би-

¹ Қаранг: Мельников Г. П. Принципы системной лингвистики в применении к проблемам тюркологии. — Структура и история тюркских языков. М., 1971, с. 126.

² Айнан шундай ҳодиса бошқа тилларда ҳам кузатилади. Қаранг. Д. И: Эдельман. Сравнительная грамматика восточно-иранских языков. Фонология. М. «Наука», 1986, с. 204

дан тугаган бўлса, бу ундош аффиксал морфема қўшилиши натижасида иккиланади: *кек — кскчи — кеккаймоқ*.

Бир ўзакдан ҳосил бўлган *ачимоқ — ачитмоқ — ачишмоқ* феълларида *Ø - т - ш* морфонемаси фарқланади. Мимемадан ҳосил бўлган *акилламоқ* феъли *акилдоқ* отидан ясалган бўлиб, уларнинг ўзаги *ак (ак - ак — итнинг овози)* ҳисобланади. Бироқ *-илла* аффиксал морфемаси фоносемантик ўзакдан ясалган тақлидий ва образли сўзлардан феъллар ҳосил қилади: *шил-лимоқ, физилламоқ, лопилламоқ, диркилламоқ* ва ҳ. к. Бу феълларда морфонологик альтернация йўқ.

Ўзбек тилида феъл ўзагида сонантнинг чуқур тил орқали ундоши қ га алмашиши жуда кам учрайди: *анграймоқ — анқаймоқ (ангров, анқов)*. Бу ўрнида *нг — нк* альтернацияси мавжуд.

Асли бир ўзакдан бўлган *ўтказмоқ — ўтқузмоқ (экмоқ)* феълларида *-қаз, -қуз, (-қиз), -газ* аффиксал морфемасининг алломорфлари бор. Лекин бир ўзакдан бўлган феъллар *-қаз, -қуз, (-қиз)* аффиксал морфемасининг алломорфлари ёрдамида семантик жиҳатдан фарқланиб қолган. Жонли нутқда қўллашувчи *урнамоқ — уннамоқ* сўзларининг ҳар иккиси ҳам бир ўзакдан ясалган, лекин *р - н* альтернацияси уларнинг турли маъноларга эга бўлишига ёрдам берган. Шунингдек, *ўринлатмоқ (жойламоқ) — ўриллатмоқ* (шеваларда «қойил ҳилмоқ» маъносига) феълларида *н - л* сонантларининг альтернацияси уларнинг турли маъноларга эга бўлишини таъминлаган. Жудла кўп феълларда комбинатор — позиция ўзгаришлар ўзак морфема охиридаги фонема билан аффиксал морфемадаги бошланғич фонеманинг бир-бирига таъсири натижасида рўй беради. Масалан: *сез — сесканмоқ* сўзида *з - с* морфонемаси фарқланади.

Сифатлардан ясалган феълларда қўйидаги морфонологик альтернациялар мавжуд:

<i>қизил</i>	— <i>қизармоқ</i>	(ил - Ø),
<i>сарик</i>	— <i>сарғаймоқ</i>	(ик - Ø),
<i>яшил</i>	— <i>яшнамоқ</i>	(ил - Ø).

2.7. СИФАТ ВА СОНЛАРДАГИ МОРФОНОЛОГИК АЛЬТЕРНАЦИЯЛАР

Ўзбек тилида *а - о* альтернацияси жуда сермаҳсул эканлиги феъллардан сифат ва равиш ясаганда ҳам сезиларлидир: *чанка(моқ) — чанқоқ, тарқа(моқ) — тарқоқ, алда(моқ) — алдоқ, илға(моқ) — илғор, ишқа(моқ) — ишқор* каби. Бу мисолларда *а - о* морфонемаси мавжуд.

Ўзбек тилида *-ғин (-ғун)* аффиксал морфемаси феълдан сифат ясайди: *тўлмоқ — тўлғин, тур — турғун* каби. Бу сўзларда ҳеч қандай морфонема йўқ. Лекин *қизитмоқ — қизғин, ҳоримоқ — ҳорғин* мисолларида *и - Ø* морфонемаси фарқланади. Бу морфонема *айрим — айирмоқ* сўзида ҳам бор. *о - а* морфонологик альтернацияси *ёш (ош) — яшамоқ, той (моқ) — тайлоқ* мисолларида мавжуд.

Баъзи сифатларнинг озайтирма даражаси **-иш, -ғиш, -имтил, -имтир** аффиксларини қўшиши билан ифода этилади. Одатий сифат билан озайтирма даражадаги сифат ўртасида қуйидаги морфонологик альтернациялар ёки морфонемалар фарқланади: *сариқ — сарғиш — сарғимтир, қизил — қизғимтир*. Бу мисолларда **иқ - Ø, ил - Ø** морфонемалари фарқланади.

Сифатларнинг орттирма даражасини фонетик усул билан ясаганда, аввал уларнинг биринчи бўғини алоҳида такрорланади ва кейин сифатнинг тўла шакли келади. Орттирма даражадаги сифатларнинг ҳар икки компонентини қиёслаш орқали улардаги морфонологик альтернацияларни аниқлаш мумкин:

<i>дум</i> — <i>думалоқ</i>	(Ø - олоқ),
<i>қоп</i> — <i>қора</i>	(п - ра),
<i>пак</i> — <i>пакана</i>	(Ø - ана),
<i>сап</i> — <i>сариқ</i>	(п - риқ),
<i>нес</i> — <i>нобуд</i>	(ес - обуд),
<i>қип</i> — <i>қизил</i>	(п - зил),
<i>сип</i> — <i>силлиқ</i>	(п - лиқ),
<i>сап</i> — <i>салқин</i>	(п - лқин),
<i>бўм</i> — <i>бўш</i>	(м - ш),
<i>қоп</i> — <i>қоронғи</i>	(п - ронғи),
<i>ям</i> — <i>яшил</i>	(м - шил),
<i>топ</i> — <i>тоза</i>	(п - за),
<i>қуп</i> — <i>қуруқ</i>	(п - руқ),
<i>кўм</i> — <i>кўк</i>	(м - к).

Бу мисоллардан кўринадики, (п) фонемаси сифатларнинг орттирма даражасини ифодалашда морфонологик альтернацияда актив иштирок этади. Лекин бу ўринда сифатларнинг редукцияга учраши ҳақидаги фикр тўғри эмас. Балки, бу татар тилига хос хусусиятдир¹.

Жамловчи сонларни ясашда қўлланувчи **-ов** аффикси қўшилганда, сонларнинг, айниқса бешгача бўлган сонлар ўзагидаги охириги и унлиси тушиб қолади ва натижада **и - Ø** морфонемаси ҳосил бўлади: *икки — икков, олти — олтов, етти — еттов*. Жамловчи сонларни ясашда қўлланувчи **-ала, -овлаб, -овлашиб, -овлан** қўшма аффикслари қўшилганда ҳам юқоридагидек ҳолат рўй беради: *икки — иккала — икковлаб — икковлашиб — икковлон, олтитала — олтовлаб — олтовлашиб — олтовлон* ва ҳ.к. Бу ўринда ҳам **и - Ø** ва **и - о** морфонемалари фарқланади.

Саноқ сондан тартиб сон ясалганда, фақатгина *эллик — эллигинчи* сўзига **-инчи** аффиксал морфемаси қўшилиб, ўзақ охиридаги **к** интервокал ҳолатга тушиб жаранглилашади. Бу ўринда **к - г** морфонемаси ҳосил бўлади.

¹ Салихова Д. А. Об одном морфонологическом явлении в татарском языке. Советская тюркология, 1986, № 5, с. 58.

Ўзаги з жарангли ундоши билан тугаган сонларга -та миқдор сони аффиксини қўшганда, з ундоши таъсирида регрессив ассимиляцияга учрайди, яъни жарангсизлашади. Бу ўринда в с морфонемаси ҳосил бўлади: *саккиз — саккизта (саккиста), тўққиз — тўққизта (тўққизта), ўттиз — ўттизта (ўттиста)* каби.

Ўзбек тилида фоносемантик ўзакдан ҳосил бўлган тақлидий, образли ва рамзий (товуш символизми) сўзларда кўпгина морфонологик альтернациялар мавжуд. Уларнинг кўпчилиги товуш алмашинуви доирасида, гарчанд морфонологик альтернация айтилмаса ҳам, чуқур тадқиқ этилган¹.

Сингармонизм ҳодисасини сақлаб қолган баъзи сўзлардаги морфонологик ҳодисалар кўпроқ фонематик (сегментал) жиҳатдан кўриб чиқилган². Шу сабабли, сингармоник сўзлар камлиги улардаги морфонологик хусусиятларни алоҳида кўриб чиқишни тақозо этмайди. Чунки бу гуруҳдаги сўзлар умуман бошқа туркий тилларда мавжуд бўлган сингармонизм қонуниятларига бўйсунди.

¹ Қаранг: Кунгуров Р. Изобразительные слова в современном литературном узбекском языке. АКД, Ташкент, 1962, с. 25.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1984; Яваш М. Опыт экспериментального исследования гармонии гласных в турецком языке. — Новое в зарубежной лингвистике, Т., XIX, М., 1987. § с. 77—92

ХУЛОСА

Фонология ва морфология оралиғидаги «кўприк» босқич ҳисобланувчи морфонология ўз тил бирлигига эга эмас. Шу сабабли «морфонема» деб аталувчи формал бирлик морфемалардаги фонемалар алмашинувини кўрсатиш учун қўлланиб келмоқда.

Ўзбек тилининг морфонологиясига доир дастлабки тадқиқотлар 1970 йилларда (Ж. Бўронов, А. Ғуломовлар) бошланиб, кейинчалик давом эттирилди. Бироқ ўзбек адабий тилининг морфонологиясини тўла ва системали равишда ўрганишга бағишланган тадқиқот йўқ. Шуни ҳисобга олиб, биз ўзбек тилининг морфонологик системасидаги энг асосий масалаларга эътибор бердик. Бу соҳада, хусусан, морфемалардаги фонемалар алмашинуви ва турли морфемаларнинг қайси ҳолатларда ва қандай хусусиятлари борлигини аниқлаш асосий вазифа бўлди. Морфонологик алмашинувлар ўзак ва аффиксал морфемаларда ва уларнинг бирикуви жараёнида ҳосил бўлади. Масалан, сўз ва сўз формаларини ясашда негиздаги товуш бошқа товуш билан алмашади: *сон — сана, онг — англа, тара — тарақ, сайла — сайлов, эшик — эшиги, ўртоқ — ўртоғи* каби. Сўз ўзгаришида баъзан негиздаги товуш тушиб қолади ва бу хусусият ички флексия деб юритилади: *оғиз — оғзи, кўнғил — кўнғили, бурун — бурни* каби.

Морфонология флектив ва агглютинатив тилларда турлича хусусиятлари билан фарқланади. Флектив тилларда кўпроқ ўзак морфемаларда морфонологик алмашинув рўй берса, агглютинатив тилларда бу алмашинув ўзак ва аффиксал морфемалар чегарасида ҳосил бўлади: *билак — билаги, ўроқ — ўроғи* каби. Турли морфемаларнинг бирикуви ва бирика олмаслигини фонологик қондалар ёрдамида изоҳлаш «морфонотактика» деб юритилади. Лекин морфонотактика фонема бўғин, урғу ва морфемага тегишли тартибларнинг учрашган ўрнида қўлланади (В. Б. Касевич).

Сўз ва морфемаларда қандай бўғин типларининг бирика олиш табиатини силлаботактика, урғунинг кетма-кетлиги акцентотактика деб аталади, бу атама ва изоҳлар бизга тегишлидир. Улар ҳақида умумий фикрлар айтилса ҳам, алоҳида бир атама билан аталмаган эди.

Ўзбек тили морфонологияси фонематик ва просодик (бўғин, урғу) доирада ва баъзан ҳар иккиси бир йўла бўлиши мумкин.

Унли морфонемалар ичида (а - о) ва аксинча (о - а) морфонемаси энг фаол ва кўп учровчи морфонема ҳисобланади. Ундош морфонемалар ичида к - г, қ - ғ, х - ғ, ғ - қ анча фаолдир. Баъзи

гўч бирикмаларида қисқариш рўй бериши ва сўзнинг яхлитла-
ниши натижасида морфонологик альтернатсия ҳосил бўлади:
оч кун — бугун (қисқариш йўқ, лекин алмашинув ва яхлитла-
ниш бор), *олиб — келмоқ — опкелмоқ, бора турган — боради-*
лин. кетиб ётган — кетаётган каби.

Бундай хусусият аналитизмнинг синтетизмга, флексиянинг
агглютинацияга ўтиш жараёни билан боғлиқдир.

Ўзбек адабий тилида сингармонизмнинг йўқолиб бориши ва
бу билан боғлиқ юмшоқ-қаттиқ ундошларнинг корреляцияси
йўқлиги бу масалани морфонологик жиҳатдан алоҳида қараш-
ни тақозо этмайди.

Турли морфемаларнинг алломорфларини аниқлашда улар
ифодаловчи маънолар бир хил бўлиши; уларнинг бир-бирига
нисбатан тўлдирувчи дистрибуцияда бўлиши ва уларни ташкил
ловчи фонемалар турли альтернатсияда бўлишига эътибор бе-
рилади. Бу ўринда аффиксал морфемаларнинг кўпгина алло-
морфлари мисол бўла олади: *-га (-ға), -ка, -қа* алломорфлари-
нинг қўлланиши фонетик жиҳатдан шартланган, яъни сўзнинг
қайси фонема билан тугашига боғлиқ равишда алломорфлардан
бири қўшилади.

Ўзак морфема, ассан, сўзнинг лексик маъносини ифода-
ловчи бўлса ҳам, унинг фонологик тузилиши тарихий тарақ-
қиёт натижасида ўзгаришга учрайди ва бу этимологияга му-
рожаат қилишни тақозо қилади.

Туркий тилларида, хусусан, ўзбек тилида бирламчи тарихий
бўғин СУС бўлиб (Н. А. Баскаков) у ҳозирги ўзак морфема-
ларнинг кўпгинасида мавжуд. Бу бўғин (СУС) фонематик
жиҳатдан анча турғунлиги туфайли шу тилдаги ёхуд ўзак
морфемадан иборат бўлган сўзларнинг полисемантик табиати
ва омоним (ёки омограф, омофон) хусусиятига эга бўлиб қо-
лишига сабаб бўлган. Одатда, тилда омонимларнинг кўпайиши
эшитувчи учун ноаниқликни келтириб чиқаради, умуман, инсон
мулоқотида тўсқинлик қилади. Шу туфайли тилда икки ёки
ундан ортиқ бўғинли ва ўзак морфемали сўзларнинг тараққиё-
ти учун йўл очилади. Бу ўша бор бўлган ўзакларга турли аф-
фиксларни қўшиш орқали бошқа сўзларни яшаш, сўз формала-
рини грамматик маънога мутаносиб қилиб яратиш ва сўз
ўзгартириш йўли билан амалга оширилади.

Баъзи отлардаги морфонологик альтернатсияда а фонемаси-
нинг қадимийлиги ва о фонемасининг кейинча ҳосил бўлган-
лигини эътиборга олинса, а-о морфонемаси аниқланади: *тер-*
гамоқ — тергов (терговчи), чанқамоқ — чанқов(чи), қийна-
моқ — қийнов, ўхшашмоқ — ўхшов каби. Феъллардаги морфо-
немалар ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Баъзан
сифатдан феъл ясалганда, ўзак охиридаги қ тушиб қолади ва
аффиксал морфема олдидан и ва сонантлар қўлланади: *совуқ —*
совимоқ, юмук — юмулмоқ, қуруқ — қуримоқ, суюқ — суюлтир-
моқ, қуюқ — қуюлтирмоқ каби. Бу мисолларда қ-Ø, к-л
морфонемалари фарқланади. Бундай морфонологик хусусият-

лар сифатларда ҳам кўринади: *сариқ* — *сарғиш* — *сарғимтир*, *қизил* — *қизғиш* — *қизғимтир* сўзларида иқ - Ø, ил - Ø морфонемалари фарқланади. Сонлардаги альтернатсиялар жамловчи ва тартиб сонларни яшашда қўлланувчи аффикслар қўшилганда пайдо бўлади: *элик* — *эллигинчи*, *саккиз* — *саккизта* (саккиста), *ики* — *икков*, *етти* — *еттов* каби. Бу ўринларда и - Ø, и - о морфонемалари фарқланади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг структурасида маълум даражада морфонологик хусусиятлар борлиги ва улар грамматик маъноларни фарқлашда алоҳида хизмат қилиши аниқланди.

ТИЛШУНОСЛИК АТАМАЛАРИНИНГ ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ¹

1. Умумий атамалар

- ТИЛШУНОСЛИК** — тил ҳақидаги фан.
(лингвистика)
- ТИЛШУНОС** (лингвист) — тилшунослик фани бўйича мутахассис.
- ТИЛШУНОСЛИККА КИРИШ** — тилшунослик фани бўйича бошланғич сабақлар мажмуи.
- УМУМИЙ ТИЛШУНОСЛИК** — тилшуносликнинг турли тилларга оид умумий масалаларини ўрганувчи соҳаси.
- ХУСУСИЙ ТИЛШУНОСЛИК** — тилшуносликнинг алоҳида тилларни (жумладан, ўзбек, рус, инглиз, француз, немис, испан ва ҳ. к), уларнинг хусусиятларини ўрганувчи соҳаси. Муайян тилни ўрганувчи мутахассислар илмий тадқиқ этувчи тилнинг номи билан руссист, турколог, германист, африканист ва ҳ. к. деб аталади.
- ТИЛ ФАЛСАФАСИ** — тилшуносликнинг тил ва нутқнинг умумфалсафий асосларини ўрганувчи соҳаси.
- АНТРОПОЛИНГВИСТИКА** — (антропологик тилшунослик) тилшуносликнинг ўз ёзувига эга бўлмаган тилларни ўрганувчи соҳаси.
- ПАЛЕОЛИНГВИСТИКА** — (лингвистик палеонтология) тилшуносликнинг тил луғати, грамматикаси ва бошқа хусусиятларидан келиб чиқиб, унда дастлабки сўзлаган халқнинг ҳаёти ва маълум ҳудудда тарқалиши ҳамда тафаккур жиҳатини илмий тадқиқ этувчи соҳаси.
- СОЦИОЛИНГВИСТИКА** — 1) (тил социологияси) тилшуносликнинг тил ва ижтимоий ҳаёт ўртасидаги боғланишининг сабабларини илмий ўрганувчи бўлими; 2) Тилларни ижтимоий фарқлашни, яъни унинг турли ижтимоий гуруҳлар томонидан қўлланишини илмий ўрганувчи соҳаси.
- ЭТНОЛИНГВИСТИКА** — тилшуносликнинг тил ва халқ ўртасидаги боғланишининг урф-одат билан боғлиқ хусусиятларнинг қўлланиши ва ривожланишида ўзаро таъсирини илмий ўрганувчи соҳаси.
- ПСИХОЛИНГВИСТИКА** — тилшуносликнинг одам нутқи фаолиятини руҳий жиҳатдан ўрганувчи бўлими.
- ЛИНГВИСТИК ЖУР-РОФИЯ** — тилшуносликнинг турли лаҳжа ва шевадарини аниқлашда ундаги хусусиятларнинг ҳудудий тарқалишини илмий ўрганувчи соҳаси.
(баъзан диалектография, тилшунослик жур-рофияси дейилади)
- РИЕЗИЙ** (математик) — тилни илмий тадқиқ этишда риёзий (математик) методларнинг қўлланишини ўрганадиган соҳаси.
- ТИЛШУНОСЛИК**

¹ Ушбу луғатга тилшуносликнинг бошланғич курсига доир атамалар кири-тилди. Атамалар алфавит тартибда эмас, балки мавзулар бўйича берилди. Луғатни тузишда, асосан, қуйидаги адабиётлардан фойдаланилди: А. А. Акишина. Пособие по курсу «Введение в языкознание»: М., 1969. О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. Изд-во «Советская энциклопедия». М., 1965.

- АМАЛИЙ ТИЛШУНОСЛИК** — тилшуносликнинг 1. Машина ёрдамида таржима ва ёзуви бўлмаган тилларни яратишни тадқиқ этувчи соҳаси; 2. Кишиларга хат-савод ўргатиш соҳаси.
- ИНТРАЛИНГВИСТИКА** — фақат тилга тегишли маълумотларни ўрганиш.
- ЭКСТРАЛИНГВИСТИКА** — урф-одат, ижтимоий-тарихий, жуғрофий, ижтимоий ва бошқа хусусиятларнинг тилнинг қўлланиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлган томонларини ўрганиш.
- ТИЛНИНГ ИФОДА ЖИҲАТИ** — тилнинг ташқи томони, структураси, ундаги бирликлар (товушлар, морфемалар, сўзлар, сўз бирикмалари, гаплар).
- ТИЛНИНГ МАЗМУН ЖИҲАТИ** — тилдаги бирликларнинг маъно-мазмун томони.
- ПАРАДИГМАТИКА** — тилдаги бирликларни унинг системасида бирлашган синфлар, гуруҳлар ва ҳ. к. тартибда қараб, уларни ўзаро қарама-қарши қўйиш, масалан: х—у.
- СИНТАГМАТИКА** — тилдаги бирликларни бир йўналишда бириктириш, масалан: $A_1, A_2, \dots = Ax$.
- СИНХРОНИЯ** — тилнинг ҳозирги тузилишини, ҳолатини ўрганиш.
- ДИАХРОНИЯ** — тилнинг тарихий тузилиши, унинг ҳолати, ривожланиши ва ўзгаришларини аниқлаш.
- МАКРОЛИНГВИСТИКА** — кишилик жамиятидаги барча белги системаларини ва уларнинг ўзаро боғланишларини ўрганиш.
- МИКРОЛИНГВИСТИКА** — бир тил системасидаги алоқалар ва қарама-қаршиликларни ўрганиш.
- ТИЛ** — 1) маълум жамият аъзолари ўртасида мулоқот қилиш системаси бўлиб, тафаккурнинг ривожланиш воситаси сифатида маданий-тарихий анъаналарни бир авлоддан иккинчисига етказиш учун хизмат қилувчи восита;
- 2) тилдаги бирликлар ўртасидаги алоқаларни ўрганиш — тил системаси ва ундаги бирликлар ўртасидаги боғланишларнинг қайтарзда эканлиги — тил структураси. Ана шу маънода «тил» «нутқ» терминига қарама-қарши қўйилади.
- НУТҚ** — гапирish, сўзлашиш, мулоқот жараёни; тилнинг мулоқотда намоён бўлиши.

2. Тилшунослик оқимлари (мактаблари)

- «ЕШ ГРАММАТИКА-ЧИЛАР»** — тилдаги алоҳида хусусиятларни фақат тарихий жиҳатдан қараб, фонетик қонуниятларнинг барча тиллар учун умумий, ўзгармас тарзда эканлигини таълиф этган XIX аср охири XX аср бошларидаги тилшунослик оқими. Бу мактабнинг намоёндалари: рус тилшунослари — Ф. Ф. Фортунатов, А. Шахматов, немис тилшунослари — И. Шмидт, Г. Остгоф, К. Бругман, Г. Пауль, француз тилшуноси — М. Бреаль ва бошқалар.
- НАТУРАЛИСТИК ОҚИМ** — тилнинг табиий организм сифатида қараган XIX асрдаги тилшунослик оқими (немис тилшунослари — А. Шлейхер, М. Моллер бу оқим намоёндалари).
- ПСИХОЛОГИЗМ** — тилнинг психологик фаолият натижаси деб қарайдиган тилшунослик оқими.
- СТРУКТУРАЛИЗМ** — тилдаги ички алоқаларни ва тилдаги босқичлар ўртасидаги боғланишларни ҳозирги аср тилшу-

**ГАСВИРИЙ (дескрип-
тив)
ТИЛШУНОСЛИК
ОҚИМИ**

**КОПЕНГАГЕН МАК-
ТАБИ**
(Глоссематика струк-
турал оқими — датча
«glossema»—«тил»
маъносидан).

ЖЕНЕВА МАКТАБИ

ПРАГА МАКТАБИ

нослигида турли мактаб намоёндалари томони-
дан илмий ўрганувчи оқим (Совет, АҚШ, Да-
ния, Прага, француз структурализм мактаблари
мавжуд).

— тилни формал усуллар ёрдамида ўрганиш оқи-
ми. Бу оқимнинг турли кўринишлари мавжуд.
Улардан бири Америка дескриптив тилшуносли-
ги бўлиб, унинг кўзга кўринган намоёндалари
Ф. Боас, Л. Блумфильд, Э. Харрис кабилардир.

— Дания тилшунослигидаги структурал оқим. Бу
мактаб тилнинг яқни қурилишидаги умумий ху-
сусиятларни текширувчи методларни таклиф эт-
ган.

— тилнинг ҳозирги ижтимоий хизматини ўрганиш
билан боғлиқ бўлган жиҳатларини ўрганувчи
оқим. Унинг намоёндалари: Ш. Балли, Ш. Се-
ше, С. Карцевский кабилар.

— структурал-функционал оқим бўлиб, тилнинг
ифода ва мазмун ҳамда бошқа томонларини ўр-
ганувчи оқим. Бу мактаб намоёндалари: В. Ма-
тезиус, В. Скаличка, Б. Трнка, Й Вахек, Н. С.
Трубецкой ва бошқалар.

3. Тилни илмий тадқиқ этиш усуллари

ЛИНГВИСТИК УСУЛ

— тилни илмий тадқиқ этиш усуллариининг йнғин-
диси.

**ЭКСПЕРИМЕНТАЛ-
ФОНЕТИК УСУЛ**

— нутқ товушлари, бўғин, урғу ва интонацияни
алоҳида аппаратлар ёрдамида (кимограф, спек-
трограф, осциллограф, рентген ва ҳ. к.) ўрга-
нувчи усул.

**ҚИЕСИЙ-ТАРИХИЙ
УСУЛ**

(Компаративистика)

— қариндош тиллардаги эски манбалар ва улар-
нинг ҳозирги хусусиятларини қиёслаш натижа-
сида тилларнинг қадимий аломатларини аниқ-
лаш усули.

**ҚИЕСИЙ-ТИПОЛО-
ГИК УСУЛ**

(баъзан контрастив ёки
конфрантатив усул дейи-
лади)

— тилларнинг қариндошлигидан қатъи назар улар-
даги ўхшаш ва фарқли аломатларни аниқлаш
методи. Баъзан қиёсий усул номи билан икки
ёки ундан ортиқ тилларнинг фонетик, грамма-
тик, лексик ва услубий (стилистик) хусусиятла-
рини қориштириб ўрганиш тушунилади. Мас-
алан: рус ва ўзбек тилларининг қиёсий
грамматикаси.

ДИСТРИБУТИВ УСУЛ

— тилдаги бирликларнинг (фонема, морфема каби)
турли ўринларда ишлатилишини ўрганувчи усул.

СТРУКТУРАЛ УСУЛ

— тил системасидаги алоқалар, боғланишлар ва
қарама-қаршиликлар асосида ундаги бирликлар
ва турли хусусиятларни аниқлаш усули.

**ТРАНСФОРМАЦИОН
УСУЛ**

— тилдаги маълум синтактик қурилишини (структу-
рани) унинг бошқа кўринишлари билан алмаш-
тириш усули.

4. Тилшуносликнинг бўлимлари

ФОНЕТИКА

— тилнинг товуш томони бўғин, урғу ва интона-
циянинг артикуляцияси, акустик ва эшитиб ҳис
қилнш томонларини ўрганувчи бўлим.

ФОНОЛОГИЯ	— тилнинг товуш (фонема), бўғин, урғу ва интонациясидаги функционал, фарқланиш ва фарқланмаслик аломатларни ўрганувчи бўлим.
ОРФОЭПИЯ	— фонетиканинг тўғри талаффуз (оғзаки нутқ) нормалари ҳақидаги бўлими.
ОРФОГРАФИЯ	— ёзма нутқнинг имло қоидалари мажмуи.
ГРАФИКА	— ёзув белгилари ёки ҳарфлар ҳақидаги бўлим.
ПУНКТУАЦИЯ	— тиниш белгиларининг ишлатилиши ҳақидаги бўлим.
МОРФОНОЛОГИЯ	— фонология ва морфология оралиғидаги тил босқичи бўлиб грамматик (морфологик) жиҳатдан боғлиқ бўлган фонемалар алмашинувларини ўрганади.
ГРАММАТИКА	— сўз шакллари, сўз бирикмалари ва гап ҳақидаги бўлим (грамматика — морфология ва синтаксис босқичларидан иборат).
МОРФОЛОГИЯ	— грамматиканинг сўз таркиби ва сўз ўзгартириш йўлларини ўрганувчи бўлими.
СИНТАКСИС	— грамматиканинг сўз бирикмалари ва гап тузилишини ўрганувчи бўлими.
СЎЗ ЯСАШ	— грамматиканинг сўзларнинг ясалиши ҳақидаги бўлими.
ЛЕКСИКОЛОГИЯ	— тилнинг луғат таркибининг ўрганувчи бўлими.
ЛЕКСИКОГРАФИЯ	— луғат тузиш йўллари ҳақидаги тилшунослик бўлими.
ТОПОНИМИКА (топонимия, топонимастика)	— жуғрофий номларни ўрганувчи бўлим.
ОНОМАСТИКА (ономастология)	— шахсий номларни ўрганувчи бўлим
АНТРОПОНИМИКА	— одам номларини ўрганувчи бўлим.
ЭТИМОЛОГИЯ	— сўзларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганувчи бўлим.
ФРАЗЕОЛОГИЯ	— тилдаги турғун сўз бирикмаларини ўрганувчи бўлим.
СЕМАСИОЛОГИЯ (семантика)	— тилдаги бирликларнинг маъноларини ўрганувчи бўлим.
СТИЛИСТИКА	— тилшуносликнинг тилдаги функционал услублар ва тилдаги бирликларнинг экспрессив ҳис-ҳаяжон уйғотиш билан боғлиқ томонларини ўрганувчи бўлими. Баъзан уни адабиётшунослик стилистикаси (адабий услубларни текширганда) ва лингвостилистика — лингвистик стилистика (тилшунослик билан боғлиқ бўлганда) деб иккига ажратадилар.
СИНТАКТИК СЕМАНТИКА	— синтактик бирликларнинг (сўз бирикмалари ва гап) маъно-мазмун томонларини ўрганувчи бўлими.
МОРФЕМИКА	— тилнинг энг кичик маъноли бирликлари бўлган морфемаларнинг структураси, уларнинг турлари ва тузилишини ўрганувчи бўлим.
МОРФОНЕМА	— морфемалардаги фонемалар алмашинувини ифодаловчи атама.

5. Фонетика ва фонология

АРТИКУЛЯЦИЯ	— нутқ аъзоларининг товуш талаффузидаги хизмати.
УНЛИ ТОВУШЛАР (Вокализм)	— ҳаво оқими тўсиққа учрамай ҳосил бўлувчи товушлар.

- УНДОШ ТОВУШЛАР** (вокализация) — ҳаво оқими бирор тўсиққа учраб ҳосил бўлувчи товушлар.
- ИСКУРСИЯ** (талаффузнинг бошланиши) — товушларнинг талаффузида нутқ аъзоларининг хизмат қилишидаги бошланғич ҳолат.
- УРГА ҲОЛАТ** (выдержан) — нутқ аъзоларининг талаффузидаги асосий ҳолати.
- ИКУРСИЯ** (талаффузнинг охири) — нутқ аъзоларининг талаффуздан кейинги бевоқиф ҳолатга қайтиши.

Унли товушларнинг таснифи

- ОЧИҚ УНЛИ** — оғизнинг катта очилиши ва тилнинг анча пастга тушиши натижасида ҳосил бўлувчи унли. Масалан: **а, о.**
- ГИЙҚ УНЛИ** — оғизнинг кичик очилиши ва тилнинг анча юқорига кўтарилиши натижасида ҳосил бўлувчи унли товуш. Масалан: **и, у.**
- ЯРИМ ОЧИҚ ЕКИ ЯРИМ ЕПИҚ УНЛИ ЧҶЗИҚ УНЛИ** — оғизнинг очиқ унлининг талаффузидагидан кўра кичикроқ очилиши ва тилнинг пастроқ тушиши натижасида ҳосил бўлувчи унли. Масалан: **е, ў.**
- ҚИСКА УНЛИ** — чўзиқ талаффуз этилувчи унли товуш. Масалан: инглизча **і, u; e;** французча **е каби.**
- ЯРИМ ЧҶЗИҚ УНЛИ ТИЛ ОЛДИ ҚАТОР УНЛИСИ ТИЛ УРТА ҚАТОР УНЛИСИ** — қисқа талаффуз этилувчи унли товуш. Масалан: инглизча, **і, е, л каби.**
- АРАЛАШ ҚАТОР УНЛИСИ** (ёки индифферент инглизча «indifferent».) — унча чўзиқ бўлмаган унли товуш. Талаффузида тил олдинга ҳаракат этувчи товуш. Масалан: **и, е, а.**
- ТИЛ ОРҚА ҚАТОР УНЛИСИ ЛАБЛАНГАН УНЛИ ЛАБЛАНМАГАН УНЛИ** — талаффузида тил оғизнинг ўрта қисмига қараб ҳаракат қилувчи товуш. Масалан: рус тилидаги **ы, а.**
- АРАЛАШ ҚАТОР УНЛИСИ** (ёки индифферент инглизча «indifferent».) — тил яси ҳолатда бўлиб, тилнинг олдинга ёки орқага ҳаракати муайян бўлмаган унли. Масалан: инглиз тилида **э; э.**

Ундош товушларнинг таснифи

- ШОВҚИНЛИ УНДОШЛАР** — талаффузида шовқиннинг кучи тонга нисбатан ортиқ бўлган ундошлар. Масалан: **д, т, с, з, к, г кабилар.**
- СОНОР ТОВУШЛАР** (ёки санантлар) — талаффузида шовқиндан тон кучли бўлган товушлар. Масалан: **л, р, м, н кабилар.**
- ЖАРАНГЛИЛАР** — талаффузида товуш пайчалари титрайдиган ундошлар. Масалан: **б, д, г, з, в кабилар.**
- ЖАРАНГСИЗЛАР** — талаффузида товуш пайчалари титрайдиган ундошлар. Масалан: **п, т, к, с, ф кабилар.**

Ундош товушларнинг таснифи

- ЛАБ** (лабиал) **УНДОШЛАРИ** — талаффузда лаблар иштирок этувчи ундошлар. Масалан: **б, ф, в, м каби.**
- ЛАБ-ЛАБ** (билабиал) **УНДОШЛАР** — юқори ва пастки лабларнинг жипслашуви натижасида ҳосил бўлувчи ундошлар. Масалан: **б, п, инглизча м, в.**

- ЛАБ-ТИШ** (лабиодентал) **УНДОШЛАР** — талаффузда юқори лаб ва пастки олд тишлар иштирок этувчи ундошлар. Масалан: ф, в, инглизча f, v.
- ТИЛ УНДОШЛАРИ** — талаффузда тил маълум ҳаракатни бажарувчи ундошлар. Масалан: т, д, с, з, ш, к, г, каби. Тилнинг қайси қисми ҳаракат қилишига кўра, улар асосан учга бўлинади: тил олди — т, д, с, з, ш, ж каби. Тил ўрта — й, тил орқа — к, г, х, ғ, қ кабилар. Тил ўрта — й, тил орқа — к, г, х, ғ, қ кабилар.
- ТИЛ УРТА** (интердентал) **УНДОШЛАРИ** — тил учи ва тишлар ораллигидаги ҳаво оқими сирғалиб ўтувчи ундошлар. Масалан, туркман тилида Ө, инглизча Ө, d.
- ТИШ** (дентал) **УНДОШЛАРИ** — тил учи пастки тишларга теккизилиши натижасида ҳосил бўлувчи ундошлар. Масалан: т, д, с, з каби.
- ТАНГЛАЙ** (альвеоляр) **УНДОШЛАРИ** — тилнинг қаттиқ танглайга босиб орқали ҳосил бўлувчи ундошлар. Масалан: инглиз тилида t, d каби.
- ЮМШОҚ** (палатал) **УНДОШЛАР** — тил ўртасининг қаттиқ танглайга кўтарилиши билан талаффуз қилинувчи товушлар. Масалан: й, j.
- ТАНГЛАЙ ОРҚА** (веляр) **УНДОШЛАРИ** (ёки чуқур тил орқа ундошлар) — тил орқа қисмининг танглайнинг орқа қисмига томон кўтарилиши билан талаффуз этилувчи товушлар. Масалан: к, г, х, қ, ғ.
- БЎҒИЗ** (фарингал) **УНДОШЛАР** — ҳаво оқимининг бўғизда ҳосил бўлиши билан талаффуз этилувчи ундошлар. Масалан: ҳ, в.
- УВУЛЯР УНДОШЛАР** — кичик тил ёрдамида ҳосил бўлувчи товушлар. Масалан: ғ, француз тилида г.
- ПАЛАТАЛИЗАЦИЯ** — ундошларнинг юмшатилиши ҳодисаси. Масалан: юмшоқ л.
- ВЕЛЯРИЗАЦИЯ** — ундошларнинг қаттиқлашуви ҳодисаси. Масалан: қаттиқ т.

Ҳосил бўлиш усулига кўра

- СИРҒАЛУВЧИ** (фиррикатив, спирант) **УНДОШЛАР** — ҳаво оқимининг тўсиқдан сирғалиб ўтиши натижасида ҳосил бўлувчи товушлар. Масалан: с, з, в, х, ш каби.
- ПОРТЛОВЧИ УНДОШЛАР** — ҳаво оқимининг қаттиқ тўсиққа учраши билан ҳосил бўлувчи товушлар. Масалан: п, б, т, д, к, г каби.
- АФФРИКАТЛАР** — биринчи товуш портловчи ва иккинчи товуш сирғалувчи бўлган мураккаб товушлар. Масалан: ч (тш), ж (дж), ц (тс).
- БУРУН** (назал) **УНДОШЛАР** — талаффузда ҳаво оқими бурундан ўтувчи товушлар. Масалан: м, н, ңг.
- ЁН** (сонор) **ТОВУШИ** — талаффузда ҳаво оқими тилнинг ёнларидан ўтувчи товушлар. Масалан: л.
- ТИТРОҚ** (сонор) **ТОВУШИ** — талаффузда нутқ аъзоларининг давомий титраши натижасида ҳосил бўлувчи ундошлар. Масалан: р.

Фонетик жараёнлар ва фонологик терминлар

- КОМБИНАТОР ЎЗГАРИШЛАР** — аккомодация, ассимиляция, диссимиляция, дигрессия, эпентеза, гаплогония ҳодисаларининг мажмуни.
- ПОЗИЦИОН ЎЗГАРИШЛАР** — редукция, протеза ҳодисалари позицион ўзгаришга кирди.

- РЕДУКЦИЯ** — урғусиз бұғинларнинг кучсизлашуви ва талаффузининг ўзгариши.
- МИҚДОР РЕДУКЦИЯСИ** — урғусиз бұғинларда уялилар чўзиқлигининг қисқариши.
- СИФАТ РЕДУКЦИЯСИ** — урғусиз бұғинларда уялилар сифатининг ўзгариши.
- АККОМОДАЦИЯ** — ёндош товушлар артикуляциясининг мослашуви. У уч турли бўлади: **прогрессив** — олдинги товуш артикуляциясининг кейинги товуш талаффузига мослашуви; **регрессив** — кейинги товуш артикуляциясининг олдинги товуш артикуляциясига мослашуви. Ҳазор ҳар икки товуш артикуляцияларининг мослашуви. Масалан: *трактор* сўзида *т* ва *р* ундошлари ўзаро мослашиб, *т* таъсирида *р* жарангсизроқ, *р* таъсирида *т* бироз шовқинлироқ (сонорлик) белгиларига эга бўлади.
- АССИМИЛЯЦИЯ** — товушларнинг ўзаро таъсири натижасида улардан бирининг артикуляция-акустик хусусиятлари ўзгариши.
- ПРОГРЕССИВ АССИМИЛЯЦИЯ** — олдинги товуш талаффузининг кейинги товуш талаффузига таъсири.
- РЕГРЕССИВ АССИМИЛЯЦИЯ** — кейинги товуш талаффузининг олдинги товуш талаффузига таъсири.
- ТУЛИҚ АССИМИЛЯЦИЯ** — товушларнинг ўзаро таъсири натижасида уларнинг тўла ҳолда бир хил товушга ўтиши.
- ТУЛИҚ БЎЛМАГАН АССИМИЛЯЦИЯ** — товушларнинг ўзаро таъсири натижасида уларда баъзи белгиларнинг ўзгариши
- КОНТАКТ АССИМИЛЯЦИЯ** — ёндош товушларнинг ўзаро таъсири.
- ДИСТАНТ АССИМИЛЯЦИЯ** — сўз ёки сўз бирикмаси таркибида бир-бирдан узоқроқ жойлашган товушларнинг ўзаро таъсири.
- ДИССИМИЛЯЦИЯ** — бир типдаги товушларнинг ўзгариши.
- ГАПЛОЛОГИЯ** — бир ёки икки бир хил бұғинларнинг тушириб қолдирилиши. Масалан: морфофонология — морфонология.
- ЭПЕНТЕЗА** — зарур бўлмаган товушни қўшиб айтиш: *туранбой* — *трамвай*.
- ПРОТЕЗА** — сўзнинг бошида товушни қўшиб айтмоқ. Масалан: *стакан* — *истакон*.
- МЕТАТЕЗА** — товушлар ёки бұғинларнинг ўрин алмашуви. Масалан: *талерка* — *тарелка*, *турпоқ* — *түпрөк*.
- ПРОКЛИЗА** — урғусиз сўзни ургули бұғиндан олдин қўшиб айтиш.
- ЭНКЛИЗА** — урғусиз сўзни ургули сўздан кейин қўшиб айтиш.
- БЎҒИН** — бир ёки бир неча товушларнинг бирикувидан ҳосил бўлган нутқ бўлаги.
- БЎҒИН ЧИЗИҒИ** — бұғинларни иккига бўлиш чегараси.
- СЕГМЕНТ** — талаффуздаги нутқ бўлаги. Катта нутқ бўлаги — фраза **макросегмент**, кичик нутқ бўлаги — такт, бұғин, товуш **микросегмент** дейилади.
- ОЧИҚ БЎҒИН** — уяли товуш билан тугаган бұғин.
- ЕПИҚ БЎҒИН** — ундош товуш билан тугаган бұғин.
- ЯРИМ ОЧИҚ БЎҒИН** — сонор товуш билан тугаган бұғин.
- БЎҒИН ТОВУШ** — бұғин ҳосил қилувчи товуш, яъни катта куч билан талаффуз этилувчи ва бұғин чўққисини ҳосил қилувчи товуш. Одатда, уяли ва сонор товушлар бұғин товушлари ҳисобланали.

ФОНЕМА

— фонологик бирлик; сўзлар ва морфемаларни ташкил этувчи ва ўзаро фарқлашга хизмат қилувчи мустақил маънога эга бўлмаган энг кичик тил бирлиги. Масалан: кон — нон, бир — кир каби.

ФОНЕМАНИНГ ВАРИАНТИ (ёки аллофони)

— фонеманинг бир кўриниши ёки унинг муайян товушда намоён бўлиши.

Масалан: ундошлар билан бирикиб келган *p, t, k* аспирациялашмаган ва ундошлардан олдин келган *p^h, t^h, k^h* аспирацияли товушлари *p, t, k* фонемаларининг аллофонларидир.

ФОНЕМАНИНГ ВАРИАЦИЯСИ АЛЛОФОН

— фонеманинг асосий вариантдан (аллофондан) фарқланувчи иккинчи даражали товушлар.

— фақат чўзиқлиги билан фарқланувчи фонеманинг вариантлари.

ФОНЕМАНИНГ ФОНОЛОГИК (фарқланувчи, дифференциал) БЕЛГИСИ

— бир фонемани иккинчисидан фарқлашга хизмат қилувчи артикуляцион-акустик белгилар. Масалан: *тур — сур* сўзларида *t — c* портловчи-сирғалувчи белгилари фонологик белгилар ҳисобланади.

ФОНЕМАНИНГ ФОНОЛОГИК БЎЛМАГАН (фарқланмовчи) БЕЛГИСИ

— бир фонемани иккинчисидан фарқлаш учун хизмат қилмайдиган белгилар. Масалан: *тур — қур* да *t — қ* фонемаларининг жарангсизлик, портловчилик белгилари фонологик эмас.

ФОНОЛОГИК ОППОЗИЦИЯ (ёки фонемалар оппозицияси)

— фонемаларни фонологик белгилари асосида қарама-қарши қўйиш. Масалан: *бир — сир* каби.

МИНИМАЛ ЖУФТЛИК-ДАГИ СЎЗЛАР (квази-монимлар)

— фонемаларни ўзаро қарама-қарши қўйиш учун ишлатилувчи сўзлар. Масалан: *кел — сел, бер — тер, хол — қол* каби.

ФОНЕМАЛАР (позицияси) ҲОЛАТИ

— фонемаларнинг ўрни; фонемаларни намоён этувчи товушларнинг талаффуз қилиниш шароити. — фонемалар вариантнинг талаффузда ўзгармайдиган ҳолат. Масалан, унлилар урғули бўғинда кучли ҳолатда (позицияда) ҳисобланади.

ФОНЕМАЛАРНИНГ КУЧЛИ (позицияси) ҲОЛАТИ

— фонема ўз айтилишини ўзгартира олувчи ўрин. Масалан: урғусиз бўғиндаги унли фонема кучсиз ҳолатда (позицияда) ҳисобланади.

ФОНЕМАЛАРНИНГ КУЧСИЗ ҲОЛАТИ (позицияси)

— бир бўғиндаги икки унли товушнинг бирикмаси.

ДИФТОНГ УРҒУ

— бўғин ёки сўз бирикмаларини фонетик воситалар (овознинг кўтарилиши, чўзиб ёки овоз тони ни банд кўтариш, тон, интенсивлик) ёрдамида ажратиб кўрсатиш.

СЎЗ УРҒУСИ

— сўздаги бўғинга тушган урғу.

ИБОРА (фраза) УРҒУСИ (баъзан гап урғуси дейилади).

— нутқда ибораларга (фразаларга), сўз бирикмаларига тушувчи урғу.

МАНТИҚИЙ (логик) УРҒУ

— нутқда бирор сўзни ажратиб кўрсатиш учун қўлланувчи урғу.

ДИНАМИК (куч, экспиратор) УРҒУ

— талаффуз кучи билан бўғин ажратиш. Ўзбек, рус, инглиз, форс тиллари шундай урғуга эга.

МУСИҚИЙ (тон, мелодик) УРҒУ

— овоз тонининг ҳаракати ёрдамида бўғин ажратиш. Хитой, япон, тай, корейс, япон тиллари шундай урғуга эга.

ЧЎЗИҚЛИК (квантитатив) УРҒУСИ

— бўғинни чўзиб айтиш орқали ажратиш. Чех ва грек тиллари шундай урғуга эга.

ИБОРА (фраза) ИНТОНАЦИЯ

— нутқнинг энг катта фонетик бўлаги.

— фразага тегишли бўлган овоз суръати (темпи), сифати (тембри), нутқ ритми, мелодика, иборавий урғу, пауза каби фонетик воситаларнинг мураккаб бирлиги.

www.ziyouz.com kutubxonasi

- ИНТОНОЛОГИЯ** — фонетиканинг интонацияни ўрганиш бўлими.
- ПРОСОДИКА** (просодия) — фонетиканинг бўғин, урғу ва интонацияни илмий тадқиқ этувчи бўлими.
- ПРОСОДИК ЭЛЕМЕНТ** — бўғин, урғу ва интонацияни ташкил этувчи элементлар: оҳанг (мелодика), иборавий урғу, пауза, ритм, нутқнинг суръати ва сифати, овознинг кўтарилиши, куч ва чўзиқликка тегишли фонетик воситалар.
- ПАУЗА** — нутқни бўлиб айтиш.
- РИТМ** — нутқда урғули ва урғусиз ҳамда чўзиқ ва қисқа бўғинларнинг муносабати.
- НУТҚ СУРЪАТИ** — нутқнинг айтилиш суръати (секин, нормал, тез талаффуз қилиш).
- ОВОЗНИНГ СИФАТИ** — овознинг сифати; нейтрал ва турли ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи овоз.
- ОҲАНГ** (мелодика) — талаффузда овознинг пасайиши ва кўтарилиши.

6. Лексикология ва семантика

Умумий атамалар

- ЛЕКСИКА** (ёки лексикон) — маълум тилдаги сўзларнинг йиғиндиси.
- СЎЗ** — муайян борлиқ билан боғлиқ бўлган мустақил маънога эга бўлган ва алоҳида қўллана олувчи тилнинг марказий бирлиги.
- ЛЕКСЕМА** — сўзнинг барча грамматик шаклларининг йиғиндиси. Масалан: *китоб, китобга, китоблар, китобларда* ва ҳ.к.с.
- СЎЗНИНГ ТАШҚИ ШАКЛИ** — сўзнинг товуш томони.
- СЎЗНИНГ ИЧКИ ЖИҲАТИ** — сўзнинг маъно-мазмун томони.
- ПОЛИСЕМИЯ** — бир сўзнинг бир неча маънолари. Масалан: бош — 1) одам организмнинг бир қисми; 2) ишнинг боши; 3) мия; 4) бош қисми ёки бўлак ва ҳоказо.
- ОМОНИМИЯ** — икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг ташқи жиҳатдан тўғри келиши. Масалан: *ток — узум, ток — электр токи* каби.
- АТАМА** (термин) — фан ва техникадаги тушунчаларни ифодалаш учун қўлланувчи махсус сўз ёки сўз бирикмаси. Масалан: *авиатор, транскрипция, телевизор* каби.
- КОНТЕКСТ** — нутқ шароити (ситуацияси); сўз ёки сўз бирикмасининг матндаги маълум ўрни ёки уларнинг бошқа сўз ва сўз бирикмалари билан ёндош келиши.
- СЎЗНИНГ МАЪНОСИ** — сўзнинг у ифодалайдиган предмет ва ҳодиса билан алоқаси.

Сўзларнинг морфологик тузилиши бўйича таснифи

- СЎЗНИНГ АСОСИ** — сўзнинг ўзагига мос келган қисм. Масалан: *тош, бир, сомон* каби.
- ЯСАМА СЎЗ** — аффикслар қўшиш ёрдамида ҳосил бўлган сўз. Масалан: *тошлоқ, ишчи, бормоқ, қуриш* каби.
- ҚУШМА СЎЗ** — камида икки ўзак морфемадан ҳосил бўлган сўз. Масалан: *гултоғжигўроз, мошхўрда* каби.
- АББРЕВИАТУРА** — қисқартма сўзлар. Масалан: *совхоз, ТошДУ* каби.

Сўзларнинг семантик белгилари бўйича таснифи

- БИР МАЪНОЛИ СЎЗ** — бир маънога эга бўлган сўз. Масалан: *тилишунослик*.
- КЎП МАЪНОЛИ СЎЗ** — бир неча маъноларга эга бўлган сўз. Масалан: *бош* — 1) *одам организмнинг тепа қисми*; 2) *мия, ақл*; 3) *бирор нарсанинг бошланғиш қисми*; 4) *бошлиқ* — *ишнинг боши* каби.
- ОМОНИМЛАР** — бир хил талаффузга, лекин турли маъноларга ёки ёзилишга эга бўлган сўзлар. Масалан: *ўт* — *қирдаги майса*, *ўт* — *ёнғин*, *ўт* — *бирор ердан ўтмоқ* феълининг буйруқ майли шакли.
- ОМОФОНЛАР** — бир хил талаффузга, лекин ҳар хил ёзилишга эга бўлган сўзлар. Масалан: *бод* (*бот*) — *ревматизм касаллиги*; *бот* — *ботмоқ* феълининг буйруқ майли шакли.
- ОМОГРАФЛАР** — бир хил ёзилишга, лекин ҳар хил талаффузга ва маънога эга бўлган сўзлар. Масалан: *Тўхта* — *одам исми* (урғу охириги бўғинда); *тўхта* — *тўхтамоқ* феълининг буйруқ майли шакли (урғу биринчи бўғинда).
- ОМОФОРМАЛАР** — бирор грамматик шакли тўғри келувчи сўзлар. Масалан: *уч китоб*, *фазога уч каби*.
- СИНОНИМЛАР** — яқин маъноларга эга бўлган сўзлар. Масалан: *афт*, *башара*, *нусаха*, *юз*, *турқ* каби.
- АНТОНИМЛАР** — қарама-қарши маъноларга эга бўлган сўзлар. Масалан: *ёмон* — *яхши*, *чиройли* — *хунук*, *узун* — *қисқа* каби.

Маъноларнинг турлари

- АСЛ (асосий) МАЪНО** — бошқа маъноларига боғлиқ бўлмаган асл маъно. Масалан: *бош* — *одам организмнинг юқори қисми*.
- КЎЧМА МАЪНО** — асл маъноси билан боғлиқ бўлган кўшимча маъно. Масалан: *тулки* — *айёр одам*.
- АНИҚ (конкрет) МАЪНО** — маълум нарсани атовчи маъно. Масалан: *чай*, *нон*, *шакар* каби.
- МАВХУМ (абстракт) МАЪНО** — мавҳум нарсани ифодаловчи маъно. Масалан: *тафаккур*, *кишилик*, *суюқлик* каби.
- АТАМА (терминологик) МАЪНО** — тушунчага мос келадиган маъно. Масалан: *хорфема*, *теорема*, *алгебра* каби.
- УМУМий МАЪНО** — кундалик турмушда қўлланувчи, атама бўлмаган маъно. Масалан: *Юлдуз* — ҳаётний тушунча, бироқ астрономияга тегишли атама эмас.
- ОБРАЗЛИ МАЪНО** — бирор нарсани юксак туйғу билан ифодаловчи маъно. Масалан: *камон қоши*, *оҳу кўз* каби.
- ЭМОЦИОНАЛ МАЪНО** — ҳис-ҳаяжон туйғусини ифодаловчи маъно. Масалан: *дўндиқ*, *митти* (жуда кичик маъносида).
- СТИЛИСТИК МАЪНО** — образли, ҳис-ҳаяжон туйғусини ифодаловчи маъно.

Фразеология

- ФРАЗЕОЛОГИЗМ** — тилдаги турғун бирикмалар. Фразеологик бирикмаларнинг умумий номи.
- ФРАЗЕОЛОГИК ҚУШИЛМА** — таркибдаги бир сўз тўғри, иккинчиси кўчма маънода бўлиб бириккан ибора. Масалан: *ҳордиқ* (тўғри маънода) *чиқармоқ* (кўчма маънода) каби.

ФРАЗЕОЛОГИК БУ-ТУНЛИК — таркибидаги сўзларнинг маънолари ва грамматик жиҳати бирикиб, умумий кўчма маъно берувчи тургун бирикма. Масалан: *эти суюкка ёлишган* (озгин), *юрани орқасига тортмоқ* (қўрқмоқ).

ФРАЗЕОЛОГИК ЧАТИШМА — таркибидаги сўзларнинг маънолари билан ибора ифода этган маъно ўртасида ҳеч қандай лексик алоқа сезилмайдиган фразеологизм. Масалан: *сичқоннинг иници ижрага олмоқ, темирни қизигида босмоқ* каби.

ФРАЗЕОЛОГИК СИНОНИМЛАР — маънолари яқин бўлган фразеологизмлар. Масалан: *бағри тош — тош меҳр*.

ФРАЗЕОЛОГИК АНТОНИМЛАР — маънолари қарама-қарши бўлган фразеологизмлар. Масалан: *бағри тош — кўнгли бўши*.

ФРАЗЕОЛОГИК ОМОНИМЛАР — шакли тўғри келиб, турли маъноларни ифодаловчи фразеологизмлар. Масалан: *жавобини бермоқ — 1) бирор саволга жавоб бермоқ; 2) бирор хизматчини ишдан бўшатмоқ* каби.

Сўзларнинг синтактик функциясига кўра

МУСТАҚИЛ СЎЗЛАР — мустақил маънога эга бўлиб, гап бўлаклари вазифасини сажарувчи сўзлар. Масалан: *уй, китоб, дафтар, шакар* каби.

ЕРДАМЧИ СЎЗЛАР — мустақил маънога эга бўлмаган, гап бўлаклари вазифасида келмайдиган сўзлар. Масалан: *ва, ҳам, худди* каби.

Сўзларнинг келиб чиқишига кўра

ҲАҚИҚИЙ ЛЕКСИКА — шу тилнинг ўзидаги сўзлар.

ЎЗЛАШГАН СЎЗЛАР — бошқа тиллардан кириб келган (ўзлашган) сўзлар.

КАЛЬКАЛАШ — бошқа тилдаги сўзнинг тузилишидан нусха олиб кўчириш ёрдамида кириб келган сўзлар. Масалан: *полупросодник — ярим ўтказгич* каби.

ХАЛҚ ЭТИМОЛОГИЯСИ — бошқа тилдан кирган сўзни маълум тилдаги айтилиши яқин бўлган сўзга ўхшатиб талаффуз қилиш ҳодисаси. Масалан: *мрамор — мармар*.

ДИЭТИМОЛОГИЗАЦИЯ — сўзларнинг бир ўзакдан келиб чиққанлигини аниқлаш учун тўсиқ бўлган жараён. Масалан: «акварель» сўзининг «аква» қисми — бўёқ, иккинчи қисми — «жонивор» (балиқ) маъносида қўлланган. Аслида бу сўз итальян тилидан олинган.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ (байналмилал сўзлар) — кўпчилик тиллар томонидан бирор манбадан қабул қилинган сўз ёки сўз бирикмаси. Масалан: *эволюция, филология* каби.

ПУРИЗМ — чет тилга оид сўзларни қабул қилишга қарши оқим. Унинг намоёндалари «пуристлар» деб аталади.

Сўзларнинг ишлатилишига кўра таснифи

УМУМИЙ ЛЕКСИКА — тилда кенг қўлланилувчи, ишлатилиши чегараланмаган сўзлар.

ДИАЛЕКТИЗМ — лаҳжа ва шеваларда ишлатилувчи сўз ёки ибора. Масалан: *шоти* (нарвон), *ликон* (тарелка).

ПРОФЕССИОНАЛИЗМ — маълум касб-ҳунарга тегишли сўзлар.

АКТИВ ЛУФАТ (актив лексика) — кенг қўлланувчи, кўпчиликка тушунарли бўлган сўзлар йиғиндиси. Масалан: *машина, сун* каби.

- ПАССИВ ЛУҒАТ** (пассив лексика) — нутқда кам қўлланувчи сўзлар йиғиндиси. Масалан: *зотан, пуртана* каби.
- НЕОЛОГИЗМ** — тилда янги пайдо бўлган сўзлар.
- ИСТОРИЗМ** — тилда эскириб қолган сўзлар. Масалан: *элик-боши, юзбоши, қози* каби.
- АРХАИЗМ** — тилда бор бўлиб ҳозир бошқа шаклда қўлланувчи сўзлар. Масалан: *таътил—каникул, фармон* — *бўйруқ* каби.

Сўзларнинг услубий (стилистик) қўлланишига кўра

- НЕЙТРАЛ ЛЕКSIKA** — экспрессив хусусиятга эга бўлмаган сўзлар.
- КИТОБИЙ ЛЕКSIKA** — ёзма нутқда қўлланувчи сўзлар.
- УМУМСЎЗЛАШУВ ЛЕКSIKACИ** — кундалик оғзаки нутқга оид сўзлар.
- МАҲАЛЛИЙ СЎЗЛА-** — қаранг: диалектизмлар.
- ШУВ ЛЕКSIKACИ** — ишлатилиши чегараланган сўзлар.
- ТАБУ** — табу ўрнида қўлланувчи сўзлар. Масалан: *номи йўқ* (чаён ўрнида).
- ЭВФЕМИЗМ**

Лексикография

- ЛУҒАТ** — сўз, сўз бирикмалари ва атамалар йиғиндиси.
- ЭНЦИКЛОПЕДИК** — турли соҳаларга тегишли тушунчалар, ҳодисалар ва бошқаларни изоҳлаб берувчи луғат. Ўзбек совет энциклопедияси (қомуси) ана шундай луғат ҳисобланади.
- ЛУҒАТ (қомусий луғат)**
- ИЗОҲЛИ ЛУҒАТ** — 1. Маълум соҳага тегишли сўз ва атамаларни тушунтириб берувчи луғат. Масалан: *физика* атамалари луғати, тилшунослик атамалари луғати; 2. Бирор тилга тегишли сўзларни тушунтириб берувчи луғат: ўзбек тилининг изоҳли луғати.
- ИККИ ТИЛДАГИ ТАРЖИМА ЛУҒАТИ** — бир тилдаги сўз ёки сўз бирикмаларининг бошқа тилда берилишини изоҳловчи луғат: *инглизча-ўзбекча луғат* каби.
- АТАМАЛАР (терминологик) луғати** — бирор соҳага тегишли сўз ва атамаларни изоҳлаб берувчи луғат: *тилшунослик атамалари луғати* каби.
- ТЕЗАУРУС ЛУҒАТ** — маъноларни боғланувчи сўзларни изоҳлаб берувчи луғат.
- ЧАСТОТАЛИ ЛУҒАТ** — сўзларнинг тилда ёки матнда қанча марта ишлатилишини изоҳловчи луғат.
- ТЕСКАРИ ЛУҒАТ** — сўзларнинг тузилишини ўнг томондаги воситалари бўйича тушунтириб берувчи луғат.

7. Грамматика

Морфология

- СУЗ ТУРҚУМИ** — сўзларнинг лексик-грамматик белгиларига кўра гурӯҳлари.
- ГРАММАТИК МАЪНО** — 1. Алоҳида сўзда ифодаланмаган, бироқ унинг асосий қисмига алоқадор бўлган ташқи белгиларнинг маъноси. Масалан: *китоб-лар* (сўзнинг ўзаги — *китоб* ва ташқи белгиси бўлган кўплик қўшимчаси (-лар) ўртасидаги боғланиш; 2. Сўз бирикмалари ва гапларни тузишда уларнинг кетма-кетлигидан келиб чиқувчи маъно.

- ГРАММАТИК УСУЛ** — грамматик маънонинг материал жиҳатдан ифодаланиши: аффиксация, ички флексия, сўз тартиби, урғу, интонация, қайтариқлар, супплетивизм, ёрдамчи сўзлар.
- ГРАММАТИК ШАҚЛ** — грамматик маъно ва грамматик усулнинг бирлиги.
- ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯ** — умумий маъно ва ифода усулларини бириктирувчи воситалар йиғиндиси; сўз туркумлари ва улар ичидаги турли категориялар; келишк, сон, замон категориялари каби.

Сўзнинг таркиби

- СЎЗНИНГ ТАРҚИБИ** — сўзнинг морфологик тузилиши.
- МОРФЕМА** — мустақил маънога эга бўлган энг кичик тил бирлиги.
- АЛЛОМОРФ (морф)** — морфеманинг варианты, унинг бир кўриниши (шакли).
- СЎЗНИНГ АСОСИ** — лексик маънога эга бўлган сўзнинг форма ясовчи аффиксларсиз қисми.
- СЎЗНИНГ ЎЗАГИ** — сўзнинг содда, бошқа асосга бўлинмайдиган, аффиксларга эга бўлмаган қисми. Масалан: *уй, иш* каби.
- СОДДА АСОС** — таркибида ҳеч қандай аффикслар бўлмаган сўз асоси.
- МУРАККАБ АСОС** — бошқа асосдан тузилган сўз асоси. Масалан: *чиройлилик* (чирой-ли-лик) сўзи *чирой* сўзи асосидан ясалган.
- АФФИКС (қўшимча)** — сўздаги бошқа қисмларнинг маъносини ўзгартира олувчи морфема.
- СЎЗ ЯСОВЧИ ҚЎШИМЧА** — янги сўз ясаш учун хизмат қилувчи аффикс. Масалан: *ишчи, одамийлик* каби.
- СЎЗ ЎЗГАРТИРУВЧИ ҚЎШИМЧА** — сўзнинг формаларини ҳосил қилувчи аффикс. Масалан: *китобни, мактабга, кўчада* каби.

Аффиксларнинг турлари

- ПРЕФИКС** — сўз ўзаги олдида қўшилувчи аффикс: *беминнат, антифашист* каби.
- ПОСТФИКС** — сўз ўзагидан кейин қўшилувчи аффикс: *уйнинг, дафтарга* каби.
- СУФФИКС** — айнан постфикс.
- ИНФИКС (ўзаро уловчи)** — қўшма сўзларнинг ўртасида уларнинг қисмларини уловчи суффикс; сўз ўзаги ўртасига қўйилувчи аффикс *ишқ-и-боз* каби.
- НОЛЬ АФФИКС** — сўз формасидаги аффикснинг йўқлиги: *китоб, дафтар* каби.
- ПАРАДИГМА** — сўз шаклларининг қатори: *китоб, китобга, китобда, китоби, китобнинг* каби.
- ПАРАДИГМАТИК ШАҚЛ** — парадигманинг ҳар бир шакли.

Аффиксация турлари

- АФФИКСАЦИЯ** — сўз ўзаги ёки асосига қўшилувчи аффиксларни ифодаловчи морфологик жараён.
- АГГЛЮТИНАЦИЯ** — сўзнинг асосига турли аффиксларни кетма-кет қўшилиш жараёни: *мак-таб-лар-имиз-га*.
- ФУЗИЯ** — сўзнинг асоси ичига қўшимчалар қўшниш жараёни: *бурун — бурни, қорин — қорни* каби.

Сўз ясовчи ва ўзгартирувчи усуллар

- ТАКРОР** (редупликация) — сўз, унинг асоси ёки ўзагининг тўла ёки қисман қайтарилиши: *пақлақ* (ўрик), *чумчуқ* каби.
- СУПЛЕТИВИЗМ** — турли ўзаклардан грамматик шакллар яшаш: *киши — одамлар, одам — кишилар* каби.
- ЕРДАМЧИ СУЗЛАР УСУЛИ** — грамматик маънонинг сўздан ташқарида ёрдамчи воситалар (боғловчи, артикль, предлог, юклама кабилар) ёрдамида ифодаланиши.
- АРТИҚЛЬ** — ёрдамчи сўз бўлиб, отнинг белгиси (араб тилида), аниқлик-ноаниқлик (ҳинд-европа тилларида), жинснинг (роднинг) фарқи (немис, француз тилларида) ва соннинг фарқини ифодалайди.

Тилнинг грамматик қурилиши

- СИНТЕТИК ҚУРИЛИШ** — грамматик маънонинг сўз ичида ифодаланиши. Унга ички флексия, аффиксация, такрор, урғу, суплетивизм кабилар кирadi.
- АНАЛИТИК ҚУРИЛИШ** — грамматик маънонинг сўздан ташқарида ифодаланиши. Унга ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби ва интонация кирadi.

Синтаксис

- СЎЗ БИРИКМАСИ** — икки ёки undan ortiq мустақил сўзларнинг бирикмаси: *ичкилар шаҳарчаси, мактаб ҳовлиси* каби.
- ГАП** (жумла) — 1. Ёриқ тил бирлиги;
2. Тугал фикрни ифодаловчи синтактик бирлик.
- СИНТАКТИК АЛОҚА** — сўз бирикмалари ва гапларда сўзларни ўзаро боғлаш учун хизмат қилувчи алоқа.
- МОСЛАШУВ АЛОҚАСИ** — сўзларни бириктиришда уларнинг турли шакллариини мослаштириши: *Аҳмаднинг китоби* каби.
- ЭРГАШТИРУВ АЛОҚАСИ** — бир сўзнинг иккинчи сўзга боғлиқлигини кўрсатувчи алоқа. Бунда ҳоким сўз ва тобе сўз фарқланади: *қувноқ* (тобе) *қўшиқ* (ҳоким) каби.
- БОШҚАРУВ АЛОҚАСИ** — ҳоким сўз тобе сўзнинг маълум шаклда бўлишини талаб қилувчи алоқа: *китоб ўқимоқ, дарс тайёрламоқ* каби.
- СИНТАГМА** — маъноси жиҳатдан боғланган икки ёки undan ortiq сўзларнинг оҳанг воситасида боғланиши.
- СОДДА ГАП** — фақат бош бўлакдан иборат бўлган гап: *Баҳор келди.*
- БИР ТАРКИБЛИ** (составли) **ГАП** — таркибда бир бош бўлаги бўлган гап. *Мактабга келишди.*
- ИККИ ТАРКИБЛИ** (составли) **ГАП** — эга ва кесими бўлган гап: *Келиш ўқиди.*
- АТОВ ГАП** (номинатив гап) — бош бўлаги отнинг бош келишиги билан ифодаланган бир таркибли гап: *Эрталаб. Совуқ. Соат олти* каби.
- ШАХССИЗ ГАП** — эгаси бўлмаган бир таркибли гап: *Ўқиш керак.*
- ШАХСИ НОАНИҚ ГАП** — кесими феълнинг 3-шаҳси билан ифодаланган, шахси (эгаси) номаълум бир таркибли гап: *Айтишларича, ... Сўзига қараганда, ...* каби.
- ИЙГИҚ ГАП** — бир эга ва бир кесимга эга бўлган гап: *Шокир келди.*

- БЛИҚ ГАП** — бош бўлаклари билан бирга иккинчи даражали бўлаклари (аниқловчи, ҳол, тўлдирувчи) бўлган гап: *Мирза чиройли шеър ёзди.*
- ҚУШМА ГАП** — таркибда бир неча бош бўлаклари бўлган гап: *Аҳмад менга кеча берган китобни ўқидим ва китоб менда жуда яхши таассурот қолдирди.*
- БОГЛАНГАН ҚУШМА ГАП** — боғланиш алоқаси билан бириккан қўшма гап: *Уқитувчи келди са. биз дарсимизни бошладик.*
- ЭРГАШГАН ҚУШМА ГАП** — қисмлари эргашши йўли билан боғланган қўшма гап: *Агар сен келсанг, эртага кинога борамиз.*
- БОШ ГАП** — синтактик жиҳатдан мустақил бўлган эрганган қўшма гап таркибдаги гап: *Дарс тамом бўлгач, лабораторияга борамиз* (бош гап).
- ЭРГАШ ГАП** — эргашган қўшма гап таркибдаги синтактик жиҳатдан мустақил бўлмаган гап: *Қуёш чиқса* (эргаш гап), *қорлар эрийди* (бош гап).
- ГАП БУЛАКЛАРИ** — гапда маълум синтактик алоқа ёрдамида бириккан сўзлар (эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи, ҳол).
- ГАПНИНГ БОШ БУЛАКЛАРИ** — эга ва кесим.
- ГАПНИНГ ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ БУЛАКЛАРИ** — тўлдирувчи, аниқловчи, ҳол.
- БЕВОСИТА ТАШКИЛ ЭТУВЧИ БУЛАКЛАРГА БУЛИШ** — маълум йирик birlikни ҳосил қилишда иштирок этган бўлаklar: *Мен биринчи курсда ўқийман.*
- ГРАНСФОРМАЦИЯ** — гапнинг асосий таркибни ўзгартириш методи: *Олимнинг дўстлари бор.* — *Олим дўстларга эки каби.*
- ГАПНИ АКТУАЛ БУЛАКЛАРГА БУЛИШ** — гапнинг аниқ маънони ифодалашга кўра бўлаklarга бўлиш.

8. Ёзув

- ГРАФИКА** — маълум ёзувнинг барча воситалари.
- АЛФАВИТ** — ёзувда қўлланувчи барча график белгилар йиғиндиси.
- ОРФОГРАФИЯ** — ёзувда нутқни ифодалаш учун қўлланувчи имло қондалари йиғиндиси.
- ФОНЕТИК ЁЗУВ** — ҳар бир ҳарф бир товушни ифодаловчи ёзув: *шаҳар, қурт, қатор* каби.
- ФОНЕМАТИК ЁЗУВ** — ҳар бир ҳарф бир фонемани ифодаловчи ёзув: *товуқ, бико* каби.
- МОРФОЛОГИК ЁЗУВ** — морфологик қурилишни акс эттирувчи ёзув: *мактабга* (мактапка) каби.
- СИМВОЛИК ЁЗУВ** — фонетик омонимларни фарқловчи ёзув: *уч* (сон) — *уч* (учмоқ) каби.
- ГРАНСКРИПЦИЯ** — оғзаки нутқни махсус белгилар орқали ёзиб олиш усули.
- ФОНЕТИК ГРАНСКРИПЦИЯ** — оғзаки нутқни аниқ ёзиб олиш белгилари: *ки* *тоб* (китоп) каби.
- ФОНОЛОГИК (фонематик) ГРАНСКРИПЦИЯ** — оғзаки нутқни тилдаги фонемалар составиша мос ҳолда ёзиб олиш: *сув* (сув) каби.
- ИКТОГРАФИЯ** — расмлар ёрдамидаги ёзув (расм иктограмма дейилади).
- ИДЕОГРАФИЯ** (идеографик ёзув) — график белгилар сўзларни эмас, балки маъноларни ифодаловчи ёзув.

- ФОНОГРАФИЯ** (фоно- — сўзнинг фонетик жиҳатини ифодаловчи ёзув.
график ёзув)
СИЛЛАБИК ЁЗУВ — график белги ёрдамида бўғинни кўрсатувчи
(бўғин ёзуви) ёзув.
НЕОРОГЛИФ — сўзнинг маъносини шартли белги билан кўрса-
тиш.
СИЛЛАБЕМА ЁЗУВИ — бўғинни ифодаловчи белгилар йиғиндиси.
ҲАРФ ЁЗУВИ — график белгиси фонемани кўрсатувчи ёзув.
СТЕНОГРАФИЯ (стено- — оғзаки нутқни шартли белгилар ёрдамида тез
график ёзув) ва қисқа ёзиб олиш.

9. Тилларнинг типологик (морфологик) таснифи

- ФЛЕКТИВ ТИЛЛАР** — флектив ўзгаришларга эга бўлган тиллар. Ма-
салан: кўпгина ҳинд-европа тиллари, семит тил-
лари. Қаранг: флексия.
АГГЛЮТИНАТИВ ТИЛ- — сўз ўзгариши агглютинация йўли билан бўлувчи
ЛАР тиллар. Масалан: туркий, фин, банту тилла-
ри. Қаранг: агглютинация.
УЗАКЛИ ТИЛЛАР — аффиксларга эга бўлмаган тиллар; бир неча
сўзларни бириктириш орқали ёки мустақил сўз-
ларга ёрдамчи сўзларни бириктириш орқали сўз
ўзгартириш. Масалан: хитой, бирма, вьетнам
тиллари.
ПОЛИСИНТЕТИК ТИЛ- — сўз гап составида ўзига хос структурасига эга
ЛАР бўлувчи тиллар. Масалан: баъзи ҳинду тилла-
ри.

10. Табиий ва сунъий тиллар

- ТИБИЙ ТИЛ** — кишилар ўртасида алоқа фикр алмашув восита-
таси. Инсон нутқи табиий тилни намоён этади.
СУНЪИЙ ТИЛ — инсоннинг табиий тилидан фарқ қилувчи, бирор
шахс томонидан махсус ишлаб чиқилган ёрдам-
чи тил. Масалан: эсперанто тили (Л. Заменгоф,
1887 йил), волапюк тили (И. Шлейер, 1870
йил). XX асрнинг биринчи ярмида 400 га яқин
сунъий тиллар ишлаб чиқилган.
УЛИК ТИЛ — ҳозирги даврда сўзлашув воситаси бўлмаган
тил. Улар манбалардагина сақланиб қолган.
Масалан: лотин, эски славян, санскрит тиллари.
Баъзан ҳозир ҳам маълум гуруҳ кишилар бун-
дай тилларда сўзлашиши мумкин. Масалан:
санскрит тилида Ҳиндистонда 500 га яқин киши
сўзлашади.
ЖОНЛИ ТИЛ — ҳозирги даврда сўзлашув воситаси бўлган тил.
Баъзан жонли сўзлашув нутқи деб ҳам атала-
ди.
БЕЛГИЛАР ТИЛИ — имо-ишора, мимикадан алоқа воситаси сифати-
да фойдаланиш. Уларни ўрганувчи тилшунослик
соҳаси паралингвистика (лотинча пара — яқин,
яъни тилшуносликка яқин деган маънода) де-
йилади.
МИЛЛАТЛАРАРО АЛО- — кўпчилик халқлар томонидан ўзаро мулоқот
ҚА ТИЛИ сифатида қўлланувчи тил.
ИККИТИЛЛИК — 1) икки тилда сўзлашув;
(биллингвизм) 2) икки тилнинг ўзаро таъсир жараёни.
АРАЛАШ (гибрид) ТИЛ — тилларнинг аралашиб кетиши натижасида ҳосил
бўлган сунъий тил. Масалан: *пиджин* — *инглиш*

ДУНЕ ТИЛИ

- (Япония, Тинч Океан оролларида тарқалган) хитой ва инглиз тилларининг аралашувида, са- бир — француз (Африкада), итальян — араб тил- лари асосида пайдо бўлган.
- халқаро кенгашларда, симпозиумларда иккити- лувчи, Бирлашган Миллатлар Ташкилотида рас- мий тан олинган тил. Бунга инглиз, немис, хи- той, француз, рус, араб тиллари киради.

АДАБИЕТЛАР

- АБАЕВ В. И.** О вариативности сонантов. — Folia Linguistics, 1972, № 6, № 1—2.
- АБДУАЗИЗОВ А. А.** Элементы общей и сравнительно-типологической фонологии, Ташкент, «Фан», 1981.
- АБДУАЗИЗОВ А. А.** Фонологическая система современного узбекского языка. Реферативный сборник «Проблемы фонологии и морфологии. Рефераты. Обзоры». Под ред. проф. А. А. Реформатского. ИНИОН АН СССР, М., 1974, с. 161—207.
- АЛИЕВ А. Ю.** Узбек диалектологиясида материаллар. Тошкент, «Фан», 1974.
- АНАНЬЕВА Н. Е.,
ЕРМАКОВА М. И.,
ПОПОВА Т. В.,
ТОЛСТАЯ С. М.,
АРАКИН В. Д.** Славянская морфонология. Субстантивное словоизменение. М., «Наука», 1987.
- АРОНСОН ГОВАРД** О превращении лексических единиц в аффиксальные морфемы (К проблеме взаимодействия уровней языка). Уровни языка и их взаимодействие. Тезисы научной конференции. М., 1967.
- АТАМИРЗАЕВА С. А.,
АГЗАМОВ С. А.** Морфонология болгарского словоизменения. М., Изд. «Прогресс», 1974.
- АТАМИРЗАЕВА С. А.** Акустико-артикуляционный анализ узбекской речи применительно к речевой аудиометрии. Ташкент, «Фан», 1972.
- АХМАНОВА О. С.** Звуковой состав наманганского говора узбекского языка. Автореферат канд. дисс. Л., 1963.
- БАСКАКОВ Н. А.
БАСКАКОВ Н. А.** Фонология. Морфонология. Морфология. Изд. МГУ, 1966.
- БАСКАКОВ Н. А.** Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
- БОДУЭН де КУРТЕНЕ
И.А.** Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., «Наука», 1979.
- БОНДАРКО Л. В.** Историко-типологическая фонология тюркских языков. М. «Наука», 1988.
- БОРОВКОВ А. Н.** Избранные работы по общему языкознанию. Т. I, М., 1963.
- БУРОНОВ Ж.** Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. Изд. ЛГУ, Л., 1981.
- ВАХЕК И.** Агглютинация и флексия в тюркских языках.— Памяти Л. В. Щербы, М., 1951.
- ВИНОГРАДОВ В. А.** Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. Тошкент, 1973.
- ВИНОГРАДОВ В. А.** Пражские фонологические исследования сегодня. Сб. «Пражский лингвистический кружок». М., Изд. «Прогресс», 1967.
- ВИНОГРАДОВ В. А.** Некоторые вопросы теории фонологических оппозиций и нейтрализации. — Проблемы лингвистического анализа. Фонология. Грамматика. Лексикология. М., 1966.
- ГАМКРЕЛИДЗЕ Т. В.** Озперанд (Аспирант). К проблеме гиперфонемы. — Фонетика. Фонология. Грамматика. М., 1971.
- ГАМКРЕЛИДЗЕ Т. В.** Маркированность в фонологии и типология фонологических систем. — Теоретические основы классификации языков мира. М., «Наука», 1980.

- ГАНИЕВ Ж. В.** Социофонетика и фоностилистика (К методике эксперимента) — Социально-лингвистическое исследование. М., 1976.
- ГЛИСОН Г.** Введение в дискриптивную лингвистику. М., 1959.
- ГУЛОМОВ А.** Морфология кириш. — Узбек тили грамматикаси. 1-том, Тошкент, 1975.
- ГУЛОМОВ А., ТИХОНОВ А., КУНГУРОВ Р.** Узбек тилининг морфем (нк) луғати. Тошкент, 1977.
- ДАНИЯРОВ Х.** Опыт изучения джекающих диалектов и сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент, 1975.
- ДЖАЛИЛОВ Ф.** Очерки по морфологии азербайджанского языка. АзГУ, Баку, 1984.
- ЖУРАВЛЕВ В. К.** Диалектическое противоречие. М., Политиздат, 1979.
- ЖУРАВЛЕВ В. К.** Древнетюркский словарь. Л., 1969.
- ЖУРАВЛЕВ В. К.** К понятию «силы» фонологических оппозиций. Сб. «Фонетика, Фонология, Грамматика». К 70-летию А. А. Реформатского, М., Изд. «Наука», 1971.
- ЖУРАВЛЕВ В. К.** К проблеме нейтрализации фонологических оппозиций. ВЯ, 1972, №3.
- ЖУРАВЛЕВ В. К.** Диахроническая фонология. М., «Наука», 1986.
- ЖУРАВЛЕВ В. К.** Фонология фундаментальная и прикладная. — Проблемы фонетики и фонологии. Материалы Всесоюзного совещания. М., 1986.
- ЗАКИЕВ М. З.** О тюркской морфологии. — Советская тюркология, 1984, № 3.
- ЗИНДЕР Л. Р.** О минимальных парах. — Язык и Человек. Изд. МГУ, М., 1960.
- ЗИНДЕР Л. Р.** Общая фонетика. М., 1979.
- ЗОЛХОЕВ В. И.** Фонология и морфология агглютинативных языков. Новосибирск, 1980.
- ЗУБКОВА Л. Г.** Сегментная организация слова. М., 1977.
- ИВАНОВ В. В.** Бинарные структуры в семиотических системах. — Системные исследования М., 1972, с. 206—232.
- ИВАНОВ В. В.** Исследования по фонологии. М., Изд. «Наука», 1966.
- КАСЕВИЧ В. Б.** История лингвистических учений. Средневековый Восток. Л., «Наука», 1981.
- КАСЕВИЧ В. Б.** Морфонология. Изд. ЛГУ, Л., 1986.
- КАСЕВИЧ В. Б.** Фонологические проблемы общего и восточного языкознания. М., 1983.
- КОЛШАНСКИЙ Г. В.** Паралингвистика М., 1974.
- КОНОНОВ А. И.** Грамматика современного узбекского литературного языка. М. — Л., 1960.
- КОНДАКОВ Н. И.** Введение в логику. М., 1967.
- КУБРЯКОВА Е. С.** Морфонология в описании языков. М., Изд. «Наука», 1983.
- ПАНКРАЦ Ю. Г.** Изобразительные слова в современном литературном узбекском языке. Автореферат канд. дисс. Т., 1962.
- КУНГУРОВ Р.** Структурная антропология. М., 1985.
- ЛЕВИ-СТРОС К.** Лексическая доказательность фонологических оппозиций. — Русское и славянское языкознание. М., «Наука», 1972.
- ЛЕКОВ И.** Возникновение понятия фонемы (Обзор отечественной и зарубежной литературы). Проблемы фонологии и морфонологии. Обзор. М., АН СССР, ИНИОН, 1975.
- ЛЕОНТЬЕВ А. А.** Об одной морфонологической проблеме в турецком языке. — Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIX. М., 1987.
- ЛИЗ Р.** Принцип бинарности в фонологии. «Научные доклады высшей школы. Филологические науки». 1963, № 3.
- ЛОМТЕВ Т. П.** Принцип бинарности в фонологии. «Научные доклады высшей школы. Филологические науки». 1963, № 3.

- ЛОСЕВ А. Ф.** В поисках построения общего языкознания как диалектической системы. — Теория и методология языкознания. Методы исследования языка. М., «Наука», 1989.
- МАҚАЕВ Э. А.** О статусе морфонологии и единицах ее описания. Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., Изд. «Наука», 1969.
- КУБРЯКОВА Е. С.** Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1960.
- МАРТИНЕ А.** Основы общей лингвистики. — Новое в лингвистике. Вып. 3., М., 1963, с. 532.
- МАРТИНЕ А.** Введение в общую фонетику. М., 1959.
- МАТУСЕВИЧ М. И.** Гласные узбекского языка. Ташкент, 1969.
- МАХМУДОВ А.** Согласные узбекского литературного языка. Ташкент, «Фан» 1986.
- МАХМУДОВ А.** Отношение маркированности в фонологии (Условия маркированности в классе шумных фонем). Автореферат канд. дисс., Тбилиси, 1972.
- МЕЛИКИШВИЛИ И. Г.** Монгольский вокализм как система и алтайская гипотеза. — Проблема общности алтайских языков. Л., 1971.
- МЕЛЬНИКОВ Г. П.** Некоторые общие черты вокализма уралоалтайских языков. — Исследования по фонологии. М., 1966.
- МЕЛЬНИКОВ Г. П.** Принципы системной лингвистики в применении к проблемам тюркологии. Сб. «Структура и история тюркских языков». М., Изд. «Наука», 1971.
- НЕПЕСОВА Р.** Сопоставительная морфонология английского и туркменского языков. Ашхабад, «Илым», 1986.
- ОТАМИРЗАЕВА С.** Наманган шевасидаги аспирация ҳақида. — Узбек тили ва адабиёти, 1961, № 4.
- ПЕШКОВСКИЙ А. М.** Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-е, 1956.
- ПОЛИВАНОВ Е. Д.** Фонологическая система гансуйского наречья дунганского языка. — Вопросы дунганского языка. Фрунзе, 1937.
- ПОЛИВАНОВ Е. Д.** Фонетические конвергенции. ВЯ, 1957, № 3.
- ПОЛИВАНОВ Е. Д.** Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент, 1933.
- ПОЛИВАНОВ Е. Д.** Краткая грамматика узбекского языка. Ч. I, Туркпечать, Ташкент — Москва, 1926.
- ПОЛИВАНОВ Е. Д.** Избранные работы. Статьи по общему языкознанию. М., Изд. «Наука», 1968.
- ПОЦЕЛУЕВСКИЙ А. П.** Избранные труды. Ашхабад, 1975.
- ПУЗИЦКИЙ Е. В.** Качинский язык. М., 1968.
- РЕДЬКИН В. А.** Построение раздела «Морфонология» — Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. М., Изд. «Наука», 1966.
- РЕДЬКИН В. А.** Акцентология современного русского литературного языка. М., 1971.
- РЕДЬКИН В. А.** Узбек диалектологияси. Тошкент, 1978.
- РЕШЕТОВ В. В.** Узбекский язык. Часть I, Введение. Фонетика. Ташкент, 1959.
- ШОАБДУРАХМОНОВ Ш. Ш.** Введение в языковедение. М., Изд. «Просвещение», 1967.
- РЕШЕТОВ В. В.** Узбекский язык. Часть I, Введение. Фонетика. Ташкент, 1959.
- РЕФОРМАТСКИЙ А. А.** Введение в языковедение. М., Изд. «Просвещение», 1967.
- РЕФОРМАТСКИЙ А. А.** Из истории отечественной фонологии. Очерк. Хрестоматия. М., Изд. «Наука», 1970.
- РЕФОРМАТСКИЙ А. А.** Фонологические этюды. М., Изд. «Наука», 1975.

- РИЗАЕВ С. А.** Статистическое исследование графической и фонологической систем современного узбекского языка. Автореферат канд. дисс. Ташкент, 1970.
- РИЗАЕВ С. А.** Бўғин структурасини ўрганиш тажрибасидан. Тошкент, 1975.
- РУСТАМОВ А.** XV аср ўзбек адабий тилининг вокализм. — Узбек тили ва адабиёти. 1962, № 6.
- САЛИЖАНОВ С.** Силлабическая и акцентная структуры слова и их соотношение в разнотипных языках. Автореферат канд. дисс. М., 1982.
- САЛИХОВА Д. А.** Об одном морфонологическом явлении в татарском языке. — Советская тюркология. 1986, № 5.
- СЕВОРТЯН Э. В.** Материалы по сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского языков. — Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I, Фонетика. М., 1955.
- СЕВОРТЯН Э. В.** Лингвистическое наследие Н. К. Дмитриева и современная советская тюркология. — Структура и история тюркских языков. М., 1971.
- СЕРЕБРЕННИКОВ Б. А.** Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., «Наука», 1986.
- ГАДЖИЕВА Н. Е.** Морфология английского языка. М., 1959.
- СМИРНИЦКИЙ А. И.** Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Отв. редактор Э. Р. Тенишев, М., «Наука», 1984.
- СТЕПАНОВ Ю. С.** Семантика. М., «Наука», 1971.
- ТОРСУЕВ Г. П.** Константность и вариативность в фонетической системе. М., 1977.
- ТРУБЕЦКОЙ Н. С.** Основы фонологии. М., 1960.
- ТРУБЕЦКОЙ Н. С.** Некоторые соображения относительно морфонологии. «Пражский лингвистический кружок». Изд., «Прогресс», М., 1967.
- ТРУБЕЦКОЙ Н. С.** Избранные работы по филологии. М., 1987.
- ТУРСУНОВ У.** Ҳозирги замон ўзбек тили. Морфология. Самарқанд, 1960.
- МУХТОРОВ Ж.** Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1965.
- ТУРСУНОВ У.**
- МУХТОРОВ Ж.**
- РАХМАТУЛЛАЕВ Ш.**
- ФАНТ Г.** Акустическая теория речеобразования (Перевод с англ. Л. А. Варшавского и В. И. Медведева. Под ред. В. С. Григорьева). Изд. «Наука», М., 1964.
- Фонетический трактат Авиценны. Перевод и комментарии В. Г. Ахведяни. Тбилиси, 1968.
- ШААБДУРАХМАНОВ Ш.** К проблеме теории и метода фонетико-фонологического анализа в исследованиях тюркских языков. — Общественные науки в Узбекистане, 1976, № 10, с. 55—64.
- АБДУАЗИЗОВ А. А.** Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области. Ташкент, «Фан», 1978.
- ШЕРМАТОВ А.** Узбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962.
- ШОАБДУРАҲМОНОВ Ш.** Фонетика французского языка. М., 1957.
- ЩЕРБА Л. В.** Языковая система и речевая деятельность. 1974.
- ЩЕРБА Л. В.** Сравнительная фонетика тюркских языков. Изд. «Наука», Л., 1970.
- ЩЕРБАК А. М.** Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977.
- ЩЕРБАК А. М.** О тюркском вокализме — Тюркологические исследования. М., 1963.

- КУЧҚОРТОВ И.** Ф. де Соссюрнинг лингвистик концепцияси. Назария ва метод масалалари. Т., ТошДУ, 1976.
- ЭДЕЛЬМАН Д. И.** К географическому распределению дифференциальных элементов фонем (на материале индоиранских языков)—Очерки по фонологии восточных языков. М., 1975.
- ЭДЕЛЬМАН Д. И.** Сравнительная грамматика восточноиранских языков. Фонология. М., 1986.
- ЮЛДАШЕВ А. А.** Сведения по морфонологии.—Грамматика современного башкирского литературного языка М., 1981.
- ЧИСТЯКОВ В. Ф.** Частотности гласных и согласных в 50 языках разного грамматического строя. *Lingua Poznaniensis*, 1972, vol. 16
- ЧУРГАНОВА В. Г.** Очерк русской морфонологии. М., 1973.
- ХОЖИЕВ А.** Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалishi. Тошкент, 1979.
- ХОЖИЕВ А.** Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Т., 1985.
- ЯВАШ М.** Ҳозирги ўзбек адабий тили. I, Тошкент, 1968.
- ЯКУБОВА Н. К.** Опыт экспериментального исследования гармонии гласных в турецком языке.—Новое в зарубежной лингвистике. Т. XIX, М., 1987, с. 77—92.
- ЯКОБСОН Р.** Правила формального синтеза узбекских словоформ.—Система и уровни языка. М., 1969.
- ЯКОБСОН Р.** Фонология и ее отношение к фонетике. Сб. «Новое в лингвистике», Вып. II, М., 1932.
- ХАЛЛЕ М.** Введение в анализ речи. Сб. «Новое в лингвистике», Вып. 2, М., 1962.
- ФАНТ Г.** Избранные работы. М., 1985.
- ЯКОБСОН Р.** Сопоставительный анализ структуры слова в современных германских языках.—Проблемы морфологического строя германских языков. Изд. АН СССР, М., 1963.
- ЯРЦЕВА В. Н.** A structural analysis of Uzbek, Pennsylvania, 1954.
- BIDWELL С. Е.** Papers in general linguistics. Mouton, 1976.
- KRAMSKY J.** Phonology. An introduction to the basic concepts. Cambridge Univ. Press, 1984.
- LASS R.** Patterns of sounds. Cambridge Univ. Press, 1984.
- MADDIESON I.** Phonology of standard Uzbek, American studies in Altaic linguistics Indiana Univ. Publications, vol. 13. Mouton Co, The Hague, 1992.
- SJOBERG A.** Uzbek structural grammar. Indiana Univ. vol. 18, The Hague, 1963.
- MARTINET A.** Phonology as functional Phonetics, London, 1946.
- ZIPF G. K.** Human behaviour and the principle of least effort. N. Y., 1946

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Кириш	7

I қисм. ФОНОЛОГИЯ

1. 1. Қонсонантизм системасининг фонологик хусусиятлари	19
1. 2. Ундошларнинг оппозиция ва корреляциялари	20
1. 3. Жарангли-жарангсиз оппозициясининг нейтралзацияси	36
1. 4. Вокализм системасининг фонологик таҳлили	44
1. 5. Унлиларнинг синтагматик ўзгарувчанлиги	106
Хулоса	106

II қисм. МОРФОНОЛОГИЯ

2. 1. Морфонологиянинг мавзуси ва вазифалари	67
2. 2. Узак морфемаларнинг фонологик структураси	84
Морфонология ва этимология	84
2. 3. Аффиксал морфемаларнинг фонологик структураси	90
Морфема ва алломорф	90
2. 4. Морфонологик альтернатсиялар. Морфонема	92
2. 5. Отлардаги морфонологик альтернатсиялар	91
2. 6. Феъллардаги морфонологик альтернатсиялар	103
2. 7. Сифат ва сонлардаги морфонологик альтернатсиялар	107
Хулоса	110

Тилшунослик атамаларининг қисқача изоҳли луғати	113
Адабиётлар	130